

IDEA **RISORGIMENTO**
W REFLEKSJI POLSKO-WŁOSKIEJ
HISTORIA I WSPÓŁCZESNOŚĆ

Redakcja/A cura di:
Małgorzata Kiwior-Filo
Mirela Marta Banach

L'IDEA DI **RISORGIMENTO**
NELLA RIFLESSIONE ITALO-POLACCA
STORIA E CONTEMPORANEITÀ

IDEA RISORGIMENTO W REFLEKSJI POLSKO-WŁOSKIEJ

Historia i współczesność

L'IDEA DI RISORGIMENTO NELLA RIFLESSIONE ITALO-POLACCA

Storia e contemporaneità

IDEA RISORGIMENTO W REFLEKSJI POLSKO-WŁOSKIEJ

Historia i współczesność

L'IDEA DI RISORGIMENTO NELLA RIFLESSIONE ITALO-POLACCA

Storia e contemporaneità

Redakcja / A cura di
Małgorzata Kiwior-Filo
Mirela Marta Banach

WYDAWNICTWO
KSIĘGARNIA
AKADEMICKA

Kraków/Cracovia 2025

Małgorzata Kiwior-Filo
Uniwersytet Jagielloński
ID <https://orcid.org/0000-0002-4797-8079>
✉ malgorzata.kiwior-filo@uj.edu.pl

Mirela Marta Banach
Uniwersytet Jagielloński
ID <https://orcid.org/0000-0001-6890-4186>
✉ mirela.banach@uj.edu.pl

© Copyright by Wydział Studiów Międzynarodowych i Politycznych UJ & individual authors, 2025

Recenzent/recensioni: dr hab. Robert Kłaczyński, prof. UKEN
Opracowanie redakcyjne / redazione: Jolanta Ejzert, Bogumiła Bielańska
Tłumaczenia/traduzioni
Język polski / włoski: Italicus – Biuro Tłumaczeń, Kraków
Lingua polacca / italiana: Italicus – Agenzia di Traduzioni, Cracovia
Projekt okładki / progetto della copertina: Eliza Konieczna

ISBN 978-83-8368-398-0 (druk)
ISBN 978-83-8368-400-0 (PDF)
<https://doi.org/10.12797/9788383684000>

Niniejsza publikacja została sfinansowana ze środków Wydziału Studiów Międzynarodowych i Politycznych Uniwersytetu Jagiellońskiego w ramach Programu Strategicznego Inicjatywa Doskonałości w Uniwersytecie Jagiellońskim oraz Instytutu Nauk Politycznych i Stosunków Międzynarodowych UJ. / La presente pubblicazione è stata finanziata dalla Facoltà di Studi Internazionali e Politici dell'Università Jagellonica nell'ambito del Programma Strategico "Iniziativa di Eccellenza" presso l'Università Jagellonica, nonché dall'Istituto di Scienze Politiche e Relazioni Internazionali dell'UJ.

WYDAWNICTWO KSIĘGARNIA AKADEMICKA

ul. św. Anny 6, 31-008 Kraków
tel.: 12 421-13-87; 12 431-27-43
e-mail: publishing@akademicka.pl
<https://akademicka.pl>

SPIS TREŚCI / INDICE

Od Redakcji	7
Dalla Redazione	9

IDEA RISORGIMENTO W REFLEKSJI POLSKO-WŁOSKIEJ

Historia i współczesność

Małgorzata Kiwior-Filo, Mirela Marta Banach	
<i>Risorgimento jako idea uniwersalna – uzasadnienie polsko-włoskiej refleksji</i>	13
Alessandro Campi	
<i>Tradycja religijna i zmiana polityczna. Historia Włoch jako odkupienie i odrodzenie</i>	23
Andrea Ciampani	
<i>Wyzwanie „odrodzonych Włoch” po zjednoczeniu. Stabilność, rozwój, inkluzja</i>	31
Stefan Bielański	
<i>Włoskie Risorgimento w polskiej historiografii od drugiej połowy XIX do przełomu XX/XXI wieku. Przegląd literatury przedmiotu</i>	47
Bartosz Kwociński	
<i>Ścisłym głosem. Debaty o Risorgimento w dyskursach polskiej krytyki filmowej</i>	57
Małgorzata Kiwior-Filo	
<i>Mit włoskiego Risorgimento w okresie faszystów – między tradycją a zdradą</i>	67
Antonio Macchia	
<i>Włoskie związki zawodowe i Solidarność. Nowy etap w tradycji wolności (1976-1989).....</i>	79
Mirela Marta Banach	
<i>Prasa podziemna jako obywatelskie odrodzenie. Od słowa Risorgimento do głosu „Solidarności”</i>	89
Krzysztof Strzałka	
<i>Włochy i Polska jako średnie potęgi. Analiza porównawcza według teorii realizmu</i>	103

L'IDEA DI RISORGIMENTO NELLA RIFLESSIONE ITALO-POLACCA

Storia e contemporaneità

Małgorzata Kiwior-Filo, Mirela Marta Banach	
<i>Il Risorgimento come idea universale – fondamenti della riflessione italo-polacca</i>	123
Alessandro Campi	
<i>Tradizione religiosa e cambiamento politico. La storia d'Italia come redenzione e rinascita</i>	133
Andrea Ciampani	
<i>La sfida dell' "Italia risorta" dopo l'Unità. Stabilità, sviluppo, inclusione</i>	141
Stefan Bielański	
<i>Il Risorgimento italiano nella storiografia polacca dalla seconda metà dell'Ottocento alla svolta del XX/XXI secolo. Rassegna della letteratura</i>	155
Bartosz Kwieciński	
<i>A bassa voce. I dibattiti sul Risorgimento nei discorsi della critica cinematografica polacca</i>	165
Małgorzata Kiwior-Filo	
<i>Il mito del Risorgimento italiano durante il fascismo – fra tradizione e tradimento</i>	175
Antonio Macchia	
<i>I sindacati italiani e Solidarność. Un nuovo passo nella tradizione di libertà (1976-1989)</i>	187
Mirela Marta Banach	
<i>La stampa clandestina come risorgimento civile. Dalla parola del Risorgimento alla voce di Solidarność</i>	197
Krzysztof Strzałka	
<i>Italia e Polonia come medie potenze. Analisi comparativa secondo la teoria del realismo</i>	209
Indeks nazwisk / Indice dei cognomi	229

Od Redakcji

Oddawana do rąk Czytelnika publikacja jest efektem prac interdyscyplinarnego zespołu badawczego afiliowanego przy Wydziale Studiów Międzynarodowych i Politycznych Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie, którego głównym celem była analiza znaczenia idei Risorgimento – zarówno w kontekście historycznym, jak i we współczesnej refleksji polsko-włoskiej.

Publikacja powstała dzięki środkom uzyskanym w ramach programu strategicznego „Inicjatywa Doskonałości – Uczelnia Badawcza” (działanie nr 19/R2S – „Nauka dla Społeczeństwa”), którego zamysłem jest współpraca z interesariuszami zewnętrznymi, w tym także ze środowiskiem międzynarodowym. Projekt koordynowany był przez dr Mirelę Martę Banach, reprezentującą dyscyplinę nauk o polityce i administracji, a w skład zespołu badawczego wchodziłi reprezentanci różnych dyscyplin naukowych: nauk o polityce i administracji, nauk o kulturze i religii, historii oraz studenci WSMiP UJ zaangażowani w prace badawcze i warsztatowe.

Wyrażamy serdeczne podziękowania wszystkim instytucjom i osobom, które przyczyniły się do powstania niniejszej monografii, w szczególności partnerom z włoskich uczelni i ośrodków badawczych, którzy wsparli naszą inicjatywę merytorycznie i organizacyjnie.

Ufamy, że publikacja przyczyni się do pogłębienia wiedzy o Risorgimento jako zjawisku politycznym i kulturowym oraz stanie się inspiracją do dalszej, pogłębionej refleksji nad wspólnymi doświadczeniami historycznymi, sprzyjając zacieśnianiu polsko-włoskiej współpracy naukowej.

Dalla Redazione

La pubblicazione che consegniamo nelle mani del Lettore è il risultato del lavoro di un gruppo di ricerca interdisciplinare affiliato alla Facoltà di Studi Internazionali e Politici dell'Università Jagellonica di Cracovia, impegnato nell'analisi del significato dell'idea del Risorgimento – sia nel contesto storico sia nella riflessione italo-polacca contemporanea.

La pubblicazione è stata realizzata grazie ai fondi ottenuti nell'ambito del programma strategico “Iniziativa di Eccellenza – Università di Ricerca” (azione n. 19/R2S – “La Scienza per la Società”), il cui obiettivo è promuovere la cooperazione con partner esterni, anche a livello internazionale. Il progetto è stato coordinato dalla dott.ssa Mirela Marta Banach, afferente al settore scientifico-disciplinare di Scienze Politiche e dell'Amministrazione, e ha riunito rappresentanti dei settori di Scienze Politiche e dell'Amministrazione, di Cultura e Religione e delle Scienze Storiche, nonché studenti della Facoltà di Studi Internazionali e Politici dell'Università Jagellonica, coinvolti nelle attività di ricerca e nei workshop.

Desideriamo esprimere la nostra sincera gratitudine a tutte le istituzioni e a quanti hanno contribuito alla realizzazione di questa monografia, in particolare ai partner delle università e dei centri di ricerca italiani che hanno sostenuto la nostra iniziativa sia sul piano scientifico, sia su quello organizzativo.

Ci auguriamo che il volume contribuisca ad approfondire la conoscenza del Risorgimento come fenomeno politico e culturale e diventi fonte di ispirazione per ulteriori riflessioni sulla comunanza delle esperienze storiche, favorendo il rafforzamento della cooperazione scientifica italo-polacca.

IDEA RISORGIMENTO W REFLEKSJI POLSKO-WŁOSKIEJ

Historia i współczesność

MAŁGORZATA KIWIOR-FILO

Jagiellonian University

MIRELA MARTA BANACH

Jagiellonian University

Risorgimento jako idea uniwersalna – uzasadnienie polsko-włoskiej refleksji

W dziejach stosunków polsko-włoskich okres Risorgimento zajmuje miejsce szczególne – stanowi symboliczny i historyczny punkt odniesienia dla wspólnych doświadczeń dwóch narodów walczących o wolność, niepodległość i tożsamość¹. Idea odrodzenia, której wyrazem było włoskie dążenie do zjednoczenia państwa w XIX w., znalazła głęboki oddźwięk również w polskiej myśli politycznej i narodowej tamtego okresu. Polacy, pozbawieni własnej państwowości, z podziwem obserwowali włoskie aspiracje zjednoczeniowe, nierzadko aktywnie w nich uczestnicząc – z bronią w ręku i poprzez wspólną refleksję ideową. Idea narodu, jak zauważał Federico Chabod, była szczególnie bliska wspólnotom, które nie osiągnęły jeszcze jedności politycznej². Naród stanowił nie tylko wspólnotę instytucjonalną, lecz przede wszystkim moralną – „całość organiczną” w duchu mazziniańskim³, zdolną do samookreślenia i odnowy poprzez świadomość wspólnego celu⁴. J.J. Rousseau w *Considérations sur le gouvernement de Pologne*, przywołany przez Chaboda, wskazywał, że zadaniem rządzących jest „rozbudzać

¹ *Romantyzm i liberalizm. Włoskie Risorgimento i rewolucje narodowe, Historia powszechna*, t. 15, red. L. Serafini, Warszawa 2007.

² F. Chabod, *L'idea di nazione*, red. A. Saitta, E. Sestan, Roma–Bari 2008, s. 65.

³ Zob. G. Mazzini, *Doveri verso la Patria*, [w:] idem, *Scritti editi ed inediti*, t. 69, cz. 1: *Doveri dell'uomo*, Imola 1935.

⁴ *Ibidem*, s. 72.

ducha narodu”, „pobudzać zapał patriotyczny” i nadać mu „fizjonomię narodową”, opartą na nieusuwalnych przyzwyczajeniach i umiłowaniu ojczyzny⁵. Te postulaty, choć sformułowane w XVIII w., nabrały szczególnego znaczenia w kontekście polskich doświadczeń z czasu rozbiorów oraz włoskich dążeń risorgimentalnych, stając się impulsem dla narodzin nowoczesnej świadomości narodowej. Zarówno dla Włochów, jak i dla Polaków w XIX w. wolność i narodowość stanowiły cele moralno-polityczne, nierozzerwalnie związane, jako fundament wspólnej tożsamości i odrodzenia narodowego. Zasada narodowości, będąca politycznym urzeczywistnieniem tej aspiracji, zyskiwała największe poparcie wśród tych, którym przywracała nadzieję na połączenie rozproszonych członków wspólnej ojczyzny. Współcześnie ideę tę podjął na nowo Domenico Fisichella, wskazując, że zasada narodowości, jeśli niesie w sobie potencjał rewolucyjny, powinna – jak pisał – „zostać oczyszczona z tego potencjału i zrównoważona zasadą legitymizmu oraz zasadą równowagi”⁶. W jego ujęciu Risorgimento nie było dziełem improwizatorów czy demagogów, lecz procesem wymagającym „doświadczenia historii i wyczucia jej rytmu”⁷. Fisichella wydobywa z idei Risorgimento jej głęboki wymiar moralny i wspólnotowy, podkreślając – jak trafnie zauważył Paolo Simoncelli, analizując znaczenie tej refleksji – „niezaprzeczalny wkład ofiar ludu, wcale nie symbolicznych, lecz świadczących o woli osiągnięcia jedności narodowej, znacznie szerszej niż ta, którą można by sprowadzić do pojęcia »rewolucji nieudanej«”⁸.

Takie spojrzenie pozwala odczytywać włoskie Risorgimento nie tylko jako historyczny proces zjednoczenia, lecz także jako etyczną lekcję narodowej jedności opartej na świadomym wysiłku wspólnoty. Włoska i polska myśl XIX w. rozwijały ideę narodu na podstawach woluntarystycznych – jako wspólnoty duchowej i moralnej, świadomej swego celu i zdolnej do jego realizacji. Naród postrzegano nie jako prostą zbiorowość ludzi połączonych językiem czy terytorium, lecz jako tę organiczną jedność – jedność wspólnej myśli i woli, zdolną do samookreślenia, wewnętrznej konsolidacji i działania na zewnątrz, w relacjach z innymi narodami. Wolność, zarówno dla Włochów, jak i dla Polaków, była dobrem, które należało zdobyć, ideałem wymagającym urzeczywistnienia poprzez wspólny wysiłek i świadome działanie. W myśli włoskiej, podobnie jak w polskiej, ojczyzna jawiła się jako misja i wspólne zobowiązanie, a patriotyzm – jako moralna powinność wynikająca z wewnętrznej jedności narodu⁹.

⁵ J.J. Rousseau, *Considerazioni sul governo di Polonia e sulla sua progettata riforma*, [w:] *Scritti politici*, red. P. Alatri, Torino 1970, s. 41-45; 1127-1134.

⁶ D. Fisichella, *Il miracolo del Risorgimento. La formazione dell'Italia unita*, Roma 2010, s. 148.

⁷ *Ibidem*.

⁸ P. Simoncelli, *Il Risorgimento del diritto. Una riflessione in chiave giuridica sulla storia e sulla politica italiana*, recenzja książki D. Fisichella *Il miracolo del Risorgimento. La formazione dell'Italia unita*, Corriere della Sera, 10.10.2010, [on-line:] https://www.corriere.it/unita-italia-150/recensioni/10_ottobre_10/recensione-ilrisorgimento_86ba2dfc-d509-11df-a471-00144f02aabc.shtml – 21 I 2025.

⁹ F. Chabod, *op. cit.*, s. 33-128. Por. G. Mazzini, *op. cit.*, s. 61-69.

Symbolicznym wyrazem tej solidarności była walka „za naszą i waszą wolność” – idea, która zyskała realny wymiar poprzez działalność Legionów Polskich gen. Henryka Dąbrowskiego, a następnie przez wieloaspektowe wsparcie, jakie Polacy i Włosi wzajemnie sobie okazywali w najbardziej dramatycznych momentach XIX i XX w.¹⁰ Jak zauważa Stefan Kieniewicz, oba narody, „równie spragnione wolności i niepodległości, (...) [kroczyły] do walki ręka w rękę i ramię w ramię przeciw sprzysiężonym potęgom Habsburgów i Romanowów”, a mimo odmiennych doświadczeń historycznych łączyło je głębokie poczucie wspólnoty losu. Historyk podkreślał, że pamięć o tych, „którzy umieli się wznieść ponad ciasny zakres »świętego egoizmu narodowego«, którzy umieli służyć równorzędnie własnemu narodowi oraz zbrataniu między narodami”, powinna być pielęgnowana zarówno w Polsce, jak i we Włoszech – jako świadectwo zdolności do służenia nie tylko własnej sprawie, lecz także idei zbratania między narodami¹¹. Z tego wspólnego dziedzictwa wyrasta trwała nić przyjaźni i współpracy, żywa do dziś zarówno w pamięci zbiorowej, jak i w refleksji akademickiej¹².

Celem niniejszej publikacji jest interdyscyplinarna analiza idei Risorgimento – nie tylko jako konkretnego zjawiska historycznego, lecz także jako uniwersalnej idei odrodzenia, która towarzyszyła dziejom Polski i Włoch również w XX w. Dla Włochów Risorgimento XIX w. zakończyło się powstaniem unitarnego państwa w duchu liberalnego konstytucjonalizmu, ale idea odrodzenia towarzyszyła im także w okresie postfaszystowskim, gdy w referendum 1946 r. na znak protestu wobec skompromitowanej monarchii zdecydowali o republikańskiej formie państwa. W Polsce proces odrodzenia przybrał najpierw postać walki o suwerenne państwo, które odzyskało niepodległość w 1918 r., a po II wojnie światowej – długotrwałego oporu społecznego wobec narzuconego komunistycznego reżimu, którego kulminacją było powstanie Solidarności. W obu przypadkach mamy do czynienia z narodową walką o wolność, suwerenność i demokratyczne odrodzenie. Jakże znamienne wydają się słowa Giovanniego Spadolini, wypowiedziane podczas uroczystości nadania mu tytułu doktora *honoris causa* Uniwersytetu Toruńskiego: „Naród i wolność. Oto niepodzielny dwumian obu naszych Risorgimentów. A od Narodu, który może istnieć i rozwijać się tylko w demokracji, zmierzamy w kierunku Europy pozostającej nadal ideałem, nad którym chcemy pracować, w tych latach wielkich niepokojów, wielkich konfliktów, ale i wielkich nadziei”¹³.

¹⁰ K. Jaworska, *I polacchi nel Risorgimento italiano*, Torino 2012.

¹¹ S. Kieniewicz, *Risorgimento, Garibaldi a sprawa Polska*, „Kwartalnik Historyczny” R. 91, 1984, nr 2, s. 288; por. S. Kieniewicz, K. Morawski, *La Polonia e il risorgimento italiano*, Roma 1961.

¹² L. Jurek, *Polish Risorgimento: Visions of the Modern Polish Nation and Their Italian Foundations*, Frankfurt am Main 2012, s. 13-42.

¹³ G. Spadolini, „Risorgimento włoskie i »Risorgimento« polskie. Wspólna walka o wolność od minionego stulecia po nasze dni”, przemówienie wygłoszone z okazji nadania tytułu doktora *honoris causa* przez Uniwersytet Toruński, 18 VI 1993, Senato della Repubblica, Roma 1993, s. 15.

Publikacja jest owocem zamysłu badawczego o charakterze innowacyjnym i interdyscyplinarnym, zrealizowanego na Wydziale Studiów Międzynarodowych i Politycznych Uniwersytetu Jagiellońskiego we współpracy polsko-włoskiej. Projekt zatytułowany „Idea Risorgimento w refleksji polsko-włoskiej – historia i współczesność” finansowany był w ramach minigrantu nr WSMiP.5.1.2024.15(1), przyznanego w IV edycji konkursu „Rozwój współpracy z otoczeniem zewnętrznym uczelni”, programu Inicjatywa Doskonałości (ID.UJ) Uniwersytetu Jagiellońskiego.

Kierowniczką projektu była dr Mirela Marta Banach z Instytutu Studiów Europejskich UJ, a w skład zespołu badawczego wchodził: dr hab. Małgorzata Kiwior-Filo, prof. UJ (INPiSM), dr Krzysztof Strzałka (ISE UJ), dr Bartosz Kwieciński (INPiSM UJ), dr hab. Stefan Bielański, prof. UKEN (IDSM), prof. Alessandro Campi (Università di Perugia, Istituto per la storia del Risorgimento italiano w Rzymie), prof. Andrea Ciampani (Libera Università Maria Santissima Assunta w Rzymie), dr hab. Antonio Macchia (Fundacja FAI-CISL w Rzymie), mgr Monika Kwiatkowska (Szkoła Doktorska Nauk Społecznych UJ), Matteo Ogliari, dyrektor Włoskiego Instytutu Kultury w Krakowie oraz studenci WSMiP: mgr Wawrzyniec Bednarz, Zuzanna Kicińska i Jarosław Suwiński.

Projekt ten, wpisujący się w cele programu ID.UJ, został zaplanowany zgodnie z zasadą „4I” – interdyscyplinarności, innowacyjności, internacjonalizacji i integralności. Jego interdyscyplinarny charakter przełożył się na współpracę przedstawicieli różnych dziedzin – nauk o polityce i administracji, historii oraz nauk o kulturze i religii – co w efekcie pozwoliło na połączenie spojrzenia historycznego, filozoficzno-politycznego i kulturowego. Innowacyjność projektu przejawia się w nowatorskim ujęciu idei Risorgimento jako uniwersalnego symbolu odrodzenia, obecnego nie tylko w XIX w., lecz także w XX stuleciu, w doświadczeniach wolnościowych i demokratycznych obu narodów.

Międzynarodowy wymiar badań i ich komparatystyczna perspektywa umożliwiły pogłębienie polsko-włoskiego dialogu akademickiego, a zarazem przyczyniły się do zacieśnienia współpracy naukowej między Uniwersytetem Jagiellońskim, Libera Università Maria Santissima Assunta w Rzymie, Uniwersytetem w Perugii oraz Uniwersytetem Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie. Integralność projektu wyraża się również w jego społecznym oddziaływaniu – poprzez współdziałanie środowisk akademickich z instytucjami kultury, w tym z Włoskim Instytutem Kultury w Krakowie, Fundacją FAI-CISL w Rzymie oraz Istituto per la storia del Risorgimento italiano. Instytucje te pełniły rolę partnerów z otoczenia społeczno-gospodarczego, wspierając realizację celów badawczych i popularyzatorskich projektu. Współpraca ta przyczyniła się do wzmocnienia więzi między środowiskiem naukowym a społeczeństwem oraz do budowania trwałych relacji międzynarodowych opartych na wspólnym dziedzictwie i dialogu kulturowym.

Przedmiotem badań było nawiązanie do okresu oraz idei Risorgimento jako wspólnej polsko-włoskiej tradycji, wpisującej się w dynamikę przemian XIX-wiecznej

Europy, w której narodowość stała się czynnikiem nowej europejskiej równowagi¹⁴. Publikacja, będąca pokłosiem projektu, realizuje ten zasadniczy cel, łącząc podejścia właściwe naukom społecznym i humanistycznym – w szczególności historii oraz naukom o polityce i administracji.

Projektowi badawczemu towarzyszyły również działania popularyzatorskie, organizowane przy współudziale studentów Instytutu Nauk Politycznych i Stosunków Międzynarodowych UJ. Na szczególne wyróżnienie zasługuje warsztat studencki przeprowadzony w przestrzeni akademickiej WSMiP UJ w czerwcu 2024 r., który – dzięki zaangażowaniu studentek i studentów oraz wsparciu Koła Naukowego Myśli Geopolitycznej UJ – stanowił ważną platformę wymiany wiedzy i doświadczeń między młodymi badaczami w środowisku akademickim.

W ramach projektu, we współpracy z Włoskim Instytutem Kultury w Krakowie, 7 listopada 2024 r. zorganizowane zostało także międzynarodowe seminarium eksperckie: „Idea Risorgimento w refleksji włosko-polskiej. Historia i współczesność” („L’idea di Risorgimento nella riflessione italo-polacca. Storia e contemporaneità”). Pierwsza sesja, która odbyła się w auli WSMiP UJ, poświęcona była interpretacjom idei Risorgimento w polskiej i włoskiej refleksji naukowej oraz jej współczesnym odniesieniom. Wzięli w niej udział członkowie zespołu badawczego – dr hab. Małgorzata Kiwior-Filo, prof. UJ, dr Mirela Marta Banach, dr Krzysztof Strzałka, dr Bartosz Kwieciński, dr hab. Stefan Bielański, prof. UKEN, prof. Alessandro Campi, prof. Andrea Ciampani oraz dr hab. Antonio Macchia – a także zaproszeni goście i przedstawiciele środowisk akademickich z Polski i Włoch. Seminarium otworzyła dr hab. Dorota Pietrzyk-Reeves, prof. UJ, prodziekan ds. nauki i internacjonalizacji Wydziału Studiów Międzynarodowych i Politycznych, podkreślając znaczenie inicjatyw naukowych służących pogłębianiu współpracy międzynarodowej i budowaniu wspólnej przestrzeni wartości. Obrady moderował prof. dr hab. Bogdan Szlachta, nadając im ton refleksyjnej, wielowątkowej dyskusji, łączącej wymiar historyczny, filozoficzny i polityczny.

Wystąpienia uczestników ukazywały ideę Risorgimento jako uniwersalny symbol wolności, odrodzenia i solidarności, a także jako punkt wspólny doświadczeń polskich i włoskich w perspektywie historycznej i współczesnej. W toku debaty podkreślano rolę tej tradycji w kształtowaniu europejskiej tożsamości, jej obecność w myśli politycznej oraz w kulturze pamięci.

Druga sesja dedykowana była prezentacji drugiego tomu serii „Storia dell’Italia contemporanea”, zatytułowanego *Patria, rappresentanza politica e cambiamento sociale 1866-1903* (Rubbettino 2024), i odbyła się w siedzibie Włoskiego Instytutu Kultury

¹⁴ Idea narodowości jako czynnika nowej europejskiej równowagi stanowiła temat przewodni LXV Kongresu Historii Risorgimento Włoskiego, zorganizowanego przez Istituto per la storia del Risorgimento italiano pod wysokim patronatem Prezydenta Republiki Włoskiej. Zob. *La nascita dello Stato italiano. La nazionalità come fattore del nuovo equilibrio europeo, Atti del LXV Congresso di Storia del Risorgimento Italiano* (Firenze, 19-22 ottobre 2011), Istituto per la storia del Risorgimento italiano, Roma 2013.

w Krakowie. Było to niezwykle cenne spotkanie współautora publikacji, Andrei Ciampaniego, który przybliżył meandry risorgimentalnych idei, ukazując ich znaczenie dla rozwoju nowoczesnej refleksji nad społeczeństwem i państwem oraz dla zrozumienia przemian społecznych i politycznych, jakie kształtowały Europę drugiej połowy XIX w.¹⁵ Wystąpienie stanowiło okazję do analizy porównawczej procesów przemian społecznych i politycznych zachodzących we Włoszech i w Polsce w tym okresie. Dyskusja koncentrowała się wokół kwestii narodowej i idei reprezentacji, rozumianych jako fundamenty budowania nowoczesnych państw europejskich po epoce rewolucyjnych przemian. Refleksja nad włoskim doświadczeniem Risorgimento w odniesieniu do polskich dążeń niepodległościowych ukazała, jak wspólne wartości – wolność, solidarność i odpowiedzialność obywatelska – przenikały kulturę polityczną obu narodów, tworząc wspólny kod europejskiego dziedzictwa ideowego.

Efektem końcowym projektu jest niniejsza dwujęzyczna (polsko-włoska) monografia naukowa, która – obok wartości poznawczej – pełni również funkcję kulturowego i edukacyjnego pomostu między narodami. Została pomyślana jako publikacja naukowa, spełniająca wszelkie wymogi stawiane tego typu monografiom.

Zastosowana metodologia opiera się na analizie porównawczej, badaniach źródłowych oraz refleksji nad tekstami kultury, dokumentami historycznymi i dorobkiem współczesnej humanistyki. Autorzy poszczególnych rozdziałów odwołują się zarówno do klasycznych ujęć historiograficznych, jak i do współczesnych teorii tożsamości, pamięci zbiorowej i narracji politycznej. Struktura publikacji została zaplanowana w sposób umożliwiający wieloaspektowe ujęcie tematu: od kontekstu historycznego Risorgimento, przez jego oddziaływanie na myśl polityczną, aż po refleksję nad znaczeniem tej idei we współczesnych relacjach polsko-włoskich.

Publikacja składa się z dziewięciu rozdziałów, opracowanych przez autorów reprezentujących zarówno polskie, jak i włoskie ośrodki akademickie.

Otwierający tom **rozdział I** Małgorzaty Kiwior-Filo i Mireli Marty Banach, pt. *Risorgimento jako idea uniwersalna – uzasadnienie polsko-włoskiej refleksji*, analizuje ideę Risorgimento jako uniwersalny symbol wolności i odrodzenia, stanowiący wspólny punkt odniesienia dla refleksji polsko-włoskiej nad walką o niepodległość i tożsamość narodową.

Rozdział II, autorstwa Alessandro Campiego, zatytułowany *Tradycja religijna i zmiana polityczna. Historia Włoch jako odkupienie i odrodzenie*, ukazuje, jak idee odnowy i moralnego oczyszczenia, zakorzenione w tradycji religijnej, kształtowały włoską kulturę polityczną – od renesansowych wizji odrodzenia po ich obecność we współczesnych dyskursach politycznych, od faszyzmu po ruchy obywatelskie XX i XXI w.

Andrea Ciampani, autor **rozdziału III**, zatytułowanego *Wyzwanie „odrodzonych Włoch” po zjednoczeniu. Stabilność, rozwój, inkluzja*, prezentuje doświadczenie

¹⁵ A. Ciampani, S. Rogari, *Patria, rappresentanza politica e mutamento sociale (1866-1887 / 1887-1903)*, Soveria Mannelli 2024.

zjednoczonych Włoch po 1861 r., interpretując wyzwanie, przed jakim stanęły „odrodzone Włochy”, w kontekście budowy nowoczesnego państwa, umacniania instytucji demokratycznych oraz społecznej integracji.

Stefan Bielański, w **rozdziale IV**, pt. *Włoskie Risorgimento w polskiej historiografii od drugiej połowy XIX do przełomu XX/XXI wieku. Przegląd literatury przedmiotu*, przedstawia rozwój polskiej historiografii dotyczącej włoskiego Risorgimento – od drugiej połowy XIX w. aż po przełom XX i XXI stulecia – pokazując, jak zmieniały się interpretacje tego zjawiska i jego znaczenie w kontekście polskiej tradycji historycznej.

Bartosz Kwieciński, autor **rozdziału V** zatytułowanego *Ścisłym głosem. Debaty o Risorgimento w dyskursach polskiej krytyki filmowej*, analizuje sposób, w jaki temat Risorgimento obecny jest w polskiej krytyce filmowej, ukazując, jak włoskie dążenia do zjednoczenia kraju były interpretowane w duchu polskiej tradycji romantyczno-niepodległościowej.

W **rozdziale VI**, pt. *Mit włoskiego Risorgimento w okresie faszyzmu – między tradycją a zdradą*, Małgorzata Kiwior-Filo podejmuje problem reinterpretacji Risorgimento w ideologii faszystowskiej, przedstawiając, jak pierwotne ideały wolności, obywatelskiego zaangażowania i odrodzenia zostały podporządkowane propagandzie państwowej i kultowi wodza, stając się narzędziem legitymizacji totalitarnego reżimu.

Antonio Macchia w **rozdziale VII**, zatytułowanym *Włoskie związki zawodowe i Solidarność. Nowy etap w tradycji wolności (1976-1989)*, opisuje relacje między włoskimi związkami zawodowymi a ruchem Solidarności, interpretując je jako nowy etap wspólnej tradycji walki o wolność i prawa obywatelskie.

Mirela Marta Banach, autorka **rozdziału VIII** pt. *Prasa podziemna jako obywatelskie odrodzenie. Od słowa Risorgimento do głosu „Solidarności”*, przybliża zjawisko prasy podziemnej w kontekście włoskiego Risorgimento i polskiej Solidarności jako przejaw obywatelskiego odrodzenia, ukazanego jako transnarodowy paradygmat odnowy obywatelskiej, duchowego przebudzenia i społecznego zaangażowania.

Tom zamyka **rozdział IX** Krzysztofa Strzałki, zatytułowany *Włochy i Polska jako średnie potęgi. Analiza porównawcza według teorii realizmu*, w którym autor – odwołując się do założeń realizmu neoklasycznego – analizuje Polskę i Włochy jako średnie potęgi funkcjonujące w odmiennych, lecz komplementarnych przestrzeniach strategicznych NATO i Unii Europejskiej.

Teksty te tworzą wielowymiarowy obraz idei Risorgimento, która do dziś inspiruje i pobudza do refleksji nad wspólnym europejskim dziedzictwem. Przypominając, że „historia narodów Europy to historia ich wolności”, pragniemy spojrzeć na ideę Risorgimento nie tylko jak na historyczny fenomen, lecz także jak na żywe źródło inspiracji dla refleksji nad współczesną Europą, jej wyzwaniami i wartościami.

Serdeczne podziękowania kierujemy do wszystkich osób i instytucji, które przyczyniły się do realizacji projektu oraz powstania niniejszej publikacji. Wyrazy wdzięczności składamy włoskim partnerom naukowym – prof. Andrei Ciampaniemu, prof. Alessandro Campiemu, dr. hab. Antonio Macchii – za ich zaangażowanie,

inspirujące wystąpienia i wkład w rozwój wspólnej refleksji badawczej oraz integracji społecznej.

Szczególne podziękowania składamy na ręce dyrektora Matteo Ogliariego i całego zespołu Włoskiego Instytutu Kultury w Krakowie za współpracę organizacyjną i życzliwe wsparcie przedsięwzięcia.

Dziękujemy również władzom Wydziału Studiów Międzynarodowych i Politycznych Uniwersytetu Jagiellońskiego za umożliwienie realizacji projektu w ramach programu Inicjatywa Doskonałości UJ, a także studentkom i studentom za ich aktywny udział i twórczy wkład w działania popularyzatorskie. Ich entuzjazm i zaangażowanie stanowiły nieocenioną wartość dodaną, potwierdzając, że idea Risorgimento – jako symbol wolności, solidarności i odrodzenia – pozostaje żywa także w refleksji najmłodszego pokolenia badaczy.

BIBLIOGRAFIA

- Chabod F., *L'idea di nazione*, red. A. Saitta, E. Sestan, Roma–Bari 2008.
- Ciampani A., Rogari S., *Patria, rappresentanza politica e mutamento sociale (1866-1887/1887-1903)*, Soveria Mannelli 2024.
- Fisichella D., *Il miracolo del Risorgimento. La formazione dell'Italia unita*, Roma 2010.
- Jaworska K., *I polacchi nel Risorgimento italiano*, Torino 2012.
- Jurek L., *Polish Risorgimento: Visions of the Modern Polish Nation and Their Italian Foundations*, Frankfurt am Main 2012.
- Kieniewicz S., *Risorgimento, Garibaldi a sprawa Polska*, „Kwartalnik Historyczny” R. 91, 1984, nr 2, s. 279-289.
- Kieniewicz S., Morawski K., *La Polonia e il risorgimento italiano*, Roma 1961.
- La nascita dello Stato italiano. La nazionalità come fattore del nuovo equilibrio europeo*, Atti del LXV Congresso di Storia del Risorgimento Italiano (Firenze, 19-22 ottobre 2011), Istituto per la storia del Risorgimento italiano, Roma 2013.
- Mazzini G., *Doveri verso la Patria*, [w:] G. Mazzini, *Scritti editi ed inediti*, t. 69, cz. 1: *Doveri dell'uomo*, Imola 1935.
- Romantyzm i liberalizm. Włoskie Risorgimento i rewolucje narodowe*, *Historia powszechna*, t. 15, red. L. Serafini, Warszawa 2007.
- Rousseau J.J., *Considerazioni sul governo di Polonia e sulla sua progettata riforma*, [w:] *Scritti politici*, red. P. Alatri, Torino 1970, s. 1125-1215.
- Simoncelli P., *Il Risorgimento del diritto. Una riflessione in chiave giuridica sulla storia e sulla politica italiana*, recenzja książki D. Fisichella *Il miracolo del Risorgimento. La formazione dell'Italia unita*, Corriere della Sera, 10.10.2010, [on-line:] https://www.corriere.it/unita-italia-150/recensioni/10_ottobre_10/recensione-ilrisorgimento_86ba2dfe-d509-11df-a471-00144f02aabc.shtml.

Spadolini G., „Risorgimento włoskie i »Risorgimento« polskie. Wspólna walka o wolność od minionego stulecia po nasze dni”, przemówienie wygłoszone z okazji nadania tytułu doktora *honoris causa* przez Uniwersytet Toruński, 18 VI 1993, Senato della Repubblica, Roma 1993.

Abstract. *The Risorgimento as a Universal Idea: The Foundation of Polish-Italian Reflection*

The article introduces the conceptual framework and structure of the collective volume devoted to the idea of the Risorgimento as a universal symbol of freedom, rebirth, and solidarity in Polish-Italian reflection. It outlines the philosophical and historical foundations of the notion of “national rebirth” and its role in shaping both nations’ struggles for independence and identity. Serving as an introduction for the reader, it presents the logic of the ten chapters that follow, which approach the Risorgimento from historical, political, and cultural perspectives, emphasizing its enduring significance as a shared moral and civic heritage of Poland and Italy.

Keywords: Risorgimento, idea of rebirth, freedom and solidarity, Polish-Italian relations, national identity, moral and civic heritage

Biographical notes

Malgorzata Kiwior-Filo, PhD (Habil.), Professor at the Jagiellonian University (UJ), is a political scientist, academician, and Vice-Director of the Institute of Political Science and International Relations at the Jagiellonian University in Kraków. Her research focuses on contemporary political thought, particularly Italian, and on undemocratic systems of power. Her professional interests also include social issues, state security, and contemporary challenges and threats to democratic systems. She is an author of scientific publications on contemporary political doctrines and a co-editor of several political science monographs.

Mirela Marta Banach, PhD, is a historian and political scientist, research assistant at the Institute of European Studies at the Jagiellonian University in Kraków. She holds a PhD from La Sapienza University of Rome and Jagiellonian University. Her research explores the political history of Poland and Italy, their mutual relations, the history of international relations, and transnational democratic movements. A member of CIRCgE (UNINT) and the Polish Group of the Istituto per la storia del Risorgimento italiano, she engages in interdisciplinary projects fostering Polish-Italian academic cooperation and research on the challenges of contemporary democracy in Europe.

Tradycja religijna i zmiana polityczna

Historia Włoch jako odkupienie i odrodzenie

Teologia narodu: wiara, odkupienie i tożsamość włoska

Renesans, Risorgimento... Z historycznego, politycznego i kulturowego punktu widzenia Włochy stanowią pod wieloma względami wyjątkowy przypadek. To bowiem jedyny naród w Europie, którego dzieje ostatnich 500 lat były w kluczowych momentach kształtowane poprzez odwołanie do pojęć i formuł właściwych językowi religijnemu oraz wyobraźni religijnej. U podstaw włoskiego sposobu postrzegania własnej historii leży teologiczna wizja porządku obywatelskiego, którą w pewnych aspektach można porównać do tej, jaka do dziś charakteryzuje kulturę publiczną Stanów Zjednoczonych i jaka ukształtowała ich początki jako wspólnoty historycznej.

Stany Zjednoczone są republiką, która powstała *ex novo* w wyniku aktu buntu, motywowanego względami duchowymi, przeciwko skorumpowanej i upadłej europejskiej monarchii. W imię wolności religijnej i tolerancji małe wspólnoty lub awangardy, motywowane głęboką wiarą chrześcijańską i wizją proroczą, porzuciły wszystko, co posiadały w Starym Świecie, i osiedliły się na odległym, dziewiczym oraz w dużej mierze niezbadanym terytorium, z myślą założenia „nowej Jerozolimy” – „miasta ludzi” rzeczywiście stworzonego na miarę tego niebieskiego, opartego na przestrzeganiu słowa Chrystusa¹. Ojcowie pielgrzymi, uciekając przed prześladowaniami religijnymi, (na nowo) stworzyli społeczeństwo, które uważało się za moralnie czyste, ortodoksyjne w sferze wartości, wierne przykazaniom i naukom zawartym w Biblii, wolne od uwarunkowań przeszłości postrzeganej jako opresyjna i bluźniercza, a zatem przeszłości,

¹ Por. T. Bonazzi, *Il sacro esperimento. Teologia e politica nell'America puritana*, Brescia 2022.

którą należało całkowicie odrzucić. To, co stworzyli, było polityczno-społecznym eksperymentem spod znaku indywidualnego i zbiorowego odrodzenia. Jest to temat czy też perspektywa, która – jak pokazują wydarzenia ostatnich lat – pozostaje wciąż silnie obecna w sferze polityczno-instytucjonalnej Stanów Zjednoczonych, w jej kulturze politycznej i w powszechnej wrażliwości obywateli.

Włoski przypadek, mimo oczywistych różnic, jest pod wieloma względami podobny, w tym sensie, że wydaje się inspirowany analogiczną matrycą teologiczną. Istnienie Włoch jako historycznego podmiotu, jako wspólnoty zbiorowej świadomej własnej wyjątkowości, również zostało ukształtowane przez tę palingenetyczną i mistyczną wizję o wyraźnie chrystologicznej genezie, opartą na cyklu: upadek – cierpienie – śmierć – odrodzenie – wyzwolenie. Na idei, że wspólnota, aby istnieć jako podmiot w pełni świadomy siebie, musi zostać odbudowana poprzez drogę pełną ofiar i nawet bolesnych prób, poprzez proces powrotu do źródeł – do wartości zaniedbanych lub zapomnianych z winy człowieka – którego ostatecznym rezultatem nie może być nic innego jak ponownie (lub wreszcie) szczęśliwe i dostatnie istnienie. Włochy, w przeciwieństwie do Stanów Zjednoczonych, nie były oczywiście rzeczywistością, którą należało stworzyć *ex nihilo*. Były ciałem polityczno-społecznym, które – w percepcji własnych elit – już istniało, lecz by ponownie stać się żywotnym i dynamicznym, potrzebowało (również) aktu odnowy, katartycznego przejścia, które przywróciłoby mu jego pierwotny, autentyczny charakter, wskrzeszając po długim letargu do życia, czyli historii.

Od Renesansu do Risorgimento: mit odrodzenia jako pryncypium historii

Stąd właśnie idea Renesansu: potężny obraz oznaczający artystyczno-kulturowe przebudzenie, które pozwoliło Włochom, po długim okresie upadku i stagnacji, zapomnienia o sobie i bezruchu kulturowo-materialnego, wejść w nowoczesność jako główny bohater godny swej przeszłości. W ciągu dwóch stuleci (XIV-XV w.) dokonuje się świadome zawłaszczenie własnej tradycji kulturalnej przez włoską elitę intelektualną, w kraju, który wciąż nie istniał jako jedność polityczna. To okres rozkwitu sztuki i literatury, przejawiającego się zwłaszcza w filologicznym odkrywaniu i reinterpretacji dzieł wielkich autorów świata grecko-rzymskiego, odczytywanych jednak w świetle nowej wrażliwości i z perspektywy zbiorowego odkupienia i odnowy².

² Literatura historyczno-krytyczna poświęcona pojęciu renesansu jest niezwykle obszerna. Warto wskazać, jako wciąż cenną i aktualną, klasyczną interpretację włoskiego historyka F. Chaboda, *Il Rinascimento* (1942), [w:] idem, *Scritti sul Rinascimento*, Torino 1967.

Renesans to zatem Włochy, które poprzez swoje intelektualne awangardy odzyskują (własną) wielką przeszłość, odkrywają dziedzictwo klasyczne i czynią je fundamentem cywilnego (choć jeszcze nie politycznego) odrodzenia. Jak wiadomo, pojęcie Renesansu ma genezę historyczno-krytyczną i zostało wprowadzone w sensie periodyzującym dopiero pod koniec XVIII w., najpierw we Francji, a następnie w innych kręgach kulturowych³. Szybko jednak stało się na tyle sugestywne i przenikliwe, że weszło na stałe do zbiorowego autoportretu Włochów i ich elit polityczno-intelektualnych – wraz z innymi, analogicznymi pojęciami, również nacechowanymi szeroko pojętą symboliką chrześcijańsko-religijną: *renovatio*, *restitutio*, *resurrectio* – wszystkie oznaczające ideę powrotu do życia, ponownych narodzin po symbolicznej lub metaforycznej śmierci⁴.

Było to więc cywilne, artystyczne i intelektualne odrodzenie, pełne nieskrępowanej kreatywności i ducha wynalazczości, lecz jeszcze nie polityczne ani gospodarcze. Paradoks i zarazem ograniczenie Renesansu, widziane z perspektywy historycznej, polegały na tym, że nie towarzyszył mu równoległy rozwój w sferze etyczno-politycznej: nie powstrzymał on trwającego upadku politycznego Włoch ani ich podporządkowania potęgom zagranicznym. Jak pisał m.in. filozof Giovanni Gentile w swoich pracach poświęconych historii polityczno-kulturowej XIX-wiecznych Włoch, Renesans wywołał głęboką przemianę ducha i kultury, ale ograniczoną do wąskiej elity kleryków i intelektualistów. Elity te zachowały jednak arystokratyczne, sekciarskie i odseparowane od ludu podejście. Ich wizja życia pozostała estetyczno-ludyczna, a nie tragiczno-polityczna. Nie przejęły się one upadkiem obyczajów i utratą wolności. Stąd, według Gentilego, frywolny, moralnie powierzchowny i indywidualistyczny charakter Renesansu. I stąd także potrzeba nowego aktu oczyszczenia, nowego procesu odrodzenia⁵.

Tak właśnie, u schyłku XVIII i na początku XIX w., narodziła się idea Risorgimento – odrodzenia zarówno kulturalnego, jak i politycznego⁶. „Risorgimento” – słowo, które szybko stało się mobilizującym mitem politycznym, a w dłuższej perspektywie

³ Por. E. Garin, *La cultura del Rinascimento. Profilo storico*, Roma–Bari 2010. Tego samego autora – prawdopodobnie najwybitniejszego włoskiego badacza epoki renesansu – por. także *La cultura filosofica del Rinascimento italiano. Ricerche e documenti*, Milano 2001.

⁴ Na temat polityczno-religijnej macierzy obu pojęć por. A. Cotugno, *Dal Risorgimento al Rinascimento. Una traiettoria*, Venezia 2017.

⁵ Por. G. Gentile, *Che cos'è il fascismo* (1923), [w:] *Opere*, t. 45: *Politica e cultura*, t. 1, red. H.A. Cavallera, Firenze 1990. Na temat interpretacji renesansu przedstawionej przez Gentilego – jako triumfu indywidualizmu oraz wizji życia lekkiej i sceptycznej – a także jego szczególnej lektury Risorgimento, rozumianego jako przebudzenie świadomości narodowej po wiekach upadku, por. A. Campi, *Una esecuzione memorabile. Giovanni Gentile, il fascismo e la memoria della guerra civile*, Firenze 2025.

⁶ Na temat pojęcia Risorgimento, różnych znaczeń, jakie przybierało ono w XIX w. – we Włoszech i poza ich granicami – oraz jego historycznego rozwoju, por. F. Bambi, „Risorgimento”: *parola italiana, parola europea*, „Quaderni fiorentini per la storia del pensiero giuridico moderno” 2016, nr 45, s. 17–31. Z punktu widzenia historyczno-politycznego por. W. Maturi, *Risorgimento*, red. A. Campi, Roma 2024.

historycznej – pojęciem oznaczającym długi etap włoskiej oraz europejskiej historii, naznaczony dążeniem do pogodzenia kulturowego partykularyzmu z polityczną niezależnością, historycznej wyjątkowości z państwową suwerennością⁷.

„Risorgimento” to również pojęcie, czy raczej formuła o wyraźnie mistyczno-religijnym rodowodzie, która znalazła literacki wyraz w licznych dziełach – najdobitniejszym i najsłynniejszym (także poza Włochami) są *Groby* Ugo Foscoli, oparte na idei, że zmarli Włosi powinni metaforycznie powstać do życia i stać się wzorcami i moralnymi przewodnikami dla żyjących. Ci zaś, w zbiorowym wysiłku na rzecz odrodzenia, byli wezwani do wszelkich wyrzeczeń i poświęceń, do całkowitego oddania się sprawie, która z czasem nabrała autentycznie narodowego i ludowego charakteru. Nie chodziło więc jedynie o odkrycie przeszłości ani o czerpanie z niej inspiracji, lecz o jej ponowne ożywienie, o przywrócenie jej obecności – niemal akt nekromancji polegający na przywołaniu zmarłych i ich symbolicznym oraz duchowym odzyskaniu.

Ta proroczo-religijna wizja aktywności politycznej, oparta na osobistym wyrzeczeniu i ukierunkowana na osiągnięcie wielkiego celu wspólnotowego (jedności narodowej i niepodległości politycznej), zrodzona z idei przebudzenia i odrodzenia, znalazła, jak wiadomo, swój najpełniejszy wyraz w postaci „świeckiego świętego” Giuseppe Mazziniego, uosabiającego szczególne połączenie historycznego wizjonerstwa i ideologicznego fanatyzmu⁸. W rzeczywistości była to jednak cecha charakterystyczna dla całej epoki. Samo Risorgimento – zarówno w interpretacji postaci, od awanturniczego Garibaldiego po pragmatycznego Cavoura, jak i w sposobie zakorzenienia w zbiorowej wyobraźni Włochów dzięki złożonemu procesowi mitografii politycznej i pedagogiki kulturowej – było pojmowane jako akt zbiorowego katharsis, jako proces śmierci i odrodzenia, bez którego Włochy – zjednoczone, suwerenne i niepodległe – nigdy by nie powstały.

Oczywiście, problemem, który warto podkreślić, jest to, w jakim stopniu religijno-historyczny sposób wyobrażania rzeczywistości, typowy dla włoskiej tradycji przez co najmniej pięć stuleci, wpłynął również na historię najnowszą i współczesną, a także w jakim stopniu nadal jest obecny w zbiorowej wrażliwości historycznej. Chodzi więc o to, jak bardzo idea polityki pojmowanej jako palingeneza i odkupienie, jako mistyka i poświęcenie, jako nieustanne i konieczne odradzanie się, odcisnęła swoje piętno na włoskiej historii po osiągnięciu historycznego celu, jakim była niepodległość narodowa.

⁷ Na temat europejskiego charakteru Risorgimento por. M. Isabella, *Risorgimento in esilio. L'internazionale liberale e l'età delle rivoluzioni*, Roma–Bari 2011. Dla syntetycznego ujęcia dziejów politycznych i ruchów kulturalnych, które kształtowały włoskie Risorgimento, także w jego relacjach z innymi narodami, por. A.M. Banti, *Il Risorgimento italiano*, Roma–Bari 2004; G. Pécout, *Il lungo Risorgimento. La nascita dell'Italia contemporanea (1770-1922)*, Milano 2011.

⁸ Na temat Mazziniego jako proroka politycznego i mistyka zob. biografię autorstwa G. Belardello, *Mazzini*, Bologna 2011.

Motyw palingenezy, czyli gwałtownego zniszczenia jako warunku stworzenia radykalnie nowego porządku społeczno-politycznego, pojawia się, co prawda, w każdej kulturze politycznej nowoczesności, począwszy od rewolucji francuskiej. Szczególną jednak cechą przypadku włoskiego, nieustannie naznaczonego ideą Renesansu i Risorgimento, pozostaje przekonanie, że przeszłości nie należy całkowicie odrzucać ani negować, co zazwyczaj ma miejsce w typowej dynamice procesów rewolucyjnych, ale raczej odkryć ją na nowo, ożywić i przywrócić do życia w jej pierwotnej i autentycznej formie. Wspólnoty politycznej nie odbudowuje się od zera, nie unicestwia się jej pamięci historycznej i dziedzictwa kulturowego. Umiera się po to, aby się odrodzić – jako ci sami, lecz silniejsi, uzbrojeni w głębszą świadomość moralną i większą samoświadomość. Jest to idea, którą Giovanni Gentile określał mianem „konserwatywnej rewolucji”, zmiany, która zakłada ciągłość nowego, odkupionego świata, który ożywia to, co stare. To paradygmat historii rozumianej jako regeneracja i odnowa, a nie rewolucja. Idea koniecznego powrotu do źródeł, do najbardziej autentycznych korzeni własnej wiary i kultury, zwłaszcza w okresach historycznego upadku i zbiorowego zagubienia.

Polityka jako odkupienie: mīt regeneracji w dziejach współczesnych Włoch

Gdy spojrzeć na historię Włoch ostatnich 100 lat, można dostrzec, że właśnie tego rodzaju operację ideologiczną przeprowadził faszyzm, promując ideę „powrotu do rzymskości”, czyli restauracji w świecie współczesnym wartości i symboli klasyczno-imperialnego Rzymu⁹. W innej formie ta sama idea inspirowała włoski ruch oporu przeciwko faszyzmowi: antyfaszyści postrzegali swoją walkę jako „drugie Risorgimento”, jako powrót do autentycznych wartości niepodległości i wolności po okresie dyktatury Mussoliniego.

Z zachowaniem wszystkich należnych różnic jest to to samo uczucie, które zakorzeniło się w znaczącej części włoskiej opinii publicznej po kryzysie i upadku – począwszy od lat 1993-1994 – systemu partyjnego, który przez pół wieku wspierał republikańskie Włochy (czyli po końcu, w wyniku działań sądowych, tzw. Pierwszej Republiki, partyjnej i skorumpowanej).

Również w tym przypadku, jako odpowiedź na narodowy upadek, pojawiły się siły polityczne i ruchy społeczne głoszące potrzebę odnowy Włoch w imię mniej lub bardziej zmitologizowanej przeszłości, którą należało ożywić i uczynić ponownie aktualną. Typowym przykładem była Lega Nord, założona przez Umberta Bossiego, z jej ideą

⁹ Por. A. Giardina, A. Vauchez, *Il mito di Roma. Da Carlo Magno a Mussolini*, Roma-Bari 2021.

powrotu – także w wymiarze symbolicznym – do Italii komun miejskich, do Włoch Alberta da Giussano, walczącego z cesarzem Fryderykiem Barbarossą o niepodległość ludów Padanii. Ale podobny mistyczno-religijny charakter, również w duchu zbiorowego odkupienia, odnajdujemy wiele lat później w ruchu politycznym Movimento 5 Stelle, założonym przez komika Beppe Grillo. W tym przypadku również głoszone całkowitą i radykalną odnowę klasy politycznej i partii poprzez powrót do wartości takich jak poświęcenie dla dobra wspólnego, uczciwość, miłość bliźniego i bezinteresowność, które Grillo odnajdywał w nauczaniu i przykładzie świętego Franciszka, najbardziej „włoskiego” spośród świętych¹⁰.

Język odrodzenia: konstelacja na wskroś włoska

Renesans, Risorgimento... Dodajmy do tego także takie wyrażenia, jak „przebudzenie”, „wyzwolenie”, „odrodzenie”, „odnowa”, „regeneracja”, „zmartwychwstanie”. Jak zauważył już Antonio Gramsci w *Zeszytach więziennych*, jest to seria językowa, swoista „czysto włoska”¹¹ konstelacja semantyczna, złożona z terminów, które w wielu przypadkach trudno przełożyć na inne języki. Mówimy o historycznych paradygmatach, schematach myślowych, mitach politycznych, formach zbiorowej wyobraźni i symbolicznych wezwaniach, zaczerpniętych z głęboko zakorzenionej tradycji religijnej. To poprzez nie można opowiedzieć historię kraju, który – choć od wieków jest już dojrzałą demokracją – wciąż zdaje się oczekiwać na moment swojego ostatecznego odkupienia i odnowy.

BIBLIOGRAFIA

- Bambi F., *„Risorgimento”: parola italiana, parola europea*, „Quaderni fiorentini per la storia del pensiero giuridico moderno” 2016, nr 45, s. 17-31.
- Banti A.M., *Il Rivolgimento italiano*, Roma–Bari 2004.
- Belardelli G., *Mazzini*, Bologna 2011.
- Bonazzi T., *Il sacro esperimento. Teologia e politica nell’America puritana*, Brescia 2022.
- Campi A., *Decennale. Scritti giornalistici e pubbliche opinioni (2011-2021)*, Perugia 2024.

¹⁰ Na temat często instrumentalnego wykorzystywania symboli i przekazów religijnych przez niektóre partie na współczesnej scenie politycznej Włoch por. A. Campi, *Decennale. Scritti giornalistici e pubbliche opinioni (2011-2021)*, Perugia 2024, zwłaszcza części książki poświęcone Lidze Matteo Salvini’ego oraz Ruchowi Pięciu Gwiazd założonemu przez Beppe Grillo.

¹¹ A. Gramsci, *Quaderni dal carcere*, red. V. Gerratana, t. 3, Torino 1975.

- Campi A., *Una esecuzione memorabile. Giovanni Gentile, il fascismo e la memoria della guerra civile*, Firenze 2025.
- Chabod F., *Il Rinascimento* (1942), [w:] F. Chabod, *Scritti sul Rinascimento*, Torino 1967, s. 73-144.
- Cotugno A., *Dal Risorgimento al Rinascimento. Una traiettoria*, Venezia 2017.
- Garin E., *La cultura del Rinascimento. Profilo storico*, Roma-Bari 2010.
- Garin E., *La cultura filosofica del Rinascimento italiano. Ricerche e documenti*, Milano 2001.
- Gentile G., *Che cos'è il fascismo* (1923), [w:] *Opere*, t. 45: *Politica e cultura*, t. 1, red. H.A. Cavallera, Firenze 1990, s. 7-37.
- Giardina A., Vauchez A., *Il mito di Roma. Da Carlo Magno a Mussolini*, Roma-Bari 2021.
- Gramsci A., *Quaderni dal carcere*, red. V. Gerratana, t. 3, Torino 1975, s. 2306, § 11.
- Isabella M., *Risorgimento in esilio. L'internazionale liberale e l'età delle rivoluzioni*, Roma-Bari 2011.
- Maturi W., *Risorgimento*, red. A. Campi, Roma 2024.
- Pécout G., *Il lungo Risorgimento. La nascita dell'Italia contemporanea (1770-1922)*, Milano 2011.

Abstract. *The Religious Tradition and Political Change: The History of Italy as a Redemption and Rebirth*

The article examines the enduring interplay between religious tradition and political identity in Italian history, interpreting the Renaissance and the Risorgimento as symbolic narratives of collective rebirth. It argues that Christian notions of redemption, sacrifice, and resurrection have profoundly shaped Italian historical imagination and political discourse: from artistic humanism to national unification, fascist ideology, and later movements invoking moral and civic renewal. It is the paradigm of history as regeneration and renewal, not as revolution: rebirth appears not as a rupture but as a remembrance, revealing a culture perpetually striving for collective redemption and the rediscovery of its authentic origins.

Keywords: Rinascimento, Risorgimento, redemption, national rebirth, symbolism, religious tradition, political identity

Biographical note

Alessandro Campi, PhD (Habil.), is a full professor of History of Political Thought at the University of Perugia. He is the director of the Istituto per la storia del Risorgimento italiano. Since 2010, he has edited the quarterly magazine *Rivista di Politica*. A columnist for *Il Messaggero* and *Il Mattino*, he frequently comments on Italian and international politics. His recent

books include *Trasformazioni della politica* (Rubbettino, 2022), *Il fantasma della nazione* (Marsilio, 2023), *Machiavelliana* (Rubbettino, 2024), and *Un'esecuzione memorabile. Giovanni Gentile, il fascismo e la memoria della guerra civile* (Le Lettere, 2025).

ANDREA CIAMPANI
LUMSA University, Rome

Wyzwanie „odrodzonych Włoch” po zjednoczeniu

Stabilność, rozwój, inkluzja

Wprowadzenie

Refleksja nad Risorgimento jako elementem spajającym narodową tkankę społeczną oraz tożsamość państwową – zdolnym ukazać dynamikę procesów przekraczających granice czasu i przestrzeni – może znaleźć interesujące inspiracje w historycznym doświadczeniu wielkich przemian zapoczątkowanych w europejskim laboratorium politycznym XIX w. Równoległe z polskimi dążeniami do odzyskania niepodległości trwał proces kształtowania jednolitego i konstytucyjnego państwa we Włoszech, który przyjął nazwę Risorgimento¹. Proces ten zarysował się najpierw po zakończeniu epoki napoleońskiej poprzez system ponownej legitymizacji władzy politycznej, a następnie – w kontekście pojawienia się potęg, takich jak niemiecka, które swoją pozycję budowały na „sile materialnej”: „In ordine politico facta consummata, eo ipso quod consummata sunt vim iuris habere”². Po utworzeniu w 1861 r. Królestwa Włoch proces risorgimentalny został jako taki zdefiniowany w drugiej połowie XIX w. – w stuleciu narodów i monarchii konstytucyjnych. Od tamtego czasu proces ten był wielokrotnie reinterpretowany poprzez różnorodne narracje polityczne, często odwołujące się do wielowymiarowego pryzmatu pamięci indywidualnej i zbiorowej.

Już z tych wstępnych uwag wyłania się użyteczność porównawczej analizy procesów narodowej odnowy w różnych kontekstach – także tych naznaczonych wojnami,

¹ Por. R. Balzani, C.M. Fiorentino, *Risorgimento: costituzione e indipendenza nazionale*, Soveria Mannelli 2022.

² Tak w encyklice *Quanta cura* z 1864 r. Zob. *Il Sillabo di Pio IX*, red. L. Sandoni, Bologna 2012, s. 98.

konfliktami społecznymi i ruchami wyzwolenческими. Nie chodzi tu wyłącznie o stworzenie nowego interpretacyjnego ujęcia Risorgimento w świetle najnowszych badań, mającego na celu wzbogacenie historiografii XXI w. Punktem wyjścia jest rekonstrukcja historyczna, która umożliwia pogłębione zrozumienie pewnych aspektów włoskiego Risorgimento jako procesu budowy państwa narodowego (*nation building*), który w oczach europejskich partnerów jawił się jako droga do sukcesu³, skupiając się nie tyle na wymiarze „rewolucyjnym”, ile na potrzebie sprawnego „rządzenia” transformacjami, które ten proces generował. Historia włoska i polska w XX w. były przeniknięte interpretacją Risorgimento jako „odrodzenia”⁴, rzadko jednak podkreślano związane z odrodzeniem potrzeby, widoczne nie tylko w wydarzeniach z 1918 i 1945 r., lecz także – z równie znaczącym oddziaływaniem – w „transformacjach” towarzyszących końcowi zimnej wojny.

Dopełnienie procesu Risorgimento w drugiej połowie XIX w. wiązało się z ponowną refleksją nad relacjami między ojczyzną, reprezentacją polityczną a przemianą społeczną⁵. W ramach monarchicznej jedności najpierw zakorzenił się program liberalno-konstytucyjny, a następnie progresywny charakter rządu narodowego, z którym mieli się mierzyć kolejni władcy i gabinety rządowe.

Warto zatem wskazać te kluczowe momenty życia politycznego okresu po zjednoczeniu, które naznaczyły oblicze młodego państwa – dopiero od niedawna wolnego i niepodległego – spoglądając poza doraźne kwestie związane z ustanowieniem instytucji i z uzyskaniem międzynarodowego uznania, w czasie gdy konieczne było kierowanie oczekiwaniami „odrodzonych” Włoch.

To właśnie w tym kontekście ujawniają się dwie interesujące, wzajemnie powiązane dynamiki: z jednej strony poszukiwanie skutecznej równowagi w relacjach między władzą Korony, rządu i parlamentu, z drugiej – potrzeba osiągnięcia stabilności instytucjonalnej, przekształcenia partii, potrzeba spójności społecznej i „pojednania” ojczyzny.

Rząd polityczny dla „odrodzonych Włoch” poza instytucjonalnym stanem wyjątkowym

Aby zrozumieć związek między „odrodzonymi” Włochami a procesem Risorgimento, który je ukształtował, warto sięgnąć do czwartego tomu *Słownika języka włoskiego*,

³ *L'Italia europea. Dall'unificazione all'Unione*, red. G. Tognon, F. Bonini, T. di Maio, Roma 2017.

⁴ Na temat przesunięcia semantycznego wyrażenia „risorgimento delle arti” z dziedziny sztuki do sfery politycznej, w odniesieniu do walki o niepodległość Grecji, por. R. Balzani, C.M. Fiorentino, *op. cit.*, s. 31.

⁵ A. Ciampani, S. Rogari, *Patria, rappresentanza politica e mutamento sociale (1866-1887 / 1887-1903)*, Soveria Mannelli 2024.

wydanego w 1872 r. Na jego stronach Niccolò Tommaseo – główny redaktor dzieła i znany już wcześniej „rewolucjonista” roku 1848 – po raz pierwszy opracował hasło „Risorgimento”, słowo, które w ten sposób ewoluowało „od terminu należącego do leksyki i doświadczenia religijnego do wyrazu z zakresu sfery politycznej”⁶: „odrodzenie narodu do lepszego życia obywatelskiego”⁷.

To właśnie ta wizja stanowiła horyzont klasy politycznej zaangażowanej w działania na rzecz niepodległości i zjednoczenia narodowego Włoch. Znalazła ona swój wyraz w mowie tronowej wygłoszonej przez Wiktora Emanuela II – w porozumieniu z premierem Marco Minghettim – 15 listopada 1873 r. Otwierając nową sesję parlamentarną po kryzysie politycznym z lipca, monarcha podkreślił priorytet wzmocnienia ładu obywatelskiego oraz rozwoju społeczno-gospodarczego kraju: „Aktywność, która budzi się we wszystkich częściach Królestwa, dowodzi, że Włochom brakowało jedynie jedności i wolności, aby rozwinąć siły, w które zostały tak szczerze obdarowane. Pokładam ufność w tym rosnącym duchu pracy, a moim rządóm przypadnie w udziale wspierać go poprzez utrzymanie bezpieczeństwa publicznego i porządku, niezbędnych warunków pracy i postępu”. Również polityka zagraniczna, ukierunkowana na pokój, miała służyć temu samemu celowi, zapewniając dobre stosunki z Austro-Węgrami i Niemcami, które – jak podkreślił król – „okazały sympatię wobec odrodzonych Włoch, potrafiących zająć należne im miejsce wśród cywilizowanych narodów”⁸.

Rok 1873 rzeczywiście stanowił istotny punkt zwrotny w życiu politycznym. Jednak postawa, która wówczas się ukształtowała, miała swój początek w 1866 r., tuż po wojnie prusko-francuskiej, która dla Włoch była trzecią wojną o niepodległość⁹, a pierwszą przeprowadzoną już po zjednoczeniu kraju w 1861 r., jeśli pominąć wewnętrzny konflikt z bandytyzmem, zakończony w tym samym roku¹⁰. Po przyłączeniu Wenecji i opuszczeniu Rzymu przez wojska francuskie – ku uldze papieża – przyjęto, że okres nadzwyczajny w dziejach państwa włoskiego dobiegł końca i nadszedł czas, by poszukać nowych podstaw dla narodowej jedności. Ludzie tak znacząco różniący się, jak Ricasoli, Mazzini czy Jacini, wskazywali rok 1866 jako ten, od którego należy rozpocząć refleksję nad potrzebą nowej polityki państwowej. W mowie tronowej z 15 grudnia 1866 r. król podkreślił historyczny przełom, który towarzyszył otwarciu sesji parlamentarnej: „Ojczyzna jest wreszcie wolna od wszelkiego obcego panowania. (...) Włochy mogą i muszą teraz skierować wszystkie swoje siły na zwiększenie dobrobytu. Tak jak Włosi byli wspaniale zgodni w potwierdzeniu swej niezależności, niechaj

⁶ Por. F. Bambi, „Risorgimento”: *parola italiana, parola europea*, „Quaderni fiorentini” Vol. 45, 2016, s. 17-18.

⁷ N. Tommaseo, B. Bellini, *Dizionario della lingua italiana*, t. 4, Torino-Napoli-Roma 1872, s. 369.

⁸ *I discorsi della Corona, con proclami alla nazione dal 1848 al 1936*, Milano 1938, s. 105-107.

⁹ C. Fiorentino, *Il garbuglio diplomatico. L'Italia tra Francia e Prussia nella guerra del 1866*, Milano 2021.

¹⁰ C. Pinto, *La guerra per il Mezzogiorno. Italiani, borbonici e briganti. 1860-1870*, Roma-Bari 2019.

będą teraz jednomyślni w wysiłkach, by dzięki inteligencji, gorliwości i niezłomnej wytrwałości doprowadzić do rozkwitu gospodarki Półwyspu”¹¹. Wszystko to oznaczało również konieczność przezwyciężenia polityki „partii risorgimentalnych”. Już jesienią 1866 r. demokratyczny publicysta Giuseppe Lazzaro zauważył potrzebę „transformacji partii” jako sposobu „skupienia intelektualnych i moralnych sił kraju w celu poprawy jego warunków ekonomicznych”¹². W istocie to właśnie jesień 1866 r. i świadomość jej przełomowego charakteru wskazały cel, który miał przyświecać każdemu rządowi politycznemu w dążeniu do rozwoju gospodarczego i społecznego państwa, a którym była stabilność polityczna młodego królestwa.

Kolejne kryzysy polityczne z lat 1867 i 1869 oraz zdobycie Rzymu w 1870 r. wprowadziły elementy sprzeczności, ale nie przerwały zasadniczej ciągłości w realizacji wyznaczonego wcześniej głównego celu. Wymownym przykładem była sytuacja z 1867 r., kiedy potrzeba zapewnienia stabilności politycznej stała się przedmiotem różnych interpretacji, a w przypadku Garibaldiego została nawet potraktowana jako sprzeciw wobec zmian politycznych. Wykorzystując niechęć Wiktora Emanuela II wobec stanowisk czyniących rząd niestabilnym, Ricasoli chciał wzmocnić rolę polityczną przewodniczącego Rady Ministrów i uzyskał od króla pod koniec marca 1867 r. dekret, który określał jego kompetencje w reprezentowaniu gabinetu. Jednak mimo przeprowadzonych wyborów i uzyskania nowego mandatu Ricasoli nie zdołał przedstawić monarsze większości parlamentarnej zdolnej zapewnić stabilność, obejmującej również środowiska katolickie. Odrzucając proponowany przez Ricasolego skład rządu, Wiktor Emanuel II, jako „szef rządu”, oświadczył, że nie może przyjąć od „szefa gabinetu” programu finansowego Selli przewidującego podwyższenie podatków, ponieważ jest on sprzeczny z treścią królewskiego przemówienia do narodu i może spowodować niezadowolenie społeczne. Przyczyniła się do tego również kampania Garibaldiego (wybranego do parlamentu) mająca na celu uniemożliwienie wznowienia polityki cavouriańskiej zmierzającej do uczynienia Rzymu stolicą oraz zmianę ideowego kształtu Risorgimento. W konsekwencji, po powołaniu nowego rządu Rattazziego 10 kwietnia 1867 r., już 26 kwietnia został uchylony dekret dotyczący prerogatyw prezesa Rady Ministrów, uchwalony zaledwie miesiąc wcześniej, stanowiący symboliczny gest możliwego zbliżenia między monarchą a parlamentarną opozycją.

Rattazzi nie osiągnął zatem oczekiwanej stabilności parlamentarnej, lecz rządową pobłażliwość wobec ruchu ochotników Garibaldiego, która doprowadziła do klęski militarnej i politycznej pod Mentaną (i pogrzebania epoki woluntaryzmu jako „narodu pod bronią”), co naraziło na szwank samą stabilność instytucjonalną Królestwa w obliczu międzynarodowego kryzysu z Francją. Ponadto niemożność utworzenia

¹¹ *I discorsi della Corona...*, s. 81-82.

¹² Por. G. Lazzaro, „Roma” z 28 IX 1866 (tekst, w którym autor podejmuje refleksję nad potrzebą przemiany partii politycznych i krajobrazu politycznego).

różnych większości rządowych, jak próbował to uczynić Cialdini, włączając do działań Trzecią Partię Mordiniego, skłoniła Wiktora Emanuela II do „nakazania” Menabrei utworzenia gabinetu, który miał charakter „ministerstwa dworskiego”¹³, stanowiącego ostatnią próbę powołania rządu w sytuacji braku mężów stanu gotowych podjąć się odpowiedzialności za poszukiwanie większości. Jednak również gabinety formowane pod kierunkiem Menabrei musiały zmierzyć się z trudnością uzyskania podwójnego zaufania niezbędnego do zapewnienia stabilności politycznej. Nie uniknął tej zasady także rząd powołany po złożonym kryzysie z listopada i grudnia 1869 r., który skłonił króla do powierzenia misji właśnie Selli, pragnącemu, by Lanza objął funkcję prezesa Rady Ministrów, jako przedstawiciel prawicy piemontskiej, przyjęty na krótki czas za symbol opozycji wobec rządu przez zdeorientowaną liberalną lewicę. Obawa przed powrotem Rattazziego do władzy skłoniła prawicę do ponownego zjednoczenia się przeciw możliwym porozumieniom z opozycją. Po zakończeniu „komedii ministerialnej”¹⁴ Sella przyjął misję utworzenia rządu, stawiając własne warunki polityczne dotyczące odsunięcia z ministerstwa wpływowych postaci powiązanych z monarchą i decydując, że przewodnictwo w gabinecie obejmie Lanza. W poszukiwaniu trwałych większości i unikaniu konfliktów z Izbą Deputowanych Wiktor Emanuel zaakceptował rząd Lanza–Sella, który oznaczał schyłek okresu „kontroli polityki przez monarchę”¹⁵: „en politique – pisał wówczas król – on fait comme on peut”¹⁶.

Rząd Lanza–Sella również okazał się niestabilny; utrzymał się jedynie dlatego, że był do tego „zmuszony” głównie z powodu międzynarodowych wydarzeń mających miejsce latem 1870 r., które w następstwie klęski Napoleona III doprowadziły do militarnego zajęcia przez Królestwo Włoch terytoriów Państwa Kościelnego, co z kolei wywołało protest papieża wobec zbrojnego zajęcia Rzymu. Wokół Rzymu – stolicy Królestwa – związały się interesy dynastyczne monarchy oraz przetrwanie władzy wykonawczej, dzięki politycznemu sojuszowi z antyklerykalną opozycją. Jednak już debata dotycząca rozszerzenia na Rzym ustawy o zgromadzeniach zakonnych, rozpoczęta jesienią 1872 r., ujawniła pęknięcia między oczekiwaniami formułowanymi w 1866 r. (zarówno przez króla, jak i przez opinię publiczną) a możliwościami wyrażnie już osłabionego gabinetu. Wkrótce po uchwaleniu ustawy, w czerwcu 1873 r., rząd Lanza–Sella upadł wskutek wspólnej inicjatywy przywódcy prawicy Marco Minghettiego i lidera lewicy Agostino Depretisa, których mimo odmiennych strategii łączył wspólny zamiar nadania „odrodzonym Włochom” nowych liberalnych perspektyw politycznego rządzenia.

¹³ P. Gentile, *L'ombra del re. Vittorio Emanuele II e le politiche di corte*, Roma 2011, s. 252.

¹⁴ Tak Sella, cyt. za: C.M. Fiorentino, *La crisi del novembre-dicembre 1869 e la formazione del ministero Lanza–Sella*, [w:] *La moralità dello storico. Indagine storica e libertà di ricerca. Saggi in onore di Fausto Fonzi*, red. A. Ciampani, C.M. Fiorentino, V.G. Pacifici, Soveria Mannelli 2004, s. 145.

¹⁵ P. Gentile, *op. cit.*, s. 279.

¹⁶ *Vittorio Emanuele II a Vimercati, 11 dicembre 1869*, [w:] C.M. Fiorentino, *La crisi del novembre-dicembre...*, s. 154.

Horyzonty wyzwania liberalnego: transformacja partii, rozwój gospodarczy, pacyfikacja i inkluzja społeczno-polityczna

Wspólnym celem Minghettiego i Depretisa było doprowadzenie do niezbędnej transformacji partii politycznych poprzez poszukiwanie stabilnych większości parlamentarnych, obejmujących również przedstawicieli innych obozów. Obaj w swoim dążeniu do zapewnienia równowagi i stabilności zyskali zaufanie monarchy, który pragnął przywrócić porządek w sytuacji przez siebie określanej mianem „parlamentarnej anarchii” poprzez porozumienia między najbardziej liberalnymi przedstawicielami różnych frakcji w Izbie Deputowanych. Nie dziwi zatem fakt, że w latach 1873-1876 zarówno Minghetti, jak i Depretis, choć stali na czele przeciwnych „partii”, zawsze pojawiali się w zamierzeniach monarchy. Można wręcz powiedzieć, że sam monarcha był stale obecny w ich myślach: każda propozycja reform musiała mieścić się w ramach instytucjonalnych, których kwestionowanie było wykluczone. W czerwcu 1873 r. Wiktor Emanuel II napisał do Minghettiego, aby ten był gotów objąć rząd w imię „przyjaźni i patriotyzmu”, uprzedzając w ten sposób kryzys gabinetu Lanza-Sella. Królewskie sugestie dotyczące włączenia do rządu polityków takich jak Depretis i Mordini współbrzmiały z nastawieniem umiarkowanego Minghettiego, skłonnego do poszerzania zaplecza dla rządu. Minghetti pragnął naśladować Cavoura, który uważał, że nie należy „nigdy pozostawiać opozycji żadnej idei liberalnej, którą mogłaby zrealizować, ani żadnego człowieka, którego mogłaby pozyskać”¹⁷. Niechęć części prawicy do współpracy z umiarkowaną lewicą, w tym z Depretisem, postawiła Minghettiego w trudnej sytuacji, gdyż był on pod presją króla, który ostrzegał, że w razie niepowodzenia tej próby „będzie zmuszony sam stać się królem i ministrem zarazem”¹⁸. Ostatecznie Minghetti – zwalczany we własnym obozie, począwszy od Selli – został zmuszony do tworzenia rządów prawicowych, niestabilnych, opartych na politycznym filarze równowagi budżetowej.

Po kryzysie z maja 1874 r. Minghetti na próżno przypominał, że objął władzę, wierząc, iż Włochy weszły „w nowy okres dziejowy”, w którym wobec braku „zagrożeń zewnętrznych i wewnętrznych” miało być możliwe wprowadzanie reform przy poparciu szerokiej większości oraz wsparciu centrolewicy¹⁹.

Po złożeniu i odrzuceniu przez króla dymisji gabinetu, wobec braku jawnego głosowania, które pozwoliłoby Koronie właściwie ocenić wolę Izby w sprawie obalenia rządu, zarządzono nowe wybory na 8 i 15 listopada 1874 r. Przeprowadzone w burzliwej atmosferze, nie przyniosły jednak oczekiwanej stabilnej większości spośród 508

¹⁷ A. Berselli, *La soluzione della crisi ministeriale del giugno 1873*, „Archivio Storico Italiano” Vol. 117, 1959, nr 1, s. 44-47.

¹⁸ A. Berselli, *Il governo della Destra. Italia legale e Italia reale dopo l'Unità*, Bologna 1997, s. 336.

¹⁹ *Discorsi parlamentari di Minghetti*, t. 6, Roma 1890, s. 217.

deputowanych. Przeciwnie, Minghetti został politycznie wstrząśnięty nowym składem parlamentu, który ujawnił „poważne zjawisko” pogłębiającego się podziału na „dwie Italie” – północną i południową²⁰. Minghetti zdawał się pokładać nadzieję w wynikach gospodarczo-finansowych, które miały zapoczątkować rozwój kraju w warunkach stabilności. „Odeślijcie nas, jeśli macie odwagę!” – pisała, rzucając wyzwanie opozycji, gazeta rządowa „La Nazione”²¹. W rzeczywistości jednak, jak trafnie przewidział król, osiągnięta równowaga budżetowa sama w sobie nie mogła umocnić rządu, lecz przeciwnie – wkrótce mogłaby doprowadzić do jego upadku²², uwalniając grę interesów i mechanizmy parlamentarnej reprezentacji.

To właśnie Depretis, który między 1873 a 1876 r. umocnił swoją pozycję jako lider liberalnej opozycji, stanął na czele oczekiwanej transformacji partii, w celu zapewnienia stabilności politycznej, rozpoczęcia fundamentalnych reform oraz stworzenia przestrzeni społecznej dla pojednania i inkluzji, słowem dla rozwoju kraju. W Izbie Deputowanych, 5 czerwca 1873 r., podczas uroczystego wspomnienia Rattazziego – postaci uosabiającej dążenie liberalnej lewicy do przejścia od opozycji do rządzenia – Depretis wystąpił jako jego następca, „wierny przyjaciel” Korony i wiarygodny przywódca parlamentu, w którego ławach zasiadał już od ćwierćwiecza. W październiku 1875 r. Depretis przedstawił program, którym miała się kierować lewica po objęciu władzy. Wystąpił wtedy jako „najstarszy spośród deputowanych opozycji parlamentarnej, czyli jak mówią Anglicy Opozycji Jego Królewskiej Mości”, kończąc swoje przemówienie toastem za Wiktora Emanuela II, „uczciwego króla”, jako należnym wyrazem wdzięczności narodu wobec monarchy.

Nie uszło uwagi Korony, że kilka dni później Bertani, przywódca skrajnego skrzydła lewicy, napomknął o Depretisie jako o „nieformalnym przywódcy opozycji” w jej różnych odcieniach – co było wymownym dowodem sukcesu jego przemówienia, zakończonego imieniem monarchy, także wśród radykalnego skrzydła lewicy²³.

Ostatecznie Depretis zdołał nadać realny kształt projektowi szerokiego liberalnego obozu politycznego, jaki niegdyś naszkicował Minghetti, lecz w odmiennym układzie ideowym. Po tzw. rewolucji parlamentarnej, która doprowadziła do upadku rządu Minghettiego (z udziałem części prawicy, i to nie tylko toskańskiej), 18 marca 1876 r. król powierzył Depretisowi misję utworzenia nowej większości rządowej. Wydarzenia, które doprowadziły do powstania gabinetu lewicy liberalnej, wpisywały się w szerszy kontekst przychylności monarchy wobec poszerzenia większości rządowych. W tym duchu należy również rozumieć królewski dekret uzyskany przez Depretisa – dotyczący zasad przedkładania uchwał Radzie Ministrów oraz kompetencji jej

²⁰ Tak Minghetti do Ricasolego, 16 XI 1874, zob. M. Minghetti, *Copialettere 1873-1876*, t. 1, red. M.P. Cuccoli, przedm. U. Marcelli, Roma 1978, s. 438.

²¹ „La Nazione” z 3 XI 1875, cyt. za: A. Berselli, *Il governo della Destra...*, s. 754.

²² Cyt. za: G. Finali, *Memorie*, wstęp i przypisy G. Maioli, Faenza 1955, s. 368.

²³ Por. A. Ciampani, *La sfida liberale*, [w:] A. Ciampani, S. Rogari, *op. cit.*, s. 86-87.

przewodniczącego do reprezentowania gabinetu, czuwania nad „jednolitością kierunku politycznego i administracyjnego wszystkich ministerstw” oraz nad realizacją zobowiązań podjętych przez rząd „w mowie tronowej, w relacjach z parlamentem i w wystąpieniach wobec narodu”. Depretis uzyskał to, czego nie udało się uzyskać Ricasolemu: pozycję lidera zdolnego zapewnić stabilność polityczną, rozwój gospodarczy, inkluzję społeczną i pokój²⁴.

W swoim wystąpieniu programowym w marcu 1876 r. Depretis wyraźnie podkreślił zgodność polityki lewicy z monarchią. Mówił o polityce zagranicznej „solidnej gwarancji pokoju i spokoju”, o wzmacnianiu floty handlowej i wojennej „kraju, który jest ojczyzną wielkich żeglarzy świata”, oraz o ostrożnej reformie armii kierowanej przez „pierwszego żołnierza Włoch”. Były to tematy bliskie środowiskom umiarkowanym. Depretis umiejętnie zharmonizował oczekiwania Korony z programem progresywnym lewicy liberalnej. Przykładem była idea powiązania obowiązkowej służby wojskowej z wprowadzeniem obowiązkowej edukacji powszechnej, tradycyjnego postulatu lewicy, który wpisywał się w jej główny cel: reformę ordynacji wyborczej uchwalonej na mocy nadzwyczajnych pełnomocnictw w 1860 r.²⁵

Po zwycięstwie lewicy liberalnej w wyborach jesienią 1876 r. w mowie tronowej z 20 listopada ujawniała się w słowach monarchy waga reprezentacji politycznej zdobytej przez Depretisa. Król apelował do parlamentarzystów o „patriotyczną troskę” przy uchwalaniu reform przewidzianych w programie Depretisa, od przepisów dotyczących rozwoju infrastruktury i zniesienia przymusu obiegu pieniądza, po reformę ordynacji wyborczej i kodeksów prawa. Rozwój gospodarczy miał się dokonywać poprzez wzmocnienie armii i floty, w ramach polityki zagranicznej odpowiadającej misji cywilizacyjnej i modernizacyjnej Włoch, której celem było zachowanie pokoju jako „sprzyjającego czasu dla umocnienia naszych instytucji”. W przemówieniu znalazły się również odniesienia do kwestii reform oświaty i służby wojskowej, a także do idei decentralizacji, nawiązującej do postulatów Minghettiego o ograniczenie nadmiernej ingerencji rządu w sprawy lokalne oraz o zobowiązanie prowincji i gmin do sprawowania prawowitej autonomii. Za politycznie znaczące należy uznać również odniesienie do ograniczeń ustawowych w polityce kościelnej. Monarcha podkreślał, że Kościół cieszy się we Włoszech „większą wolnością niż w jakimkolwiek innym państwie katolickim”, przy zachowaniu nienaruszonych praw suwerenności narodowej²⁶.

Nie sposób w tym miejscu w pełni odtworzyć całej drogi politycznej Depretisa. Warto jednak podkreślić, że transformacja partii, która jemu się udało, a Minghettiemu nie (choć ten, pozostając w opozycji, taktycznie wspierał zasadniczy kierunek polityczny Depretisa), osiągnęła dojrzałość wraz z uchwaleniem ustawy wyborczej

²⁴ *Ibidem*, s. 97-98.

²⁵ *Discussioni*, Atti Parlamentari, Camera dei Deputati, tornata del 28 marzo 1876 [posiedzenie z 28 marca 1876 r.], s. 235-236.

²⁶ *I discorsi della Corona...*, s. 121-124.

i podpisaniem Trójpřzymierza w 1882 r., a politycznie utrwalona została wiosną 1883 r. wraz ze zwrotem w polityce wewnętrznej. Jaki był zasadniczy (główny) kierunek tej działalności politycznej? Depretis dążył do poszerzenia ram liberalnych Włoch poprzez stworzenie systemu bardziej inkluzywnego, realizując program postępowy oparty na monarchicznej jedności państwa i ukierunkowany poprzez stabilność instytucjonalną na rozwój gospodarczy i społeczny Królestwa. W tym kontekście szczególnego znaczenia nabierało powiązanie stabilności z procesem politycznego pojednania, zarówno w wymiarze wewnętrznym, jak i międzynarodowym.

Polityka zagraniczna Włoch za panowania króla oraz rządów Depretisa, rozpatrywana w różnych wymiarach istotnych dla stosunków międzynarodowych, jawi się zasadniczo jako konsekwentnie ukierunkowana na działalność pojednawczą, zgodną z linią głównych mocarstw europejskich: Wielkiej Brytanii, Francji, a także Prus i Austro-Węgier. Nie była to więc jedynie obrona istniejącego *status quo*, lecz raczej dążenie do utrzymania pokoju w sposób aktywny, jako warunku sprzyjającego rozwojowi gospodarczemu młodego królestwa. Rządowi Minghettiego i Depretisa nie chodziło przede wszystkim o rozwój portów i arsenałów wojskowych, lecz o ponowne wynegocjowanie traktatów międzynarodowych dotyczących obiegu towarów, o modernizację infrastruktury technicznej niezbędnej do transportu krajowych produktów, wzmocnienie ekspansji handlowej w kierunku Europy Wschodniej oraz na południe – ku obszarowi śródziemnomorskiemu i szlakom morskim powiązanym z otwarciem Kanału Sueskiego. Wszystkie te działania wpisywały się w spójną linię polityczną, prowadzącą od włoskiego osadnictwa w zatoce Assab, poprzez kryzys tunezyjski, aż po zawarcie Trójpřzymierza z Niemcami i Austro-Węgrami w 1882 r.

Polityka „pojednania” wywarła znaczący wpływ przede wszystkim na życie wewnętrzne kraju, sprzyjając tworzeniu większości parlamentarnych zdolnych do skutecznego sprawowania władzy. Dążenie do uzyskania równowagi między porządkiem a wolnością – poprzez budowanie zgody i harmonii społecznej, niezbędnej dla spójności narodowej – wymagało podjęcia działań politycznych zmierzających do pojednania tych grup społecznych, które dotąd pozostawały w konflikcie z powodu odmiennych założeń ideologicznych i sprzecznych interesów. Na tę kwestię zwracał uwagę już w 1872 r. Niccolò Tommaseo, podkreślając zasadniczo moralny charakter pokoju, zarówno w sferze duchowej, jak i w organizmie społecznym, w swoich hasłach zamieszczonych w *Słowniku*: „Pokojowo (...) Emancypować pokojowo to jedyny sposób prawdziwego wyzwolenia”; „Pojednawcza (...) Misja, mediacja pokojowa”²⁷. Wówczas coraz wyraźniej ujawniała się powszechna potrzeba rządzenia w duchu poszukiwania dróg łączących emancypację społeczną z inkluzją polityczną, która stała się jednym z najbardziej charakterystycznych rysów rządów Depretisa. Jego zdolność do mediacji politycznej między interesami ekonomicznymi a społecznymi była jednak przez

²⁷ N. Tommaseo, B. Bellini, *op. cit.*, s. 704-707.

przeciwników postrzegana jako przejaw ustępstw wobec interesów partykularnych (interpretacja ta była często bezkrytycznie przyjmowana przez historiografię).

Depretis dostrzegł również możliwość nadania nowego kierunku tradycyjnej kwestii katolickiej, która już od spisu ludności Królestwa w 1861 r. miała wyraźnie polityczny charakter: Izba Deputowanych została wówczas skonfrontowana z obrazem kraju, w którym mieszkało więcej katolików niż obywateli posługujących się językiem włoskim. Kwestia polityczna podniesiona niegdyś przez Cavoura została na swój sposób podjęta przez Ricasolego w 1866 r., w okresie głębokich przemian, w celu zapewnienia rządowi stabilności. W kolejnych latach proces „detemporalizacji” Państwa Kościelnego, zapoczątkowany przez Stolicę Apostolską w związku z przygotowaniami do Soboru Watykańskiego I, otwartego w grudniu 1869 r., ukazał związek między duchową niezależnością Kościoła a jego więzią z ludami katolickimi, co z kolei wzmogło podejrzliwość państw europejskich wobec Kurii Rzymskiej²⁸. Po 1870 r. kwestia zapewnienia papieżowi niewielkiego terytorium, które miałyby gwarantować duchową suwerenność i swobodę w kierowaniu Kościołem, miała zostać rozwiązana poprzez negocjacje ze stroną włoską. Watykan jednak odnosił się sceptycznie do niestabilnego politycznie Królestwa, którego linia rządowa ulegała naciskom zmiennych większości parlamentarnych. Zwrócił na to uwagę Ponza di San Martino po spotkaniu z Piusem IX we wrześniu 1870 r., podczas którego ogłosił papieżowi zamiar przeprowadzenia włoskiej ekspedycji na Rzym²⁹. Papież powrócił do tej kwestii w listopadzie 1872 r., w rozmowie z wysłannikiem króla, Natale Aghemo, w trakcie audiencji watykańskiej, w kontekście ewentualnej interwencji monarchy wobec ministrów przed debatą dotyczącą rozszerzenia na Rzym ustawodawstwa kasacyjnego dotyczącego zgromadzeń zakonnych. Potrzeba zmiany politycznej narracji dotyczącej relacji między państwem a Kościołem ujawniła się wyraźnie w mowie tronowej z 1873 r., w której przedstawiono Rzym jako stolicę Królestwa „bez naruszenia niezależności Papieża w sprawowaniu jego posługi duchowej oraz w jego relacjach ze światem katolickim”. Aby zarazem zaspokoić nastroje narodowe, wspierane także przez prądy antyklerykalne przekraczające granice partyjne, dodano, że decyzja o „poszanowaniu uczuć i wolności religijnej” nie mogłaby oznaczać przyzwolenia, by „pod płaszczykiem tych świętych praw dopuszczano się zamachów na prawa i instytucje narodowe”³⁰. Od roku 1876,

²⁸ Por. *Il Concilio Vaticano I e la modernità*, red. M. Baumeister, A. Ciampani, F. Jankowiak, R. Regoli, Roma 2020.

²⁹ Por. raport wysłany z Rzymu do prezesa Rady Ministrów Lanzy 10 IX 1870 r., zawierający watykańskie wątpliwości dotyczące poszanowania „ustalonych porozumień” przez rząd włoski po kolejnych zmianach gabinetowych. Zagadnienie to zostało podjęte w relacji Blanca do Minghettiego z 12 tegoż miesiąca: „Le Pape comme Antonelli ne fait pas d'objections sur le fond de nos concessions mais ils disent qu'elles ne donnent point de garanties pour l'avenir à cause de l'instabilité des hommes et des choses en Italie”. Ministero degli Affari Esteri, *Documenti diplomatici italiani*, seria I, vol. 13: *5 luglio-20 settembre 1870*, Roma 1963, s. 520-522, 531.

³⁰ *Discorsi della Corona...*, s. 105-106, 123.

gdy król mógł twierdzić, że w żadnym innym państwie katolickim Kościół nie cieszy się tak wielką wolnością jak w Królestwie Włoch, Depretis potrafił wskazać inkluzywną perspektywę dla obywateli katolickich. Sprzyjała mu w tym postawa Watykanu, który skłonny był łagodzić ton protestu międzynarodowego nieprzejednanego katolicyzmu i który uznawał postępującą stabilizację Królestwa Włoskiego i przygotowywał grunt pod zniesienie zakazu *non expedit*, by umożliwić współdziałanie katolickich elit politycznych. Uznawszy, że spór o Rzym jako źródło konfliktu między Kościołem a państwem należy już do przeszłości i został zamknięty ustawą o gwarancjach z 1871 r., Depretis przeniósł płaszczyznę relacji instytucji monarchiczno-konstytucyjnych ze Stolicą Apostolską na kwestię możliwego poparcia katolików dla działań rządu. Zobowiązał się zwalczać „partię klerykalną”, lecz zarazem szanować działalność stowarzyszeniową katolików lojalnych wobec papieża, gotowych wspierać stabilność państwa. W tej perspektywie jego stanowisko spotkało się z linią tzw. centrum kardynalskiego³¹, które w konklawe 1878 r. wybrało Leona XIII, dążąc do tego, by Kościół nie stał się agendą wyborczą „partii porządku” kierowanej przez prawicę, lecz by poprzez pewne większości parlamentarne rządu włoskiego wypracować drogę do „pojednania”, ewentualnie przy współudziale katolickich organizacji społecznych. Zbieżność tych dążeń umożliwiła w latach 1883-1887 udział katolików rzymskich w administracji miejskiej Rzymu, w zarządzie kierowanym przez księcia Leopoldo Torlonię, wspieranym przez większość o charakterze politycznie transformistycznym.

Inkluzywna wizja Włoch Depretisa obejmowała również środowiska skrajnej lewicy, sięgając tak daleko, że republikańska zasada niektórych jej przedstawicieli stanowiła nieprzekraczalną barierę dla ich udziału w monarchiczno-konstytucyjnej arenie politycznej określonej przez statut albertyński. Podejście Depretisa do kwestii społecznej miało na celu wprowadzenie do debaty parlamentarnej tych sił politycznych, które – pozostając dotąd poza jej obrębem – mogły stanowić potencjalne źródło niestabilności (w 1882 r. w Izbie Deputowanych zasiadł pierwszy poseł socjalistyczny). Uzupełnieniem cyklu badań nad rolnictwem, przemysłem i strajkami, mających dostarczyć pełniejszego obrazu potrzeb kraju, był rozwijający się coraz wyraźniej w programie progresywnym Depretisa nurt reformizmu społecznego. Wprowadzano przepisy wspierające pracę w rolnictwie, a także interesy urzędników i robotników; podejmowano również kwestie wypadków przy pracy oraz regulacji emigracji. Polityka transformizmu opierała się przede wszystkim na założeniu, że rozwój „dobrobytu” narodowego pozwoli ograniczyć źródła konfliktów społecznych. Od wzrostu powszechnego dobrobytu ludności miały zależeć losy polityczne liberalnego wyzwania – czynnika łagodzącego

³¹ A. Ciampani, *Il centro cardinalizio per una strategia vaticana nel governo della Chiesa dopo il 1870*, [w:] *Les cardinaux entre Cour et Curie. Une élite romaine 1775-2015*, red. F. Jankowiak, L. Pettinari, Roma-Paris 2017, s. 231-243.

protesty ruchów radykalnych i antyinstytucjonalnych, a zarazem płaszczyzny spotkania z umiarkowanym reformizmem.

W programie politycznym z 1882 r. Depretis ponownie podkreślał realizm, który przenikał jego politykę sprawiedliwości i pokoju, uznając za przedwczesne, nieuzasadnione, a w każdym razie podporządkowane celom równowagi gospodarczej wszelkie propozycje nowych zbrojeń. Dla prezesa Rady Ministrów okres obywatelskiej zgody stanowiłby „ogromną korzyść dla Włoch, które dopiero rozpoczynają swój rozwój gospodarczy, wymagający trwałego pokoju, silnego rządu, opartego na pewnej większości”³².

Zgoda polityczna jako dziedzictwo liberalne?

Stabilność, inkluzja i wzrost gospodarczy stanowiły zatem rdzeń programu progresywnego, opartego na monarchicznej i liberalnej jedności państwa, który Depretis potrafił zrealizować jako dopełnienie procesu transformacji partii w odrodzonych Włoszech. U szczytu swojej działalności politycznej Depretis utożsamiał swoje dzieło z poszukiwaniem równowagi między „stabilnością a ruchem”³³, przypisując monarchii rolę hamulca „społecznej maszyny” w okresie szybkiego postępu³⁴, a zarazem strażniczki wolności politycznych reprezentowanych przez parlament. W przemówieniu wyborczym z października 1876 r. przypominał o swojej determinacji, by jako premier „ułatwić zgodę, owocną transformację partii, zjednoczenie liberalnych nurtów Izby” w celu stworzenia długo oczekiwanej, stabilnej większości liberalnej i przezwyciężenia historycznego podziału, inspirowanego topografią sali parlamentarnej. Partie te miały zostać zastąpione przez afirmację „idei obejmującej, ludowej, starej jak ruch, a przecież zawsze nowej – postępu. (*Brawo! Oklaski*). My jesteśmy, panowie, rządem progresistów! (*Oklaski*). Postępować znaczy, po łacinie jak i po włosku, iść naprzód! (*Brawo! Wesolość*)”³⁵. Tą starannie przygotowaną ripostą Depretis potwierdził napędową siłę swojej polityki, wyrażającą się w dwóch zasadniczych rysach. Z jednej strony jego umiarkowanie – „postępować, a nie lecieć ani siedzieć w miejscu” – przyciągało ku centrum politycznemu, wspierając niezbędne dzieło zachowania instytucji zrodzonych z włoskiej rewolucji; z drugiej zaś jego program niezmiennie zachowywał liberalny, „postępowy” charakter, nastawiony na przezwyciężanie przeszkód stojących na

³² *Il programma elettorale depretisino del 1882*, [w:] *La politica italiana dal 1848 al 1897. Programmi di governo*, t. 2, Roma 1899, s. 268-270.

³³ *Ibidem*, s. 274.

³⁴ *Ibidem*, s. 265.

³⁵ *Discorso dell'onorevole Depretis, presidente del Consiglio dei ministri*, Roma 1876, s. 7.

drodze realizacji zamierzeń wynikających ze świadomego kierowania reformami politycznymi, gospodarczymi i finansowymi.

Po śmierci króla Wiktora Emanuela II w styczniu 1878 r. – niedługo po tym, jak Depretis został ponownie zatwierdzony na stanowisku premiera – nowy monarcha, Humbert I, w przemówieniu do obu izb parlamentu i w proklamacji do narodu zapewnił, że będzie strzegł dziedzictwa „oddania ojczyźnie, czynnej miłości dla wszelkiego cywilnego postępu” oraz „niewzruszonej wiary” w „wolne instytucje” swych poprzedników. Wyraził zarazem ufność w „zgodę zamiarów i uczuć, która zawsze była ostoją i siłą Włoch”³⁶. W lutym 1880 r., otwierając nową sesję parlamentarną, Humbert I mógł oświadczyć: „Dwie obietnice, które Założyciel Królestwa pozostawił jako najwyższy testament dla odrodzonych Włoch, reforma systemu podatkowego, mająca przynieść ulgę klasom uboższym, oraz rozszerzenie prawa wyborczego, stanowią święty dług wobec Jego czcigodnej pamięci i wobec słuszych oczekiwań naszego narodu”³⁷. Depretis w pełni wcielił te zobowiązania w życie, kontynuując w latach 80. tę linię polityczną, oferując królowi kolejne gabinety i utrzymując ciągłość władzy, którą szczycił się jako premier w latach 1876-1887 (z przerwami trzech rządów Cairolego, z którym wymieniał się władzą w latach 1878-1881). Jako przywódca lewicy, sprawujący władzę od siedmiu lat, Depretis w 1882 r. ponownie nawiązał do idei zgody, którą głosił już w 1876 r., gdy pragnął doprowadzić do przemiany partii i stworzyć silną większość parlamentarną. Potwierdził potrzebę zjednoczenia liberalnych skrzydeł Izby oraz progresywny charakter swojego gabinetu, po czym swoją otwartość wobec środowisk umiarkowanych: „A jeśli ktoś chce wejść w nasze szeregi (...), jeśli ktoś pragnie się przemienić i stać się postępowcem – jakże mógłbym go odrzucić?”³⁸. Ta starannie przemyślana riposta Depretisa wpisywała się w konsekwentnie realizowaną strategię polityczną, mającą przypominać, że „wolność jest dążeniem do narodowej zgody, a w życiu praktycznym nie ma dla niej innej gwarancji niż stabilność ładu obywatelskiego”³⁹.

Ta świadomie obrana linia polityczna nie była jednak niepodważalna. Po śmierci Depretisa w 1887 r., wraz ze zmianą orientacji polityki monarszej i przejęciem władzy przez Francesca Crispiego, zapoczątkowany przez niego proces został przerwany. W miejsce liberalnego wyzwania pojawiła się nadrzędna wola potęgi. Polityka, prowadzona w imię konfliktów tożsamościowych i rewizji praktyk konstytucyjnych, podkopła stabilność polityczną i spójność Królestwa, mimo że deklarowała dążenie do ich umocnienia. Naturalną konsekwencją tej zmiany stało się przesłonięcie stopniowej i reformistycznej działalności Depretisa, opartej na sztuce politycznej mediacji – działalności, która odtąd została usunięta ze „szlachetnego

³⁶ Por. *La politica italiana...*, s. 92.

³⁷ *Discorsi della Corona...*, s. 131.

³⁸ Por. *La politica italiana...*, s. 267.

³⁹ *Ibidem*, s. 252.

panteonu” włoskiej polityki. Jej zapomnienie, podobnie jak polityczne ruiny i porażki, jakie przyniosły późniejsze konflikty XX w., w pewnym sensie przedłużyły proces narodowego wyparcia, również na płaszczyźnie historiograficznej. Dopiero w epoce możliwego pokoju europejskiego zaczęła dojrzewać nowa wrażliwość kulturowa, ukierunkowana na procesy solidarności i partycypacji społecznej. To właśnie ona – choć nie bez trudności – skierowała uwagę badaczy ku działaniom i ludziom, którzy potrafili świadomie kierować procesami społeczno-politycznego „odrodzenia”.

BIBLIOGRAFIA

- Balzani R., Fiorentino C.M., *Risorgimento: costituzione e indipendenza nazionale*, Soveria Mannelli 2022.
- Bambi F., „*Risorgimento*”: *parola italiana, parola europea*, „Quaderni fiorentini” Vol. 45, 2016, s. 17-31.
- Berselli A., *Il governo della Destra. Italia legale e Italia reale dopo l'Unità*, Bologna 1997.
- Berselli A., *La soluzione della crisi ministeriale del giugno 1873*, „Archivio Storico Italiano” Vol. 117, 1959, nr 1, s. 44-79.
- Ciampani A., Rogari S., *Patria, rappresentanza politica e mutamento sociale*, Soveria Mannelli 2024.
- Depretis A., *Discorso dell'onorevole Depretis, presidente del Consiglio dei ministri*, Roma 1876. *Discussioni*, Atti Parlamentari, Camera dei Deputati, tornata del 28 marzo 1876 [posiedzenie z 28 marca 1876 r.].
- Finali G., *Memorie*, wstęp i przypisy G. Maioli, Faenza 1955.
- Fiorentino C.M., *Il garbuglio diplomatico. L'Italia tra Francia e Prussia nella guerra del 1866*, Milano 2021.
- Gentile P., *L'ombra del re. Vittorio Emanuele II e le politiche di corte*, Roma 2011.
- I discorsi della Corona: con proclami alla nazione dal 1848 al 1936*, Milano 1938.
- Il Concilio Vaticano I e la modernità*, red. M. Baumeister, A. Ciampani, F. Jankowiak, R. Regoli, Roma 2020.
- Il Sillabo di Pio IX*, red. L. Sandoni, Bologna 2012.
- La moralità dello storico. Indagine storica e libertà di ricerca. Saggi in onore di Fausto Fonzi*, red. A. Ciampani, C.M. Fiorentino, V.G. Pacifici, Soveria Mannelli 2004.
- La politica italiana dal 1848 al 1897. Programmi di governo*, t. 2, Roma 1899.
- Les cardinaux entre Cour et Curie. Une élite romaine 1775-2015*, red. F. Jankowiak, L. Pettina-
roli, Roma–Paris 2017, <https://doi.org/10.4000/books.efr.33870>.
- L'Italia europea. Dall'unificazione all'Unione*, red. G. Tognon, F. Bonini, T. di Maio, Roma 2017.
- Minghetti M., *Copialettere 1873-1876*, t. 1, red. M.P. Cuccoli, przedm. U. Marcelli, Roma 1978.

Ministero degli Affari Esteri, *Documenti diplomatici italiani*, seria I, vol. 13: *5 luglio-20 settembre 1870*, Roma 1963.

Pinto C., *La guerra per il Mezzogiorno. Italiani, borbonici e briganti. 1860-1870*, Roma–Bari 2019.

Tommaseo N., Bellini B., *Dizionario della lingua italiana*, t. 4, Torino–Napoli–Roma 1872.

Abstract. *The Challenge of the “Reborn Italy” after Unification: Stability, Development, Inclusion*

The essay addresses the political dynamics that characterized the post-war period of 1866. From that point on, once the Kingdom of Italy’s emergency phase had been left behind, a rivalry arose between new political perspectives and the resistance of traditional liberal currents. After the turning point of 1873, the political rivalry emerged to determine the transformation of the parties necessary for a policy of reform and to pacify internal conflicts within the state. This was the challenge of Agostino Depretis’ *trasformismo*: through the transformation of the parties, economic development, and socio-political inclusion, Depretis was able to guide the political processes necessary for the “resurrected Italy” beyond the institutional emergency.

Keywords: Risorgimento, political post-war Italy, pacifying, trasformismo, stability, development, inclusion

Biographical note

Andrea Ciampani, PhD (Habil.), a full Professor of Contemporary History at Libera Università Maria Ss. Assunta (LUMSA) in Rome. Chairman of the European research network “Encounters of European Elites in the 19th Century,” member of the Scientific Board of the Istituto per la storia del Risorgimento italiano, Scientific Director of *History of Contemporary Italy*, published by Rubbettino. Member of scientific boards of European journals and historical collections, he has published many books and articles. He edited recently, with T. Kroll, the volume *Transnational Encounters? European Elites, International Associations and National States (1882-1914)*, De Gruyter Oldenbourg, Berlin/Boston, 2025.

STEFAN BIELAŃSKI

University of the National Education Commission, Cracow

Włoskie Risorgimento w polskiej historiografii od drugiej połowy XIX do przełomu XX/XXI wieku

Przegląd literatury przedmiotu

Na początku drugiej połowy XIX w. pojawiły się pierwsze dzieła polskich historyków oraz publicystów politycznych poświęcone włoskiemu Risorgimento. W przeważającej mierze nie miały charakteru naukowego, były to teksty przede wszystkim publicystyczne. Ich głównym bohaterem był najbardziej znany przedstawiciel włoskiego ruchu zjednoczeniowego, rewolucyjny generał Giuseppe Garibaldi. Co istotne, polscy autorzy chcieli w Garibaldi widzieć nie tylko „bohatera dwóch światów” (*l'eroe dei due mondi*), lecz także „naturalnego sojusznika” polskich patriotów w walce z carską Rosją. Charakterystyczna w tej tematyce była publikacja z 1861 r., zatytułowana *Wizerunki i życiorysy znakomitości tegoczesnych zebrane z najnowszych źródeł*¹, w której zresztą obok opisu czynów Garibaldiego zaprezentowani zostali także inni protagoniści włoskiego Risorgimento, jak pierwszy premier zjednoczonych Włoch – Camillo Benso di Cavour, król Wiktor Emanuel II czy papież Pius IX.

Na przełomie XIX i XX w. nadal najważniejszą postacią opisywaną przez polskich historyków i publicystów był Garibaldi. Niemniej pojawiały się prace, także o charakterze źródłowym, które skupiały się na innym wybitnym przedstawicielu rewolucyjnego nurtu włoskiego Risorgimento, a mianowicie Giuseppe Mazzinim. W roku 1905 ukazał się (pod redakcją Bertolda Merwina) zbiór listów Mazziniego do jednego z „dyktatorów” powstania styczniowego z 1863 r., Mariana Langiewicza². Podkreślano w nich

¹ *Wizerunki i życiorysy znakomitości tegoczesnych zebrane z najnowszych źródeł*, Warszawa 1861.

² B. Merwin, *Listy Mazziniego do dyktatora Langiewicza*, Lwów 1905 [nakł. „Tygodnia”]. Zob. również W. Jabłonowski, *Dwaj wielcy patrioci włoscy: G. Mazzini i G. Garibaldi*, Warszawa 1906 [nakł. „Myśli Polskiej”].

związki Mazziniego z Adamem Mickiewiczem, a zwłaszcza współdziałanie Mazziniego z polskimi patriotami w ramach rewolucyjnych organizacji „Giovine Italia” (a następnie „Giovine Europa”) oraz we wspomnianym już okresie powstania styczniowego.

Spojrzenie „drugiej strony”, a przede wszystkim znaczenie roli „więźnia Watykanu”, prezentował w swych publikacjach poświęconych papieżowi Piusowi IX Józef Sebastian Pelczar, biskup przemyski w latach 1900-1924³.

Risorgimento w historiografii II Rzeczypospolitej

Polscy historycy, odnosząc się do zagadnień włoskiego Risorgimento – tak w czasach II RP, jak też później i w PRL – poświęcili swe prace badawcze okresowi Wiosny Ludów. Tematyka ta znalazła swe odzwierciedlenie w publikacji Józefa Feldmana dotyczącej generalnie „sprawy polskiej” w tym okresie⁴. W sposób szczególny odnoszono się do postaci włoskiego Risorgimento w kontekście ich relacji z Polską i Polakami. Nadal więc publikowano prace poświęcone takim relacjom ze strony Mazziniego oraz Garibaldi, i w tym zakresie istotne są publikacje (także o charakterze źródłowym) autorstwa Adama Lewaka⁵ oraz Kaliksta Morawskiego, który odnosił się również do myśli Giobertiego, a zwłaszcza do ogólnych zagadnień wspólnej walki Włochów i Polaków o wolność i niepodległość obu krajów⁶. W tym kontekście pojawiły się też publikacje

³ J.S. Pelczar, *Pius IX i jego pontyfikat na tle dziejów Kościoła w XIX wieku*, Przemysł 1907 oraz i d e m, *Pius IX i Polska*, Miejsce Piastowe 1914. Godna uwagi jest w tym kontekście postać i działalność biskupa Józefa Sebastiana Pelczara (1842-1924), świętego Kościoła katolickiego, kanonizowanego w 2003 r. przez papieża Jana Pawła II. Był on bowiem także profesorem historii kościoła i prawa kanonicznego oraz rektorem Uniwersytetu Jagiellońskiego w roku akademickim 1882-1883.

⁴ J. Feldman, *Sprawa polska w 1848 roku*, Kraków 1933.

⁵ Adam Lewak (1891-1963), historyk, wydawca i bibliotekarz, związany z lwowskim i krakowskim środowiskiem naukowym, był też wieloletnim (także w czasie okupacji w warunkach konspiracyjnych) dyrektorem Biblioteki Uniwersytetu Warszawskiego. Na temat Mazziniego pisał w takich publikacjach, jak: *Mazzini i emigracja polska*, „Przegląd Warszawski” 1923, nr 4; *G. Mazzini e l'emigrazione polacca*, „Il risorgimento italiano” Vol. 43, 1924, z. 4; *Mazzini e l'emigrazione polacca*, Casale 1925; *Ideologia polskiego romantyzmu politycznego a Mazzini*, Warszawa 1934 [nakł. „Polityki Narodowej”]. Zob. też: A. Brossowa, *Józef Mazzini, szermierz niepodległości Włoch i przyjaciel Polski*, Lwów 1925 [nakł. „Filomaty”]. Adam Lewak był też wydawcą dokumentów odnoszących się do postaci Garibaldi *La corrispondenza polacca di Giuseppe Garibaldi*, Cracovia 1932 (napisał także na podstawie wiedzy źródłowej artykuł zatytułowany *Garibaldi wobec polskich dążeń do niepodległości*, „Przegląd Współczesny” 1932, t. 43) oraz, już w okresie powojennym, polskich działań dyplomatycznych (środowisk emigracyjnych) wobec Watykanu w trakcie powstania styczniowego: *Polska akcja dyplomatyczna w Watykanie. Polska działalność dyplomatyczna 1863-1864. Zbiór dokumentów*, t. 2, Warszawa 1963.

⁶ Kalikst Morawski (1907-1988) był wybitnym italianistą i romanistą, ale także badaczem dziejów polsko-włoskich w XIX w., działał również aktywnie w Istituto per la storia del Risorgimento italiano

poświęcone postaci poległego w powstaniu styczniowym włoskiego pułkownika Francesco Nullo, tworzone także w ramach wzmacniania tematyką historyczną stosunków politycznych Polski i Włoch w okresie międzywojennym⁷. Zagadnienia relacji z Watykanem, *notabene* także w szerszym, europejskim ujęciu, podejmował w latach 30. XX w. Mieczysław Żywczyński⁸.

Istotnym aspektem zjednoczenia Włoch, zwłaszcza tzw. polityce włoskiej księcia Adama Czartoryskiego w pierwszej fazie walk o zjednoczenie Włoch, w latach 1848-1849, poświęcił znaczącą część swoich prac badawczych Marceli Handelsman, wybitny polski historyk okresu międzywojennego⁹, którego dzieło kontynuowali również jego uczniowie, Kalikst Morawski i Stefan Kieniewicz¹⁰. Do najważniejszych zagadnień ukazywanych przez Handelsmana w publikacjach naukowych należały niewątpliwie badania nad Wielką Emigracją, a zwłaszcza nad postacią i działalnością dyplomatyczną księcia Adama Jerzego Czartoryskiego¹¹. Warto zauważyć, iż Marceli Handelsman zagadnienie włoskiego Risorgimento opisał także obszernie (jako profesor

w Rzymie, Accademia Adamo Mickiewicz di Storia e Letteratura Polacca e Slava w Bolonii i w Associazione Internazionale per gli Studi di Lingua e Letteratura Italiana. Wspomniane publikacje, z okresu międzywojennego, dotyczące ważnych postaci włoskiego Risorgimento oraz relacji polsko-włoskich w tym okresie to: *Garibaldi w świetle najnowszych badań*, „Kwartalnik Historyczny” R. 46, 1932, t. 2; *Polska i Włochy w walce o niepodległość 1846-1848*, „Polityka Narodów” 1936, t. 7, s. 514-536; *Gio-berti. Myśl i działanie polityczne*, Warszawa 1936; *Polacy i sprawa polska w dziejach Italii (1830-1866)*, Warszawa 1937. Zob. także: O. Laskowski, S. Płoski, *Kampania włoska 1859 roku*, Warszawa 1928.

⁷ K. Firlej-Bieleńska, *Nullo i jego towarzysze*, Warszawa 1923 oraz L. Kociemski, *Francesco Nullo e l'eroismo italiano in Polonia*, Roma 1923.

⁸ M. Żywczyński, *Geneza i następstwa encykliki „Cum primum” z 9 VI 1832 r. Watykan i sprawa polska w latach 1830-37*, Warszawa 1935, *Rozprawy Historyczne Towarzystwa Naukowego Warszawskiego*, t. 15, z. 1; *Z dziejów stosunku Watykanu do Anglii w latach 1843-1844*, „Przegląd Historyczny” 1936, t. 33, z. 2, s. 319-325; *Rzym i polski ruch niepodległościowy w latach 1830-1846*, „Polityka Narodów” 1936, t. 7, s. 639-652; *Watykan i Metternich a sprawa polska w latach 1836-1848*, Warszawa 1939.

⁹ M. Handelsman prowadził badania nad „sprawą polską” w wieku XIX, był też autorem prac z zakresu historii współczesnej oraz metodologii historii. Zob. J. Dutkiewicz, *Marceli Handelsman jako badacz epoki napoleońskiej*, „Przegląd Historyczny” 1966, t. 57, s. 512-527; L. Michalska-Bracha, *Dzieje najnowsze: opinie historyków polskich w czasach II Rzeczypospolitej*, „Klio Polska. Studia i Materiały z Dziejów Historiografii Polskiej” 2019, t. 11 oraz T. Pawelec, *„Historyka” i refleksja metodologiczna Marceliego Handelsmana*, [w:] M. Handelsman, *Historyka*, oprac. P. Węcowski, Warszawa 2010, s. 247-262.

¹⁰ Zob.: S. Kieniewicz, *Marceli Handelsman (1882-1945)*, [w:] *Historycy warszawscy ostatnich dwóch stuleci*, red. A. Gieysztor, J. Maternicki, H. Samsonowicz, Warszawa 1986, s. 258. Zob. także: J. Woliński, *Marceli Handelsman*, „Kwartalnik Historyczny” 1946, t. 53, s. 503-511, jak też T. Mantteuffel, *Marceli Handelsman jako nauczyciel*, „Przegląd Historyczny” 1946, t. 36, s. 9-11; idem, *Rola Marceliego Handelsmana w życiu naukowym Warszawy*, „Przegląd Historyczny” 1959, t. 50, s. 4-12.

¹¹ M. Handelsman, *Rok 1848 we Włoszech i polityka ks. Adama Czartoryskiego*, Kraków 1939, *Rozprawy Wydziału Historyczno-Filozoficznego – Polska Akademia Umiejętności*, ser. 2, t. 45, nr 1, s. 1-84. Zob. także publikację w j. włoskim: *Roma: gli antecedenti del quarantotto e la politica polacca*, [w:] *Le relazioni tra l'Italia e la Polonia dall'età Romana ai tempi nostri*, Roma 1936, s. 105-125. Zob. także: J. Dutkiewicz, *Marceli Handelsman jako historyk dyplomacji Hotelu Lambert*, „Przegląd Historyczny” 1959, t. 50, s. 13-32.

Uniwersytetu Warszawskiego) w pracy o charakterze edukacyjnym, zatytułowanej *Zjednoczenie Włoch*¹². Należy podkreślić, że w biografii politycznej księcia Czartoryskiego autorstwa Handelsmana, wydanej pośmiertnie po II wojnie światowej, zawarte zostały również zagadnienia dotyczące Włoch w epoce Risorgimento¹³.

Publikacje polskich historyków od połowy XX do przełomu XX i XXI w.

Polscy historycy, odnosząc się do zagadnień włoskiego Risorgimento po 1945 r., więcej uwagi niż we wcześniejszej epoce poświęcali okresowi Wiosny Ludów, w tym dziejom tzw. Legionu Adama Mickiewicza w 1848 r.¹⁴ Wśród włoskich postaci, które interesowały polskich badaczy, nadal główne miejsce zajmowali Giuseppe Mazzini oraz Giuseppe Garibaldi. Badania nad myślą i działalnością polityczną Mazziniego, niezłomnego zwolennika republikanizmu i unitarnej formy zjednoczonego państwa, prowadzili historyk Stefan Kieniewicz¹⁵ oraz italianistka Joanna Ugniewska (także autorka prac odnoszących się do kwestii tradycji i postępu w czasach włoskiego Risorgimento)¹⁶. Podobnie rzecz się miała z polskimi publikacjami dotyczącymi

¹² M. Handelsman, *Zjednoczenie Włoch. (Z dwiema mapami i tablicą synchronistyczną)*, [nakł. S-ki Akc. Polska Składnica Pomocy Szkolnych], Warszawa [b.d.].

¹³ M. Handelsman, *Adam Czartoryski*, red. W. Antoniewicz, K. Michałowski, przygot. do druku S. Kieniewicz, [nakł. Towarzystwa Naukowego Warszawskiego z Zasiłku Prezydium Rady Ministrów i Wydziału Nauki Ministerstwa Oświaty], t. 1, Warszawa 1948; t. 2, Warszawa 1949 [cz. 2, rozdz. 9: *Polityka zewnętrzna ks. Adama* (9.12: *Misja rzymska*, s. 128-147); cz. 3: *Rewolucja europejska*, rozdz. 11: *Przedwiośnie* (11.3: *Plany włoskie*, s. 212-216), rozdz. 15: *Polityka zagraniczna 1848-9* (15.6: *Polityka włoska*, s. 308-318)]; t. 3, Warszawa 1950.

¹⁴ L. Kociemski, *La Legione polacca di Mickiewicz nel 1848 in Italia*, Roma 1949; H. Batowski, *Legion Mickiewicza a Słowiańszczyzna w r. 1848*, Kraków 1948 oraz idem, *Legion Mickiewicza w kampanii włosko-austriackiej 1848 roku*, Warszawa 1956; S. Kieniewicz, *Legion Mickiewicza. 1848-1849*, [materiały dyskusyjne Komisji Naukowej Obchodu Roku Mickiewiczowskiego Polskiej Akademii Nauk. Sekcja Historii i Historii Filozofii], Warszawa 1955; idem, *Adam Mickiewicz jako polityk*, Warszawa 1956; idem, *Legion Mickiewicza 1848-1849*, Warszawa 1957. Zob. również: *Listy legionistów Adama Mickiewicza z lat 1848-1849*, red. H. Lutzowa, wstęp S. Kieniewicz, Wrocław 1963.

¹⁵ S. Kieniewicz, *La pensée de Mazzini et le mouvement slave national*, [w:] *Mazzini e l'Europa*, Roma 1974. We wcześniejszym okresie ukazały się publikacje autorów związanych ściśle z nurtem marksistowskim, ukazujące przede wszystkim związki Mazziniego z międzynarodowym „ruchem rewolucyjnym”. Zob. W. Łukaszewicz, *Wpływ masonerii, karbonaryzmu i J. Mazziniego na polską myśl rewolucyjną w latach poprzedzających Wiosnę Ludów*, [w:] *W stulecie Wiosny Ludów 1848-1948*, t. 3, Warszawa 1951 oraz I. Koberdowa, *Mazzini i międzynarodowy ruch republikański*, [w:] *Wiek XIX. Księga pamiątkowa S. Kieniewicza*, Warszawa 1967.

¹⁶ J. Ugniewska, *Giuseppe Mazzini – historia jako narodowa terapia*, Wrocław 1986. Zob. eadem, *Problematyka postępu we włoskim Risorgimento*, „Studia Filozoficzne” 1977, nr 2(135) oraz *Problematyka postępu i tradycji w kulturze włoskiej pierwszej połowy XIX wieku (1816-1848)*, Warszawa 1979.

Garibaldiego, ukazywanego jako ważna postać ruchu rewolucyjnego i – jak to określiła Irena Koberdowa – „bohater w czerwonej koszuli”¹⁷, ale także (zwłaszcza w publikacjach z lat 80. XX w.) w relacjach z Polską i Polakami¹⁸ oraz w ujęciach czysto biograficznych¹⁹. Odrębnym zagadnieniem – aczkolwiek powiązanym z problematyką włoskiego Risorgimento – podejmowanym przez polskich badaczy było stanowisko Watykanu (zwłaszcza papieża Piusa IX) wobec zjednoczenia Włoch, ale też stosunek do „sprawy polskiej” w latach 50. i 60. XIX w.²⁰ W tym kontekście mieściły się również badania Mariana Kukiela oraz Jerzego Skowronka, autora nowej – w stosunku do też wyrażanych w pracach Marcellego Handelsmana – interpretacji polityki księcia Adama Czartoryskiego²¹, a także prace Stefana Kieniewicza i Kaliksta Morawskiego dotyczące walki zbrojnej o niepodległość Włoch i Polski, jak i relacji polsko-włoskich we wspomnianym okresie²². Godne uwzględnienia są też współczesne, realizowane

¹⁷ I. Koberdowa, *Garibaldi. Bohater w czerwonej koszuli*, Warszawa 1963.

¹⁸ S. Kieniewicz, *Risorgimento, Garibaldi a Polska*, „Kwartalnik Historyczny” R. 91, 1984, nr 2 oraz R.C. Lewanski, *Giuseppe Garibaldi e la Polonia. Identità ideale – divergenze di priorità*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne” 1987, nr 82. Zob. także: E. Kołodziejczyk, *Bulewski, Garibaldi, Mazzini*, Kraków 2010 [nakł. „Świata Słowińskiego”].

¹⁹ A. Ostrowski, *Garibaldi*, Warszawa 1969. Był także autorem biografii w j. polskim innych postaci z epoki włoskiego Risorgimento. Idem, *Francesco Nullo. Bohater Polski i Włoch*, Warszawa 1970 oraz idem, *Hrabia Kamil Cavour*, Warszawa 1972. W latach 80. ukazała się biografia autorstwa Tomasza Witucha, *Garibaldi*, Wrocław 1983, 1998.

²⁰ M. Żywczyński, *Pius IX i rewolucja 1848 r.*, [w:] *1848. W stulecie wiosny ludów*, Lublin 1948; K. Piwarski, *Kuria Rzymska a polski ruch narodowowyzwoleńczy 1794-1863*, Warszawa 1955; O. Beiersdorf, *Papiestwo wobec sprawy polskiej w latach 1772-1864. Wybór źródeł*, Wrocław 1960; idem, *Polska działalność dyplomatyczna w Rzymie w okresie powstania styczniowego*, [w:] *Powstanie Styczniowe 1863-1864. Wrzenie, bój, Europa, wizje*, red. S. Kalembka, Warszawa 1990, s. 506-540; K. Lis, *Pius IX a Polska w dobie powstania styczniowego*, Lublin 1996; J. Kania, *Pius IX a walka Polaków z Rosją. Powstanie styczniowe (1863-1864). Studia z dziejów stosunków polsko-watykańskich*, Kraków 2000; P. Podemski, *Evviva l'Italia con il Santo Padre. Il mito patriottico di Pio IX (1846-1848)*, „Kwartalnik Neofilologiczny” R. 59, 2012, z. 2, s. 229-251; A. Bender, *Zofia Katarzyna Branicka Odessalchi zwana pierwszym „polskim papieżem”*, „Roczniki Humanistyczne” 2020, t. 68, z. 4, s. 213-233.

²¹ M. Kukiel, *Księżę Adam*, Paryż 1950; idem, *Czartoryski a jedność Europy 1770-1861*, przekł. z j. angielskiego J.M. Kłoczowski, wyd. polskie oprac. i wstępem opatrzył M. Filipowicz, Lublin 2008; J. Skowronek, *Adam Jerzy Czartoryski 1770-1861*, Warszawa 1994. Zob. także publikacje J. Wszółka, *Działalność polityczna obozu Czartoryskiego wśród Polaków w Rzymie w latach 1832-1843*, „Przegląd Historyczny” 1967, t. 58(4), s. 624-647; *Prawica Wielkiej Emigracji wobec narodowego ruchu włoskiego (przed rewolucją 1848 roku)*, Wrocław 1970.

²² S. Kieniewicz, *Les Polonais et le Risorgimento 1848-1849*, [w:] S. Kieniewicz, K. Morawski, *La Polonia e il Risorgimento italiano*, Roma 1961, s. 3-13, *Conferenze – Accademia Polacca di Scienze e Lettere. Biblioteca di Roma*, z. 14; idem, *L'Italie et l'insurrection polonaise de 1863*, Warszawa 1975, *Conferenze – Accademia Polacca delle Scienze. Biblioteca e Centro di Studi a Roma*, z. 66 oraz idem, *Gli studi sul Risorgimento in Polonia (1934-1959)*, „Rassegna storica del Risorgimento” R. 47, 1960, nr 1; idem, *Italia e Polonia tra il 1849 e il 1862*, [w:] S. Kieniewicz, K. Morawski, *La Polonia e il Risorgimento italiano*, Roma 1961, s. 15-35, *Conferenze – Accademia Polacca di Scienze e Lettere. Biblioteca di Roma*, z. 14.

w pierwszych dekadach XXI w., badania poświęcone różnym aspektom obecności oraz losów Polaków we Włoszech w wieku XIX²³.

Dokonując całościowej oceny znaczenia procesu zjednoczenia Włoch, należy też uwzględnić różnorodność źródeł włoskiego Risorgimento i jego protagonistów, niekiedy zapomnianych (jak miało to miejsce przez wiele lat z Carlo Cattaneo, bohaterem *Cinque giornate di Milano* w 1848 r.)²⁴, ale także różnorodność przemian społeczno-gospodarczych pierwszej połowy XIX w., jak też zmieniającą się koniunkturę międzynarodową²⁵. W tym kontekście należy zauważyć, wyrażane coraz częściej, zwłaszcza na przełomie XX i XXI w., poglądy krytyczne, stanowiące wręcz „rewizję” historii Risorgimento²⁶. Tomasz Wituch w monografii poświęconej procesowi zjednoczenia Włoch podkreśla natomiast fakt, iż „Risorgimento nie było zjawiskiem wyłącznie politycznym”, dodając: „Walka Włochów o wolność i jedność narodową była jednocześnie walką o kulturalną tożsamość narodu (...)”²⁷. Z kolei Mieczysław Żywczyński, prezentując włoskie XX-wieczne koncepcje odnoszące się do Risorgimento, konstatuje, że można, jak to miało miejsce w XIX w., uważać je tak za „prąd literacko-kulturalny, polegający na afirmacji autonomii narodowej”, jak też za termin mający „znaczenie polityczno-terytorialne – chodziło o zjednoczenie Włoch w jedno państwo. Ten proces zakończył się w 1870 r.”²⁸. Istotne podsumowanie poglądów XX-wiecznych polskich histo-

²³ L. Henczel-Wróblewska, *Dzieje Polaków we Włoszech*, Poznań 2006; eadem, *Polacy w kulturze Piemontu w XIX wieku i w pierwszych dekadach XX wieku*, Poznań 2014; eadem, *Przez Piemont do Europy. Wpływ obcych doświadczeń na polskie koncepcje budowy struktur państwowych i ponadpaństwowych*, Poznań 2016; L. Jurek, *PRL: Influence of the Italian Risorgimento on the Debates of Polish National Identity*, „Studia Migracyjne – Przegląd Polonijny” 2008, t. 34, z. 3-4, s. 55-68; eadem, *The Italian Risorgimento and the Polish Intelligentsia's Visions of the Nation and National Liberation (1848-1871)*, Florence 2010; eadem, *Polish Risorgimento: Visions of the Modern Polish Nation and Their Italian Foundations*, Frankfurt am Main 2012; K. Golemo, *Dynamika tożsamości regionalnej, narodowej i ponadnarodowej w Italii od ruchów włoskiego Risorgimento po czasy współczesne*, Kraków 2006 oraz *Polacy we Włoszech. Historia, współczesność, zmiany*, red. K. Golemo, B. Kaczorowski, M. Stefanowicz, Kraków 2014.

²⁴ S. Bielański, *Tradycje federalizmu we Włoszech. Studia nad włoskim piśmiennictwem historyczno-politycznym XVIII i XIX wieku ze szczególnym uwzględnieniem twórczości Carlo Cattaneo*, Kraków 2002 oraz idem, *Il pensiero politico e storico del Risorgimento italiano nella storiografia polacca dell'Ottocento e del Novecento*, [w:] *Storia e percorsi del federalismo. L'eredità di Carlo Cattaneo*, t. 1, red. D. Predda, C. Rognoni Vercelli, Bologna 2005, s. 441-463.

²⁵ S. Bielański, *Włochy*, [w:] *Encyklopedia historyczna świata*, t. 9, *Europa*, cz. 2, oprac. A. Pankowicz, A. Podraza, Kraków 2001.

²⁶ Mowa o koncepcjach G. Miglio, które w polskiej literaturze przedmiotu zostały przedstawione przez S. Bielańskiego, *Współczesne włoskie poglądy na teorię i historię federalizmu oraz regionalizmu ze szczególnym uwzględnieniem koncepcji Gianfranco Miglio*, „Historyka. Studia Metodologiczne” Vol. 31, 2001, s. 101-108 oraz w cytowanej publikacji: idem, *Tradycje federalizmu...*, s. 29-38.

²⁷ T. Wituch, *Zjednoczenie Włoch*, Warszawa 1987, s. 4. Zob. także: *Zjednoczenie Włoch. Historia, literatura, tłumaczenie [Risorgimento e Unità d'Italia: storia, letteratura, traduzione]*, red. D. Artico, K. Biernacka-Licznar, J. Łukaszewicz, Wrocław 2012.

²⁸ M. Żywczyński, *Włochy nowożytnie 1796-1945*, Warszawa 1971, s. 10.

ryków na dzieje włoskiego Risorgimento znajduje się w najważniejszej syntezie historii Włoch w języku polskim – autorstwa Józefa Andrzeja Gierowskiego, który podkreślał, iż włoskie zjednoczenie „nie miało być aktem mechanicznym, lecz głęboką odnową. Odejście od tej zasady spowodowało długotrwały kryzys wewnętrzny, który zaciążył na przyszłości Włoch i niezmiernie utrudnił zakończenie powstania nowoczesnego narodu włoskiego. Z tym zastrzeżeniem należy mówić o sukcesie Risorgimento”²⁹.

BIBLIOGRAFIA

- Batowski H., *Legion Mickiewicza w kampanii włosko-austriackiej 1848 roku*, Warszawa 1956.
- Bielański S., *Il pensiero politico e storico del Risorgimento italiano nella storiografia polacca dell'Ottocento e del Novecento*, [w:] *Storia e percorsi del federalismo. L'eredità di Carlo Cattaneo*, t. 1, red. D. Preda, C. Rognoni Vercelli, Bologna 2005, s. 441-463.
- Bielański S., *Tradycje federalizmu we Włoszech. Studia nad włoskim piśmiennictwem historyczno-politycznym XVIII i XIX wieku ze szczególnym uwzględnieniem twórczości Carlo Cattaneo*, Kraków 2002.
- Bielański S., *Włochy*, [w:] *Encyklopedia historyczna świata*, t. 9, *Europa*, cz. 2, oprac. A. Pankowicz, A. Podraza, Kraków 2001, s. 349-392.
- Firlej-Bielańska K., *Nulla i jego towarzysze*, Warszawa 1923.
- Gierowski J.A., *Historia Włoch*, Wrocław 1985, 1999.
- Golemo K., *Dynamika tożsamości regionalnej, narodowej i ponadnarodowej w Italii od ruchów włoskiego Risorgimento po czasy współczesne*, Kraków 2006.
- Handelsman M., *Rok 1848 we Włoszech i polityka ks. Adama Czartoryskiego*, Kraków 1939, *Rozprawy Wydziału Historyczno-Filozoficznego – Polska Akademia Umiejętności*, ser. 2, t. 45, nr 1.
- Handelsman M., *Zjednoczenie Włoch*, Warszawa [b.d.].
- Henczel-Wróblewska L., *Dzieje Polaków we Włoszech*, Poznań 2006.
- Henczel-Wróblewska L., *Polacy w kulturze Piemontu w XIX wieku i w pierwszych dekadach XX wieku*, Poznań 2014.
- Henczel-Wróblewska L., *Przez Piemont do Europy. Wpływ obcych doświadczeń na polskie koncepcje budowy struktur państwowych i ponadpaństwowych*, Poznań 2016.
- Kieniewicz S., *Risorgimento, Garibaldi a Polska*, „Kwartalnik Historyczny” R. 91, 1984, nr 2, s. 279-289.
- Kieniewicz S., Morawski K., *La Polonia e il Risorgimento italiano*, Roma 1961.
- Koberdowa I., *Garibaldi. Bohater w czerwonej koszuli*, Warszawa 1963.
- Kociemski L., *Francesco Nulla e l'eroismo italiano in Polonia*, Roma 1923.

²⁹ J.A. Gierowski, *Historia Włoch*, Wrocław 1985, 1999, s. 418.

- Kociemski L., *La Legione polacca di Mickiewicz nel 1848 in Italia*, Roma 1949.
- Lewak A., *La corrispondenza polacca di Giuseppe Garibaldi*, Cracovia 1932.
- Morawski K., *Gioberti. Myśl i działanie polityczne*, Warszawa 1936.
- Morawski K., *Polacy i sprawa polska w dziejach Italii (1830-1866)*, Warszawa 1937.
- Morawski K., *Gli studi sul Risorgimento in Polonia (1934-1959)*, „Rassegna storica del Risorgimento” R. 47, 1960, nr 1, s. 55-60.
- Ostrowski A., *Garibaldi*, Warszawa 1969.
- Ostrowski A., *Francesco Nullo. Bohater Polski i Włoch*, Warszawa 1970.
- Ostrowski A., *Hrabia Kamil Cavour*, Warszawa 1972.
- Ugniewska J., *Giuseppe Mazzini – historia jako narodowa terapia*, Wrocław 1986.
- Ugniewska J., *Problematyka postępu i tradycji w kulturze włoskiej pierwszej połowy XIX wieku (1816-1848)*, Warszawa 1979.
- Wituch T., *Garibaldi*, Wrocław 1983, 1998.
- Wszolek J., *Prawica Wielkiej Emigracji wobec narodowego ruchu włoskiego (przed rewolucją 1848 roku)*, Wrocław 1970.
- Żywczyński M., *Włochy nowożytne 1796-1945*, Warszawa 1971.

Abstract. *The Italian Risorgimento in Polish Historiography from the Second Half of the 19th Century to the Turn of the 21st Century: A Review of the Literature on the Subject*

In Polish historiography, research has focused on Garibaldi and Mazzini, the Spring of Nations (1848) and Colonel Francesco Nullo, who died in the January Uprising (1863). Kalikst Morawski referred to the joint struggle for freedom and independence of both countries, while Marcelli Handelsman made a detailed presentation of the ‘Italian policy’ of Prince Jerzy Adam Czartoryski. Research on Mazzini’s thought and activities was conducted by Stefan Kieniewicz in the post-WWII period and by Joanna Ugniewska in the 1970s and 1980s. A summary of the views of 20th-century Polish historians on the history of the Italian Risorgimento can be found in *History of Italy* by Józef Andrzej Gierowski, who emphasized that Italian unification – not devoid of difficulties and crises – gave rise to the process of shaping the modern Italian nation.

Keywords: Risorgimento, Polish and Italian independence heroes, Italian unification, modern Italian nation, Polish historiography on the Risorgimento

Biographical note

Stefan Bielański, PhD (Habil.), is a Professor at the University of the National Education Commission (UKEN) in Kraków, in 2011-20, Director of the International Research Center “Mediterraneum” at the Institute of Political Science of the Pedagogical University (UP) in

Kraków; and from 2021 at the Institute of Political Science and Administration of the University UP/UKEN – Head of the “Italian Studies” and “History of Geopolitical Thought” Research Teams. In 2022-24, Vice-Chairman of the Discipline Council of Political and Administrative Sciences UP/UKEN. From 2022, head of the Department of State Studies, and from 2024, Deputy Director of the Institute of Journalism and International Relations of the University of the National Education Commission (UKEN) in Krakow. His research interests include the political history of Italy, the history of historiography, and the history of political thought in Italy in the modern era.

BARTOSZ KWIECIŃSKI

Jagiellonian University

Ściszonym głosem

Debaty o Risorgimento w dyskursach polskiej krytyki filmowej

Recepcja tekstów kultury włoskiego Risorgimento w Polsce w znaczącym stopniu zależała od aktualnej wykładni interpretacyjnej ruchu zjednoczeniowego. Podstawowym paradygmatem obowiązującej wykładni był paradygmat romantyczno-niepodległościowy, który włoskie dążenia do zjednoczenia kraju transformował w polskie niepodległościowe imaginarium symboliczne. I nie był to dyskurs ujawniający się tylko w XIX-wiecznych narracjach¹ – tak doskonale wskazanych w pisarstwie historycznym Stefana Kieniewicza² – ale również w okresie PRL. Dobrym przykładem dla ukazania zmiennych trajektorii interpretacyjnych są przekłady na język polski *Serca. Pamiętnika chłopca* Edmondo de Amicisa. W Polsce tłumaczono powieść sześciokrotnie³. Każdy przekład był w pewien sposób daleki od oryginału i zawierał odautorskie interwencje adaptujące założenia tej dydaktycznej i sentymentalnej powiastki do polskich realiów. Ostatni, tużpowojenny, przekład Witolda Zechentera zawierał interwencje autocenzorskie tłumacza. Jak zauważa Olga Płaszczewska:

Z powieści znikają obszerne fragmenty – na przykład w Styczniu pominięty zostaje rozdział o śmierci króla Wiktora Emanuela, w Marcu – poświęcony postaci Cavoura, w Kwietniu – znikają Król Humbert i Giuseppe Mazzini, w Czerwcu – Garibaldi oraz okolicznościowa inwokacja do Włoch. Decyzję tłumacza można w takich przypadkach wyjaśniać dwójako – po pierwsze, dążeniem do ułatwienia lektury czytelnikom o mniejszym stopniu

¹ W. Łazuga, „Garibaldi”, „Cavour” i polski Piemont, „Galicja” 2015, nr 1.

² Historyk w swojej monografii powstania 1963 r. wymienia nazwisko Garibaldiego ponad 30-krotnie.

³ Tłumaczyli: Helena z Russockich Wilczyńska (1887), Maria z Siemiradzkich Obrąpalska (1890), Józef Nestorowicz (1899), Maria Konopnicka (1906), Leon Sternklar (1937), J. Drzewiecka (1938) i Witold Zechenter (1946).

przygotowania historycznego, po drugie – sytuacją polityczną Polski w 1946 roku, kiedy uwznioślony obraz arystokracji nie zgadza się z obowiązującą doktryną społeczną⁴.

Co więcej, tłumacz zastąpił patriotyczne inwokacje do Italii wskazaniem na pojemniejsze uniwersum „ojczyzny”: „(...) silniej przemawiającymi do odbiorców w kraju odradzającym się do istnienia po wojnie”⁵.

W przypadku krytycznej recepcji dzieł kina włoskiego sam temat Risorgimento pojawia się niejako na marginesie autorskich dociekań. Jakkolwiek kino włoskie było stale obecne na polskich ekranach w PRL, a w okresie realnego socjalizmu – dzięki neo-realistycznemu zwrotowi estetycznemu – było jedynym kinem zachodnim tak szeroko reprezentowanym repertuarowo⁶, to jego odbiór krytyczny był w dużej mierze poddany ideologicznym diatrybom. Należy jednak pamiętać, że o ile w krajach za żelazną kurtyną istniał zinstytucjonalizowany, wieloetapowy system cenzury (w szczególnym stopniu dotyczący kinematografii), o tyle twórcy zachodni, szczególnie komuniści lub ideowo im sprzyjający, mogli dosyć swobodnie wypowiadać się na tematy, które w ich państwach podlegały cenzorskim ograniczeniom.

Sam temat Risorgimento jest w polskiej refleksji kulturowej traktowany właściwie jako temat lokalny; jeżeli jest obecny, to w polskiej historiografii czy myśli politycznej – zawsze jednak ograniczony. Była to debata elitarna, inteligencka – nieprzebijająca się do świadomości powszechnej w taki sposób, w jaki np. rewolucje francuska czy październikowa stały się rozpoznawalnym, także w PRL, kodem europejskiego uniwersum. Polski widz żyjący w Polsce Ludowej mógł zobaczyć takie filmy, jak *Bronte – kronika masakry, którą przemilczały książki historyczne* Florestano Vanciniego (1971), *Rok 1860* Alessandro Blasettiego (1934), *Niech żyją Włochy!* Roberto Rosselliniego (1961), *Allonsanfan* Paolo i Vittorio Tavianich (1974), *W imieniu narodu włoskiego* Luigi Magniego (1977). Z tego bogatego dorobku kina włoskiego właściwie żaden nie wywołał większej debaty o włoskiej historii. Te przełomowe i szeroko dyskutowane we Włoszech filmy spotkały się z chłodnym przyjęciem polskiej publiczności i krytyki. Jedynym wyjątkiem były filmy Luchino Viscontiego, szczególnie zaś *Lampart* z 1963 r. Intensywność związanej z tym filmem debaty, która przetoczyła się przez ówczesną prasę filmową, i sama jego popularność w moim przekonaniu zadziałały jak wehikuł, który pozwolił przypomnieć o Risorgimento peerelowskiej publiczności. Spróbuję zrekonstruować tamte emocje i zakreślić najważniejsze kręgi toczonych wówczas sporów.

⁴ O. Płaszczewska, *O recepcji przekładowej „Serca” De Amicisa w Polsce*, „Italica Wratislaviensia” 2012, nr 3, s. 94.

⁵ *Ibidem*, s. 95.

⁶ J. Płażewski, *Film zagraniczny w Polsce*, [w:] *Encyklopedia kultury polskiej XX wieku. Film, kinematografia*, red. E. Zajiček, Warszawa 1994.

Zbliżenie: Luchino Visconti

Visconti był ulubieńcem polskiej krytyki filmowej w czasie, gdy tworzył filmy o proletariacie, antycypujące neorealizm lub otwarcie neorealistyczne. W 1951 r. miała miejsce polska premiera *Ziemia drży* (1948). Z tej okazji tygodnik „Film”⁷ poświęcił filmowi dwie strony. Opis – zgodny ze stylistyką epoki – umiejscawia film w marksistowskiej interpretacji historii i w nurcie „postępowego włoskiego kina”. Recenzent, także zgodnie z konwencją pisania o kinie zachodnim, zarzuca Viscontiemu pewne braki ideologiczne – wszak pełną świadomość procesu historycznego pojęła jedynie kinematografia sowiecka. W 38 numerze tygodnika⁸ pojawia się wnikliwa recenzja filmu, w której wytknięto niedobory ideologiczne i brak radykalności spojrzenia na kwestie klasowe – przy równoczesnym zachwycie recenzenta nad inscenizacyjnym rozmachem.

Zmysły (1954) – adaptacja opowiadania drugorzędного pisarza, a jednocześnie film estetycznego przełomu – zostały w Polsce odebrane chłodno i powściągliwie. Porzucenie estetyki neorealistycznej na rzecz historycznego melodramatu odczytane zostało jako twórcza zdrada. Jak zauważa monografistka reżysera:

Błahe opowiadanie Camillo Boito miało być jedynie pretekstem, by zrobić film na temat Risorgimenta, tego okresu historii, do którego Włosi przywiązują szczególną wagę. Po II wojnie światowej dyskusje na temat Risorgimenta znacznie się ożywiły, ponieważ idee polityczne i społeczne tego okresu uznawano za źródło postawy narodu w okresie Resistance. Włoski ruch oporu pojmowano jako swoistą kontynuację Risorgimenta⁹.

Visconti od początku realizacji filmu borykał się z ingerencjami cenzorskimi i niezadowolaniem producentów. Początkowo planował uczynić ośią fabularną bitwę pod Custozą – wobec niezgody musiał powściągnąć swoje historiozoficzne ambicje i ograniczyć opowieść do historii miłosnej. Alicja Helman za Piero Gobettim¹⁰ zauważa:

Zmysły powstawały w okresie konserwatyzmu, a rządząca prawica nie chciała filmów z negatywnym obrazem Italii. Sam Andreotti wypowiadał między innymi przeciw *Umberto D.* Vittorio De Siki. A Custozza była bitwą niepotrzebną, w której daremnie zginęły tysiące patriotów, bitwą przegraną. Na temat Risorgimenta chciał robić film reżyser nieuznający jego Croceańskiej (a wówczas niemal obowiązującej) wykładni, w myśl której Risorgimento było wyrazem narodowej jedności wszystkich klas i rejonów kraju (...) Visconti, czego raczej

⁷ J.Ł., „Film” 1951, nr 36, s. 8-9.

⁸ Ir.Pa., *Ziemia drży*, „Film” 1951, nr 38.

⁹ A. Helman, *Urok zmierzchu. Filmy Luchina Viscontiego*, Gdańsk 2001, s. 101.

¹⁰ P. Gobetti, *Risorgimento senza eroi e altri scritti storici*, Torino 1976.

trudno się doszukać w pociętym przez cenzurę filmie, był zwolennikiem Gramsciego (...). Podobnie jak Gramsci, Visconti widział Risorgimento jako rewolucję ludową, która się nie powiodła, nie osiągnęła swojego celu¹¹.

W okresie odwilży prasa filmowa mogła swobodniej rozmawiać z twórcami zza żelaznej kurtyny. Tygodnik „Film” omówieniu włoskiego kina poświęcił w całości swój 14 numer (dodajmy: numer powstały przy współudziale włoskich krytyków filmowych o lewicowych sympatiach). Co charakterystyczne, artykuły wprowadzające do numeru¹² (ze strony polskiej – Kazimierza Dębnickiego, włoskiej – Libero Solaroli) różnią się zasadniczo w ocenie włoskiego kina. Dębnicki oddaje hołd neorealizmowi i eksperymentom włoskiego kina, pisze o „kamerze skierowanej na prostego człowieka”, o estetycznych i ideologicznych inspiracjach; jego włoski kolega diagnozuje raczej miźerę włoskiego kina, jego komercjalizację, kłopoty cenzorskie (wymienia film Viscontiego). Przyczynę „upadku włoskiego kina” widzi w „reakcji chadeckiej” i potrzebie ciągłej walki z „tendencjami wstecznymi” – i pomimo otwartej niechęci rządu wskazuje, że kino podejmujące trudne sprawy społeczne i narodowe jest zgodne z oczekiwaniami włoskiej publiczności.

Wywiad z Viscontim, który ukazał się we wspomnianym numerze „Filmu”, poświęcony jest w znaczącej części *Zmysłom*, których polski widz nie miał jeszcze wtedy okazji zobaczyć. Na pytanie dziennikarza o kłopoty cenzorskie Visconti odpowiedział: „Cenzura nie chciała dopuścić, bym pokazał antagonizm, jaki istniał między regularnymi wojskami Włoch a oddziałami partyzanckimi, działającymi podczas wojny roku 1866¹³. Chciałem pokazać, że jedynie ludzie, którzy ratowali honor narodu włoskiego, w tej nieszczęsnej wojnie, to byli garibaldzcy”¹⁴. Przy okazji polskiej premiery filmu (1959) ukazały się jego omówienia w branżowej prasie. „Ekran” opublikował recenzję Zbigniewa Klaczyńskiego, która skupia się wyłącznie na miłosnych perypetiach, ignorując historyczne tło wydarzeń¹⁵. Bolesław Michałek w artykule omawiającym całą dotychczasową twórczość reżysera *Zmysłom* poświęca kilka zdań. Ten znawca kultury włoskiej, przyszły wybitny scenarzysta i kierownik literacki Wajdowskiego Zespołu „X”, przywołuje opinię twórcy o swoim filmie: „Interesowało mnie mówienie o wojnie źle prowadzonej; o wojnie prowadzonej przez jedną tylko klasę

¹¹ A. Helman, *op. cit.*, s. 102-103.

¹² K. Dębnicki, *W hołdzie wielkiej sztuce*, „Film” 1956, nr 14; L. Solaroli, *Kilka spraw kinematografii włoskiej*, „Film” 1956, nr 14.

¹³ Chodzi o scenę rozmowy między Ussonim a Meuccim – żołnierzem generała Lamarmory. Meucci odrzuca propozycję wsparcia regularnej armii przez oddziały partyzanckie: „Samozwańczym cenzorom przywodziło to na myśl II wojnę światową, w której wojska sojusznicze nie obdarzały zaufaniem partyzantów i ich komunistycznych przywódców” – konkluduje Alicja Helman. A. Helman, *op. cit.*, s. 119.

¹⁴ V. Tosi, C. Cosulich, *Filmowcy włoscy rozmawiają z filmem. Luchino Visconti i jego „Zmysły”*, „Film” 1956, nr 14, s. 7.

¹⁵ Z. Klaczyński, *Dwa portrety hrabiny Serpieri*, „Ekran” 1959, nr 24.

społeczną”¹⁶. Krytyk przyznaje, że melodramatyczna konwencja zdominowała pierwotny zamysł Viscontiego i zgodnie z ówczesnie panującą narracją krytyczną wyeksponowano opresyjność włoskiego systemu cenzury filmowej. Osobną i wnikliwą recenzję filmu zamieszcza Michałek w 28 numerze pisma¹⁷. Tym razem recenzent stara się bronić wizji Viscontiego i dekoduje kontekst historyczny Risorgimento. „Pamiętajmy, że jesteśmy w samym środku charakterystycznej epoki Włoch: epoki romantycznych gestów, romantycznej literatury. Chyba dlatego w dramat »narodowy« wpisał Visconti romantyczny melodramat zaczerpnięty z literatury epoki”¹⁸. Michałek zmienia dotychczasową tradycję krytyczną i uznaje film Viscontiego za dzieło wybitne. Niezwykle ciekawa jest także propozycja interpretacyjna splatająca w symbolicznym imaginarium polskie i włoskie losy:

Pamiętajmy, że Custoza, wielka klęska włoskiego ruchu wyzwolenczego, ma swoje miejsce we włoskiej patriotycznej literaturze wieku XIX, w świadomości Włochów. Ukazanie jej tak, jak to czyni Visconti – niejako z okna karocy, którą włoska arystokratka, straciwszy pieniądze patriotów, mknie do swojego austriackiego kochanka, cynika i oszusta – jest gestem odwagi i nonkonformizmu, którego – być może – nie Włosi nie potrafili dostrzec¹⁹.

W tym miejscu swojej recenzji Michałek przypomina hermetyczność *Eroiki* Andrzeja Munka (dokładnie jej powstańczą nowelę *Scherzo alla polacca*), która dla niepolskich widzów nie miała tej dramatycznej siły oddziaływania, jaką miała dla widza polskiego. Prasa filmowa tego okresu nader skrupulatnie odnotowywała ingerencje cenzorskie, jakim podlegało zachodnie kino (osobny artykuł poświęcono Viscontiemu)²⁰ – co wydaje się oczywistą ilustracją mechanizmu wyparcia.

Problemy z cenzurą przy dalszych realizacjach (szczególnie brutalne cięcia w *Rocco i jego bracia*, 1960) przyczyniły się do wyjazdu reżysera z Włoch – wróci do ojczyzny, gdy nowe dekrety cenzury pozwolą na większą swobodę artystyczną. Do realiów Risorgimento Visconti powrócił w *Lamparcie* (1963) – adaptacji głośnej powieści Giuseppe Tomasiego di Lampedusy, pisanej w latach 1955-1956 i ukończonej tuż przed śmiercią pisarza. Badaczka²¹ dojrzałej twórczości Viscontiego zauważa, że pisarz i reżyser byli w podobnym wieku (60 lat) i ich spojrzenie na zmianę historyczną (akcja dzieje się w latach 1860-1862) jest wynikiem dystansu, który wynika nie tylko z klasy społecznej, z której pochodzą.

¹⁶ B. Michałek, *Visconti*, „Film” 1959, nr 14, s. 6.

¹⁷ Recenzja Bolesława Michałka anonсовana jest na okładce pisma, na której widnieje fotografia Alidy Valli z filmu.

¹⁸ B. Michałek, *Dramat narodowy i alkowa*, „Film” 1959, nr 28, s. 4.

¹⁹ *Ibidem*.

²⁰ *Luchino Visconti: „Moje filmy cenzurowane i pocięte...”* (wywiad), „Film” 1961, nr 15.

²¹ J. Wojnicka, *Świat umierający. O późnej twórczości Luchino Viscontiego*, Kraków 2001.

Warto zaznaczyć, że powieść przez włoską lewicę uznawana była za dzieło reakcyjne – podobne zastrzeżenia wysunięto wobec planowanej przez Viscontiego adaptacji. Ma to swoją wagę – należy bowiem mieć świadomość, że polska recepcja *Risorgimento* i odbiór dzieł kultury związanych z tym okresem podlegały ideologizacji²². Stąd wysuwane zarzuty, że porzuciwszy konwencję realistyczną, Visconti stał się antykwariuszem i apologetą swojej klasy. Reżyser zrealizował *Lamparta* dwa lata po *Niech żyją Włochy!* Roberto Rosselliniego (1961)²³ – filmie rocznicowym, fetującym stulecie wydarzeń i utrzymanym w apologetycznej stylistyce kultu Garibaldiiego. W pewnym sensie adaptacja powieści była *ad vocem* wobec koturnowego dzieła Rosselliniego.

„Mimo że wydarzenia polityczne nie stanowią treści książki ani filmu, tworzą dla nich rodzaj ramy czy kanwy, która decyduje o jedności świata przedstawionego”²⁴, to w polskich recenzjach wątek polityczny jest obecny. Pierwsza wzmianka o filmie pojawia się w korespondencji Bolesława Michałka z Cannes. Krytyk nie kryje entuzjazmu wobec dzieła Viscontiego: „(...) jest wielkim widowiskiem ludowym, lecz pozbawionym pseudo-ludowej wulgarności, utrzymanym w stylu malarstwa epoki. (...) utworem, który z niezwykłą przenikliwością mówi o wielkich problemach moralnych i społecznych przeszłości, problemach, które zostają żywe i aktualne do dziś”²⁵. W kolejnym wydaniu tygodnika Michałek dokonuje wnikliwej analizy politycznej filmu. Recenzent określa Viscontiego jako przedstawiciela „skrajnej lewicy”, który pasjonuje się losami swego kraju i równocześnie „rozumie do końca mechanizm społecznych i klasowych uwarunkowań”²⁶. Dla Michałka spojrzenie Viscontiego na tradycję *Risorgimento* jest wciąż dostrzeganiem w procesie zjednoczenia rewolucji ludowej – przywołuje w tym miejscu antycypujące neorealizm *Opętanie* (1942). Tkwi w tym jawny paradoks. Opowiedzieć o ludowej rewolucji przez pryzmat nestora arystokratycznego rodu? Recenzent jednak sprzeczności nie widzi, w filmie zauważa poddanie się jednostki wobec nieuchronnej historycznej zmiany. Te intuicje Michałka potwierdza

²² Pierwsze wydanie *Lamparta* w Polsce ukazało się w tłumaczeniu Zofii Ernstowej w 1962 r. Przekład wywołał debatę o zniekształceniu języka oryginału, błędach historycznych i braku znajomości realiów *Risorgimento* na Sycylii. Zarzucono także przekładowi tytułomanię i uczynienie z dzieła Lampedusy powieści jeszcze bardziej reakcyjnej i anachronicznej niż sam oryginał – powszechnie atakowany przez europejską lewicę: por: J. Popiel, *Lampart obuchem rażony*, „Twórczość” 1963, nr 12.

²³ Film przeszedł przez polskie ekrany prawie niezauważony. Jedyne omówienie znalazło się w „Ekranie” i było streszczeniem materiałów dystrybutora. Perspektywa reżysera w filmie jest skrajnie ludowa i wyłączająca elity z *Risorgimento*: „widząc w bohaterze narodowym typowego Włocha i zwyczajnego wieśniaka z Caprery, który wywołał bunt ludu i doprowadził do zjednoczenia kraju, jednocześnie rozminął się Rossellini z faktami historycznymi, pomniejszając rolę i zasługi drugoplanowych postaci z okresu *Risorgimento*, takich jak Nino Bixio i Emanuel II” – zauważa polski znawca kina włoskiego. T. Miczka, *W Cinecittà i okolicach. Historia kina włoskiego od połowy lat pięćdziesiątych do końca lat osiemdziesiątych XX wieku*, Kraków 1993, s. 76.

²⁴ A. Helman, *op. cit.*, s. 177.

²⁵ B. Michałek, *Canneńska rewia filmów*, „Film” 1963, nr 22, s. 13.

²⁶ B.M., *Lampart*, „Film” 1963, nr 23, s. 3.

dwustronicowy wywiad udzielony tygodnikowi przez Viscontiego. Redakcja, świadoma, że polska publiczność filmu jeszcze nie widziała – nieliczni zobaczą go jeszcze w 1964 r. w ramach Festiwalu Festiwal (prekursor filmowych Konfrontacji) – zaanonsowała debatę. W wywiadzie reżyser nie neguje spojrzenia na Risorgimento Lampedusy. Zmienia jednak punkty ciężkości:

Pesymizm księcia Saliny każe mu opłakiwać rozpad starego systemu, wprowadzie skostniałego, lecz przecież istniejącego. Nasz pesymizm natomiast jest inny: nie opłakujemy przecież systemu feudalnego czy reżimu burbońskiego; wiemy, że on zmierza do rozpadu; ale oczekujemy narodzin nowego porządku. Ogólnie rzecz biorąc, uważam za całkowicie słuszne określenie risorgimenta jako „chybionej” czy może lepiej: „zdradzonej rewolucji”²⁷.

Następnie Visconti określa swoje historiozoficzne poglądy na procesy zjednoczeniowe, broniąc wizji pisarza: „Ani Verga, ani Pirandello, ani de Roberto nie powiedzieli wszystkiego o dramacie włoskiego risorgimenta (...) w powieściowych zaś wątkach Lampedusy, nie znalazłem niczego, co byłoby w jakiegokolwiek sprzeczności z pracami takich historiografów, jak Gobbeti, Salvemini czy Gramsci”²⁸. Kolejno Visconti – ku zaskoczeniu dziennikarza – deklaruje, że jego film można odczytać politycznie i współcześnie: „Prócz tego główny temat »Lamparta« (»aby wszystko zostało tak jak było, musi się wszystko zmienić«) interesuje mnie nie tylko pod kątem zawartej w nim bezwzględnej krytyki »transformizmu«, który jak ołowiany płaszcz pokrywa nasz kraj i nie dopuszcza do przemian (...)”²⁹.

Kilka tygodni później ukazuje się tekst Aleksandra Jackiewicza, w którym recenzent nazywa dzieło Viscontiego kiczem, projektem nieudanym, komercyjnym, źle wyreżyserowanym i niewłaściwie obsadzonym, aintelektualnym, w końcu – niepotrzebnym snem antykwariusza³⁰. Recenzja Jackiewicza jest jednak głosem odosobnionym. Przez cały rok 1964 i w roku polskiej premiery (1965) dzieło Viscontiego było szeroko reprezentowane na łamach prasy filmowej. Redaktorzy 46 numeru tygodnika poświęcili filmowi wiele miejsca: pojawia się ponownie wypowiedź Viscontiego o *Lamparcie*, przypomnienie wcześniejszych dokonań, fragment scenariusza (kluczowa dla filozofii filmu rozmowa z Chevalleyem w gabinecie księcia w Donnaufugacie) i obszerna, entuzjastyczna recenzja Zbigniewa Klaczyńskiego³¹. Krytyk stara się umiejscowić wizję Viscontiego w szerokim horyzoncie lektur. Fascynację włoskim Południem (a przecież Visconti to ród mediolański) i krytyczną ocenę Risorgimento wywodzi od Antonio Gramsciego. Recenzja pisana jest pod wyraźnym wpływem głośnej wówczas *Lekcji*

²⁷ Luchino Visconti o „*Lamparcie*” (wywiad niepodpisany), „Film” 1964, nr 2, s. 12.

²⁸ *Ibidem*, s. 13.

²⁹ *Ibidem*.

³⁰ A. Jackiewicz, *Lampart jako kicz*, „Film” 1964, nr 8.

³¹ Z. Klaczyński, *Wspaniałe widowisko*, „Film” 1965, nr 46, s. 5.

włoskiej Marcina Czerwińskiego³², który modelowi konsumpcyjnej Północy przeciwstawia archetypiczną, wręcz pierwotną witalność Południa – zawierającą równocześnie melancholijną słabość etosu działania i zmiany, ale również trwałość niezmienności starożytnego artefaktu.

W debacie o adaptacji powieści temat Risorgimento musiał się pojawiać, ale odczuwalna jest jakaś niepewność recenzentów. Odczuwalne jest poczucie braku wspólnego paradygmatu wobec widzów i czytelników recenzji, braku odniesienia do wspólnoty wiedzy i historycznej świadomości. Wielka włoska debata historyczna, dokonująca dekonstrukcji mitu zjednoczenia, odbyła się jakby obok peerelowskich elit, nie została przez nie podchwycona. Została „zepchnięta” do historiografii. Pomimo że odpowiedzialni za politykę kulturalną decydenci dopuszczali najgłośniejsze obrazy (angażujące włoską publiczność) na polskie ekrany, a sam temat nie był objęty cenzorskim zakazem, to – mimo tej obecności – nie rezonowały. Być może – a to moje jedynie spekulatywne intuicje – Risorgimento funkcjonowało w polskim imaginarium głównie na prawach romantycznego paradygmatu. A co bardziej prawdopodobne, wektory zainteresowań peerelowskiej inteligencji skierowane były w innych kierunkach – własnej historii, jej dekonstrukcji, konserwacji wartości, przy jednoczesnym kontestowaniu i dystansowaniu się od romantycznego imaginarium. W roku premiery *Lampart* na polskie ekrany wchodzi *Popioły* (1965) Andrzeja Wajdy, które uruchomią jedną z najważniejszych debat tożsamościowych po wojnie. Ich temperatura będzie podobna do tej towarzyszącej sporom włoskim o Risorgimento – sporom o heroizm, romantyczną legendę, nieuchronność procesu historycznego i fałszywe wyobrażenie narodu jako nieskalanej i niewinnej ofiary.

BIBLIOGRAFIA

B.M., *Lampart*, „Film” 1963, nr 23, s. 3.

Czerwiński M., *Lekcja włoska. Studium o współczesnej kulturze włoskiej*, Warszawa 1964.

De Amicis E., *Serce. Pamiętnik chłopca*, przekł. J. Drzewiecka, Warszawa 1938.

Dębnicki K., *W hołdzie wielkiej sztuce*, „Film” 1956, nr 14, s. 3.

Gobetti P., *Risorgimento senza eroi e altri scritti storici*, Torino 1976.

Helman A., *Urok zmierzchu. Filmy Luchina Viscontiego*, Gdańsk 2001.

Ir.Pa., *Ziemia drży*, „Film” 1951, nr 38, s. 6.

Jackiewicz A., *Lampart jako kicz*, „Film” 1964, nr 8, s. 11.

J.Ł., „Film” 1951, nr 36.

Klaczynski Z., *Dwa portrety hrabiny Serpieri*, „Ekran” 1959, nr 24, s. 6.

³² M. Czerwiński, *Lekcja włoska. Studium o współczesnej kulturze włoskiej*, Warszawa 1964.

- Klaczynski Z., *Wspaniałe widowisko*, „Film” 1965, nr 46, s. 5-6.
- Luchino Visconti: „*Moje filmy cenzurowane i pocięte...*” (wywiad), „Film” 1961, nr 15, s. 9.
- Luchino Visconti o „*Lamparcie*” (wywiad niepodpisany), „Film” 1964, nr 2, s. 12-13.
- Łazuga W., „*Garibaldi*”, „*Cavour*” i polski Piemont, „Galicja” 2015, nr 1, s. 11-20.
- Michalek B., *Canneńska rewia filmów*, „Film” 1963, nr 22, s. 12-13.
- Michalek B., *Dramat narodowy i alkowa*, „Film” 1959, nr 28, s. 4
- Michalek B., *Visconti*, „Film” 1959, nr 14, s. 4-6.
- Miczka T., *W Cinecittà i okolicach. Historia kina włoskiego od połowy lat pięćdziesiątych do końca lat osiemdziesiątych XX wieku*, Kraków 1993.
- Płaszczewska O., *O recepcji przekładowej „Serca” De Amicisa w Polsce*, „Italica Wratislaviensia” 2012, nr 3, s. 85-106, <https://doi.org/10.15804/IW.2012.03.05>.
- Plaźewski J., *Film zagraniczny w Polsce*, [w:] *Encyklopedia kultury polskiej XX wieku. Film, kinematografia*, red. E. Zajiček, Warszawa 1994.
- Popiel J., *Lampart obuchem rażony*, „Twórczość” 1963, nr 12, s. 33-44.
- Solaroli L., *Kilka spraw kinematografii włoskiej*, „Film” 1956, nr 14, s. 3.
- Tosi C.V., Cosulich C., *Filmowcy włoscy rozmawiają z „filmem”. Luchino Visconti i jego „Zmysły”*, „Film” 1956, nr 14, s. 4-7.
- Wojnicka J., *Świat umierający. O późnej twórczości Luchino Viscontiego*, Kraków 2001.

Abstract. In a Low Voice: Debates on the Risorgimento in the Discourses of Polish Film Criticism

The article explores the reception and reinterpretation of Italian Risorgimento narratives in Polish cultural discourse, focusing on translation and film criticism under the ideological conditions of the Polish People's Republic. Drawing on examples such as Edmondo De Amicis's *Cuore*, Florestano Vancini's *Bronte*, Alessandro Blasetti's *1860*, Roberto Rossellini's *Viva l'Italia!*, and Luchino Visconti's *Senso* and *Il Gattopardo*, it examines how Polish critics reframed the Risorgimento through a romantic-independence paradigm. The study argues that this Italian historical experience, while ideologically tolerated, remained a marginal, elite narrative, overshadowed by domestic myths of national struggle and subject to mechanisms of censorship and political adaptation.

Keywords: Risorgimento, Polish film criticism, Luchino Visconti, censorship, cultural reception, romantic paradigm

Biographical note

Bartosz Kwiciński, PhD, Assistant Professor at the Department of Political Communication and Media Policy, Jagiellonian University, formerly affiliated with the Center for Holocaust

Studies at the same institution. A film historian and media scholar specializing in antisemitic propaganda. Author of *Images and Stereotypes: Between the Poles of Visual Memory of the Holocaust*. Participant in National Humanities Development Program projects on Jewish pogroms and representations of the Holocaust in Polish culture. His recent publications include chapters in *Representations of the Holocaust in Polish Culture (1939-2019)* (IBL PAS, 2021) and in the journal *Jewish History Quarterly*. He collaborates with the Jewish Historical Institute in Warsaw.

MAŁGORZATA KIWIOR-FILO

Jagiellonian University

Mit włoskiego Risorgimento w okresie faszyzmu – między tradycją a zdradą

Wstęp

Risorgimento, czyli proces zjednoczenia Włoch w XIX w., to nie tylko wydarzenie społeczno-polityczne, w wyniku którego 17 marca 1861 r. zostało proklamowane unitarne państwo – to także symbol zwycięstwa, narodowy mit, który przez dekady kształtował włoską tożsamość¹. W jego centrum znajdowały się idee wolności, suwerenności narodowej, liberalizmu konstytucyjnego, a także republikanizmu. Choć różne nurty polityczne interpretowały je na różne sposoby, to jednak idee te dały podwaliny pod nowe, unitarne państwo. Gdy w drugiej dekadzie XX w. do władzy doszedł stojący na czele Narodowej Partii Faszystowskiej Benito Mussolini, Risorgimento stało się polem ideologicznej walki – dziedzictwo tego ruchu zostało przekształcone i wykorzystane przez faszyzm do legitymizacji faszystowskiej władzy. Podjęto próbę reinterpretacji tego ważnego w historii Włoch wydarzenia, a mit Risorgimento, które w XIX w. było symbolem narodowego odrodzenia i walki o niepodległość, został przez faszystów wykorzystany do propagowania wizerunku totalitarnego państwa. Celem niniejszego szkicu jest ukazanie, w jaki sposób reżim faszystowski odnosił się do idei Risorgimento, oscylując między ich kontynuacją jako narodowej tradycji a ich radykalnym wypaczeniem – wręcz zdradą samej istoty. Ta reinterpretacja wpłynęła na społeczną i kulturową wizję Włoch w XX w., a w obalanie tezy o faszystowskiej rewolucji jako

¹ R. Balzani, C.M. Fiorentino, *Risorgimento: costituzione e indipendenza nazionale (1815-1849 / 1849-1866)*, Soveria Mannelli 2022. Takie ujęcie znajduje odzwierciedlenie także w polskiej historiografii, co odnotowuje J. Sondel-Cedarmas, *La storiografia polacca sull'unificazione italiana*, [w:] *L'unità d'Italia in Europa*, red. A. Ciampani, Roma 2013.

dopełnieniu Risorgimento miał wkład włoski ruch oporu, identyfikujący się z ideą „Secondo Risorgimento”².

Risorgimento jako fundament tożsamości narodowej

Termin Risorgimento jest powszechnie stosowany na określenie

złożonego procesu duchowego i politycznego, serii przemian gospodarczych i społecznych, postaw i zachowań kulturowych, wydarzeń dyplomatycznych i wojskowych, które razem przeplatają się i kontrastują od końca XVIII wieku i w wieku XIX, procesu, który wyprowadził Włochy z fragmentacji politycznej do jedności, od obcej dominacji i hegemonii do niepodległości narodowej, od absolutyzmu monarchicznego do państwa liberalnego i konstytucyjnego pod rządami dynastii sabaudzkiej³.

Nie ulega wątpliwości, że Risorgimento identyfikowane jest nade wszystko z trwającym od lat 20. do lat 70. XIX w. procesem zjednoczenia Włoch, zapoczątkowującym nowy etap w dziejach unitarnych Włoch. Proces ten był wielowymiarowy: polityczny, militarny, kulturalny i ideologiczny, i jak słusznie już w 1872 r. zauważał Niccolò Tommaseo, służył „odrodzeniu narodu do lepszego życia obywatelskiego”, wyznaczając nowe trendy, w których „narodowość stawiała się czynnikiem nowej europejskiej równowagi”⁴. Król Wiktor Emanuel II w mowie koronacyjnej 2 kwietnia 1860 r. twier-

² „Secondo Risorgimento”, czyli „drugie zjednoczenie Włoch”, niezależnie od faszystowskiej uzurpacji tej terminologii w okresie rządów Mussoliniego oznaczało okres przełomu politycznego i społecznego w latach 1943-1946, w czasie którego Włochy przeszły od faszyzmu i monarchii do demokracji i republiki. Nie było jedynie wydarzeniem politycznym, ale także ruchem moralnym i społecznym, obejmującym opór wobec faszystowskiego reżimu, dążenie do odnowy demokracji oraz redefinicję tożsamości narodowej. Włoski ruch oporu, wyrażający zbrojny sprzeciw wobec okupacji niemieckiej i neofaszyzmu, był także symbolem moralnego i ideowego odrodzenia narodu. Dla wielu Włochów działalność partyzancka stała się formą „drugiego zjednoczenia”, tym razem nie geograficznego, lecz obywatelskiego i ideowego. Po raz pierwszy od dekad różnorodne siły polityczne, mimo odmiennych ideologii, zjednoczyły się wokół wspólnego celu: wolnych, demokratycznych Włoch. Nieprzypadkowo Secondo Risorgimento bywa porównywane do pierwotnego Risorgimento – oba procesy miały na celu wyzwolenie: pierwszy spod dominacji obcych mocarstw, drugi – spod tyranii autorytarnego reżimu. Jednak to drugie „zjednoczenie” było bardziej inkluzywne – obejmowało nie tylko elity, lecz także szerokie warstwy społeczne, w tym kobiety, które po raz pierwszy uzyskały prawa wyborcze w 1946 r.

³ *Lessico universale italiano*, Roma 1978, s. 157; G. Talamo, *Unificazione*, [w:] *Dizionario storico dell'Italia unita*, red. B. Bongiovanni, N. Tranfaglia, Roma-Bari 2007, s. 937.

⁴ *La nascita dello Stato nazionale. La nazionalità fattore del nuovo equilibrio europeo. Atti del LXV Congresso di storia del Risorgimento Italiano*, red. S. Rogari, Roma 2013.

dził, że Włochy nie są już rzymską ani średniowieczną Italią, ale Włochami Włochów⁵. Zjednoczenie nie było zatem prostym aktem mechanicznym – z jednej strony było procesem naznaczonym ogromnymi trudnościami związanymi ze scaleniem różnorodności, z drugiej strony, z perspektywy etyczno-politycznej, było głęboką odnową wartości, niepodlegających negocjacom⁶. Po zjednoczeniu Włoch w 1861 r. Risorgimento zaczęło funkcjonować jako mit założycielski państwa, który – mimo sporów ideologicznych – integrował różne nurty włoskiego życia publicznego. Idee te były obecne w edukacji, literaturze i polityce aż do początku XX w. Wśród nich prym wiodła idea wolności. Nie bez powodu w 1932 r., w tym samym czasie, gdy Mussolini formułował doktrynę faszystów, Benedetto Croce – znany historyk, filozof, polityk, lider antyfaszystowskiej opozycji – opublikował *Historię Europy w XIX wieku*, proponując jako swoiste antidotum „religię wolności” i dowodząc, że prawdziwa historia to historia wolności. W książce tej o Risorgimento pisał tak: „Gdyby w przypadku historii politycznej można było mówić o arcydziełach, jak w odniesieniu do dzieł sztuki, to proces wybicia się na niepodległość, wolność i zjednoczenie Włoch godne byłoby uznania za takie arcydzieło w dziedzinie ruchów liberalno-narodowych XIX wieku”⁷. Twórcami owego „arcydzieła” byli m.in. Giuseppe Mazzini, Giuseppe Garibaldi czy Camillo Cavour. Ich wizje Włoch różniły się – Mazzini był republikaninem i zwolennikiem zjednoczenia oddolnego, Cavour opowiadał się za monarchicznym modelem liberalnym, a Garibaldi łączył radykalizm społeczny z romantycznym nacjonalizmem. Mimo różnic wspólną ośią Risorgimento pozostała wiara w narodową suwerenność, wyzwolenie spod obcych wpływów oraz jedność Włoch jako wspólnoty politycznej i kulturowej⁸. „Procesowi włoskiego risorgimento – pisał Croce – towarzyszyła sympatia, poparcie i podziw cywilizowanego świata”⁹. Świadczą o tym choćby konspiracyjne kontakty Mazziniego i Mickiewicza, który w 1848 r. założył polski legion, zaangażowanie Polaków w walkach „za naszą i waszą wolność”¹⁰, przekonanie Garibaldi o siostrzanych narodach Polaków i Włochów czy wsparcie Francesco Nullo, nazywanego w Polsce rycerzem wolności, dla powstania styczniowego w 1863 r.¹¹ Risorgimento

⁵ B. Croce, *Historia Europy w XIX wieku*, przekł. J. Ugniewska, Warszawa 1998, s. 224.

⁶ J.A. Gierowski, *Historia Włoch*, Wrocław 1946, s. 476; Por. *Romantyzm i liberalizm. Włoskie risorgimento i rewolucje narodowe*, *Historia Powszechna*, t. 15, red. L. Serafini, Warszawa 2007 oraz S. Biełański, *Tradycje federalizmu we Włoszech. Studia nad włoskim piśmiennictwem historyczno-politycznym XVIII i XIX wieku ze szczególnym uwzględnieniem twórczości Carlo Cattaneo*, Kraków 2002.

⁷ B. Croce, *op. cit.*, s. 223-224.

⁸ M. Kiwior-Filo, *Liberalne tradycje Risorgimento*, [w:] eadem, *Myśl polityczna włoskich liberalów wobec faszystów*, Kraków 2013, s. 15-32.

⁹ B. Croce, *op. cit.*, s. 226.

¹⁰ Z. Ziątek, „Za wolność waszą i naszą”. *Literacka historia idei*, [w:] *Literatura polska wobec rewolucji*, red. M. Janion, Warszawa 1971, s. 61, *Historia i Teoria Literatury. Studia* 30.

¹¹ Zob. M. Kiwior-Filo, *Francesco Nullo e l'insurrezione polacca del 1863*, [w:] *L'unità d'Italia in Europa*, red. A. Ciampani, Roma 2013.

budziło nadzieję i zainteresowanie europejskich narodów, ponieważ łączyło różne współwystępujące elementy: „szacunek dla tradycji i dążenie do głębokiej odnowy, roztropność polityków i zapał rewolucjonistów oraz ochotników, śmiałość i umiar, tak giętka i spójna była logika, z jaką [proces ten] się rozwijał i osiągnął swój cel”¹². Po zjednoczeniu przyszedł czas budowania państwowości, stabilizacji politycznej, ekonomicznego rozwoju, kształtowania świadomości narodowej i myślenia w kategoriach ojczyzny (*patria*) i wspólnej o nią troski, co w sytuacji wewnętrznych trudności nie było wcale proste¹³. Zachwianiem tego procesu budowania i umacniania państwowości był wybuch I wojny światowej, z której Italia wychodziła co prawda w gronie wygranych, ale ukształtowany we Włoszech mit „kalekiego zwycięstwa”, w połączeniu z głębokim kryzysem społeczno-ekonomicznym, torował drogę włoskiemu faszyzmowi.

Faszyzm a reinterpretacja Risorgimento

Dojście Benita Mussoliniego do władzy w październiku 1922 r. rozpoczęło nowy okres w dziejach Italii, charakteryzujący się odrzuceniem wprost lub reinterpretacją tradycyjnie pojmowanych idei i doktryn, w tym także Risorgimento, które nie przestało być istotnym punktem odniesienia dla ideologii faszystowskiej¹⁴. Jeden z najbliższych współpracowników Mussoliniego, Dino Grandi, już w 1921 r., tłumacząc misję ruchu faszystowskiego, wskazywał: „To my jako pierwsi zdefiniowaliśmy faszyzm jako ruch romantyczny i w ten sposób chcieliśmy powiązać go z duchową tradycją naszego Risorgimento”¹⁵. Mussolini twierdził, że Włochy nie wykorzystały szansy politycznej po 1870 r., za co winę ponoszą liberałowie, demokraci i socjaliści. Jak możemy przeczytać w ideowym projekcie Mussoliniego – *Doktrynie faszyzmu*:

Faszyzm wydobywa z gruzów doktryn liberalnych, demokratycznych, socjalistycznych te pierwiastki, które mają jeszcze wartość życiową. Zatrzymuje te, które można by nazwać zdobyczami historycznymi, odrzuca całą resztę, to jest koncepcję doktryny, dobrej dla wszystkich czasów i dla wszystkich narodów. Gdyby się nawet przyjęło, że wiek XIX-ty był

¹² B. Croce, *op. cit.*, s. 224.

¹³ A. Ciampani, S. Rogari, *Patria, rappresentanza politica e mutamento sociale (1866-1887 / 1887-1903)*, Soveria Mannelli 2024.

¹⁴ E. Gentile, *Początki ideologii faszystowskiej (1918-1925)*, przekł. T. Wituch, Warszawa 2001, s. 95-128.

¹⁵ Przemówienie Dino Grandiego podczas faszystowskiego kongresu w Rzymie 9 listopada 1921 r. (D. Grandi, *Le origini e la missione del fascismo*, [w:] R. De Felice, *Autobiografia del fascismo. Antologia di testi fascisti 1919-1945*, Torino 2001, s. 102.

wiekem socjalizmu, liberalizmu i demokracji, nie znaczy to, że również i wiek XX-ty miałby być wiekiem socjalizmu, liberalizmu, demokracji. Doktryny polityczne przemijają, narody pozostają. Można sądzić, że jest to wiek autorytetu, wiek „prawicy”, wiek faszystowski; jeżeli wiek XIX był wiekiem jednostki (liberalizm znaczy indywidualizm), można mniemać, że obecnie ma być wiekiem „kolektywnym”, a stąd wiekiem państwa¹⁶.

Doświadczenie Wielkiej Wojny wzmocniło kryzys i istotnie pogłębiło nastrój rozczarowania wśród społeczeństwa. Dlatego Mussolini, który początkowo odwoływał się do socjalizmu, szybko przekształcił swój ruch w nacjonalistyczny projekt restauracji wielkości Włoch, a w jego wizji historii Włoch Risorgimento zostało przedstawione jako niedokończony projekt narodowy¹⁷. Lansowano więc tezę, że XIX-wieczny proces stworzenia silnego państwa może dopełnić się za sprawą rewolucji, która dokończy dzieło budowy silnego państwa („stato forza, stato potenza – Grande Italia”), a wykorzystywano do tego celu otaczaną szacunkiem tradycję polityczną Risorgimento, stanowiącą czynnik integrujący włoską społeczność narodową. Integracja ta nie dokonywała się jednak wokół jednostki czy narodu, jak w okresie zjednoczenia, ale wokół faszystowskiego państwa, które „organizuje naród”, jest „absolutem, wobec którego jednostki i grupy są czemś względnem”, posiada „swoistą świadomość, swoistą wolę; dlatego zwie się państwem etycznym”¹⁸. W taki sposób faszysty tworzyli mit drugiego Risorgimento, jako dopełnienia budowy silnego państwa. Wspierał go Giovanni Gentile, jeden z głównych ideologów faszyzmu, który uważał, że faszyzm jest następcą prawicy historycznej w dziele Risorgimento. W *Manifestie intelektualistów faszystowskich* z 21 kwietnia 1925 r. przedstawił faszystów jako elitarny ruch narodowego odrodzenia powojennych Włoch. Propaganda faszystowska szybko podchwyciła zaproponowaną przez Gentilego symbolikę. Była to ewidentna próba zawłaszczenia i instrumentalizacji tradycji Risorgimento dla przekonania jak najszerszych kręgów społeczeństwa do udzielenia poparcia faszystom. Wieszczono zwycięstwo rewolucji faszystowskiej, przeciwstawianej rozwiązaniom demoliberalnym. Znalazło to odzwierciedlenie w *Doktrynie faszyzmu*, na gruncie której stwierdzono, że faszyzm „zajmuje postawę bezwzględnej opozycji wobec doktryn liberalnych (przedsiónek anarchii), wobec socjalizmu, demokracji, indywidualizmu”¹⁹. Zdaniem krakowskiego badacza włoskiego faszyzmu, Wiesława Kozuba-Ciembroniewicza, zasadniczym celem było osłabienie

¹⁶ B. Mussolini, *Doktryna faszyzmu*, przekł. S. Gniadek, Lwów 1935, s. 43.

¹⁷ Zmianę preferencji ideowych Duce tłumaczył Gentile: „Benito Mussolini odsunął się od włoskiego socjalizmu w 1915 roku, żeby stać się wierniejszym interpretatorem Ludu Italii i, jako redaktor »Avanti« zatytułował swoją nową gazetę, »Popolo d'Italia«, żeby podtrzymać przekonanie o konieczności wojny, o której mógł naprawdę powiedzieć, że był jej jednym z głównie odpowiedzialnych” (G. Gentile, *Źródła i doktryna faszyzmu*, przekł. H. Mirecka, Warszawa 1933, s. 31).

¹⁸ B. Mussolini, *op. cit.*, s. 44.

¹⁹ *Ibidem*, s. 42.

wpływów politycznych antyfaszystowskiej opozycji, która wykazywała, że faszyzm jest dokładnym zaprzeczeniem idei Risorgimento, na co wskazywał m.in. Croce w *Manifestie intelektualistów antyfaszystowskich* opublikowanym 1 maja 1925 r.²⁰ Faszyzm był zaprzeczeniem demokracji, liberalizmu, indywidualizmu, stanowiących zagrożenie dla omnipotencji państwa. Widoczny w wypowiedziach Gentilego antyintelektualizm deprecjonował rolę nauki i swobodę ekspresji twórców. W *Źródłach i doktrynie faszyzmu* z 1927 r. Gentile stwierdzał:

Polemika zwraca się przeciw ludziom, wyczerpującym swoje życie duchowe w wykonywaniu aktywności intelektualnej, abstrakcyjnej i oddalonej od rzeczywistości (...) Literat był bękarcim płodem naszego Risorgimento, na którego Faszyzm sprawiedliwie rzucił złe światło, jako na złego obywatela, chcąc wyciąć tę szkodliwą roślinę z gruntu włoskiego²¹.

Brak zdecydowanej reakcji na coraz śmielsze posunięcia Mussoliniego doprowadził do ubezwłasnowolnienia demokratycznych instytucji, które nie zdołały jeszcze okrzepnąć, gdy zostały poddane próbie, po której w latach 1919-1925 nastąpiła „dziwna śmierć liberalnych Włoch”²², o czym pisał przywódca awentynskiej opozycji Giovanni Amendola:

(...) znajdujemy się w sytuacji absolutnej dewaluacji parlamentu ze strony rządu (...) konstytucja – bastion obrony podstaw państwa i praw obywateli – jest pogwałcana poprzez dekrety z mocą ustawy, jak ten, który zniósł wolność prasy – wszystko jest zaprzeczeniem tradycji narodowego Risorgimento²³.

Mussolini przedstawił faszyzm jako dokończenie Risorgimento, rzekomo przerwanego przez „słabość liberalizmu” i „dekadencję parlamentaryzmu”. W narracji faszystowskiej to właśnie reżim miał „zjednoczyć” Włochy w sensie duchowym i politycznym, nadając narodowi nową energię i cel. Garibaldi został przekształcony w protofaszystowskiego bohatera, a Mazziniego – mimo jego republikanizmu – przedstawiano jako pioniera nacjonalizmu²⁴. W tym kontekście tradycja Risorgimento została wykorzystana instrumentalnie – faszyzm przejął jej symbolikę, ale odrzucił jej liberalno-demokratyczne fundamenty. Znamienny był też sojusz Mussoliniego z monarchią

²⁰ W. Kozub-Ciembroniewicz, *Doktryna i system Włoch faszystowskich na tle porównawczym*, Kraków 2010, s. 101; S. Sierpowski, *Faszyzm we Włoszech*, Wrocław 1973.

²¹ G. Gentile, *op. cit.*, s. 41.

²² M. Clark, *Współczesne Włochy 1871-2006*, Warszawa 2009, s. 345; por. S. Sierpowski, *op. cit.*

²³ G. Amendola, *L'Aventino contro il fascismo. Scritti politici 1924-1926*, Milano-Napoli 1976, s. 76.

²⁴ G. Gentile, *op. cit.*, s. 13, 24-26.

i Kościołem, co stanowiło sprzeczność z wieloma antyklerykalnymi i republikańskimi postulatami Risorgimento²⁵.

Zdradzone ideały

Pytanie, czy faszyzm zdradził idee Risorgimento, czy też stanowił ich nową formę, pozostaje przedmiotem sporu historyków. Z jednej strony nie sposób nie zauważyć, że autorytarny, totalitarny i ekspansjonistyczny charakter faszyzmu był sprzeczny z ideałami wolnościowymi, obywatelskimi i pluralistycznymi, jakie dominowały u Mazziniego czy Garibaldiego. Z perspektywy ideowej i politycznej faszyzm nie tyle rozwijał Risorgimento, ile zdradzał jego ducha, przekształcając idee wolnościowe w narzędzia dominacji i przemocy, wypaczając jego znaczenie w imię imperialnej i nacjonalistycznej retoryki. Z drugiej strony jednak Mussolini chętnie odwoływał się do romantycznego nacjonalizmu i mitu wielkości Włoch, który miał swoje korzenie w XIX w. Faszyzm wykorzystywał tę narrację, aby zbudować nowy mit – „drugiego Risorgimento”, którego celem było duchowe odrodzenie narodu. Jednak pod tą narracją kryło się głębokie odejście od fundamentalnych wartości, które legły u podstaw XIX-wiecznego zjednoczenia Włoch. Warto wskazać niektóre z nich.

Jednym z głównych filarów Risorgimento był liberalizm konstytucyjny, którego wyraz stanowił statut albertyński – konstytucja Królestwa Sardynii, a później Królestwa Włoch. Chociaż zjednoczenie nie w pełni zrealizowało demokratyczne postulaty Mazziniego, to jednak idea państwa opartego na prawie, obywatelstwie i wolności słowa była trwale zakorzeniona w dyskursie publicznym Włoch XIX w. Faszyzm, likwidując parlamentaryzm, delegalizując opozycyjne partie polityczne, wprowadzając cenzurę i likwidując niezależne sądy, doprowadził do całkowitego odejścia od liberalnych i konstytucyjnych tradycji Risorgimento. Zamiast państwa prawa wprowadzono państwo oparte na przemocy i kulcie wodza (Duce), a faszystowski antyliberalizm był ewidentnym zerwaniem z fundamentalnymi zasadami Risorgimento. Na podobnej zasadzie nastąpiło zerwanie z republikańskim i obywatelskim etosem jednej z centralnych postaci Risorgimento, Giuseppe Mazziniego, który głosił ideę „boskiej misji narodu” oraz konieczność oddolnego zaangażowania obywateli w życie polityczne. Był głęboko przekonany, że zjednoczenie Włoch musi iść w parze z republikańską formą rządów, wolnością obywatelską oraz powszechnym wychowaniem moralnym i obywatelskim²⁶. Faszyzm zdradził ten ideał podwójnie. Po pierwsze, związał się z monarchią,

²⁵ P. Colombo, *La monarchia fascista. 1922-1940*, Bologna 2010.

²⁶ G. Mazzini, *Scritti editi ed inediti*, t. 35, Imola 1922.

co było sprzeczne z republikańskim przesłaniem Risorgimento. Po drugie, odebrał obywatelom wszelki realny wpływ na życie publiczne, zastępując ich wolę „wolą narodu” utożsamianą z wolą Mussoliniego. Obywatel został zdegradowany do roli biernego wykonawcy nakazów państwa – co było całkowitym przeciwieństwem aktywnego obywatelstwa postulowanego przez Mazziniego, który przypominał, że „wolność musi być dla wszystkich i w przekonaniu wszystkich”²⁷. Wielu liderów Risorgimento, zwłaszcza Garibaldi i Mazzini, postrzegało Kościół katolicki jako przeciwnika nowoczesności, wolności i narodowej suwerenności, nie ukrywając swych otwarcie antyklerykalnych poglądów. Zajęcie Państwa Kościelnego i włączenie Rzymu do Królestwa Włoch w 1870 r. było przez nich postrzegane jako zwieńczenie narodowego wyzwolenia. Tymczasem Benito Mussolini 11 lutego 1929 r. zawarł traktaty laterańskie z Kościołem, uznając suwerenność Watykanu i zapewniając Kościołowi uprzywilejowaną pozycję w państwie. W praktyce oznaczało to rezygnację z jednej z najbardziej ideowych walk Risorgimento – rozdzielenia Kościoła od państwa i proponowanej przez głównego architekta zjednoczenia Camillo Benso Cavoura zasady „libera Chiesa in libero Stato”, do której przekonywał liberalny polityk tamtego okresu Marco Minghetti, mówiąc: „istnieje dla Włoch specjalny powód, by przyjąć ten system niezależnie od logiki i stanu umysłów w stosunku do wiary religijnej (...) należy uwzględnić tu tradycje włoskiego Risorgimento, które od samego początku określiło swój cel i granice; obalenie doczesnej władzy papieża; Rzym stolicą; wolny Kościół w wolnym Państwie”²⁸. Warto zwrócić także uwagę na fakt, że Risorgimento opierało się na idei samostanowienia narodów, a jego celem było wyzwolenie Włoch spod obcych rządów (austriackich, francuskich, hiszpańskich) oraz stworzenie wolnego, zjednoczonego państwa. Tymczasem faszyzm promował ideę włoskiego imperium, w tym brutalnej kolonizacji Libii, Etiopii i Albanii, a także udziału w wojnie u boku hitlerowskich Niemiec. Był to więc radykalny zwrot od emancypacyjnego nacjonalizmu do nacjonalizmu ekspansjonistycznego i militarystycznego, stanowiącego zaprzeczenie ideałów Risorgimento. Podboje kolonialne i militarystyczny Mussoliniego nie miały nic wspólnego z walką o wolność i były wyrazem ideologii przemocy i dominacji²⁹. Wreszcie faszyzm manipulował symbolami Risorgimento. Wykorzystując Garibaldiego jako bohatera narodowego, organizował państwowe obchody rocznic bitew i przypominał o heroizmie XIX-wiecznych patriotów. Jednak wszystko to miało funkcję propagandową, a nie ideową. Poprzez selektywny wybór symboli, eliminowanie niewygodnych faktów (np. republikanizmu

²⁷ G. Mazzini, *O obowiązkach człowieka*, [w:] B. Sobolewska, M. Sobolewski, *Myśl polityczna XIX i XX wieku. Liberalizm*, Warszawa 1978, s. 489.

²⁸ Przemówienie Marco Minghettiego w Izbie Deputowanych 11 marca 1871 r. (M. Minghetti, *Stato e Chiesa*, Milano 1878, s. 66, cyt. za: idem, *Państwo i kościół*, [w:] B. Sobolewska, M. Sobolewski, *op. cit.*, s. 500).

²⁹ R. De Felice, *Il fondatore dell'impero*, [w:] *Mussolini il duce. Gli anni del consenso 1929-1936*, Torino 1996.

Mazziniego), a także mitologizację przeszłości faszyzm stworzył pseudohistoryczną narrację, w której Mussolini jawił się jako spadkobierca Risorgimento – choć w rzeczywistości był jego ideologicznym przeciwnikiem³⁰.

Konkluzja

Okres faszyzmu we Włoszech stanowił moment głębokiego przewartościowania narodowych mitów, w tym dziedzictwa Risorgimento. Mussolini i jego ideolodzy załączyli symbole i postacie włoskiego zjednoczenia, ale wypaczyli ich pierwotne znaczenie. Idee wolności, demokracji i obywatelskiego zaangażowania zostały zastąpione przez kult wodza, przemoc polityczną i militarizm. W tym znaczeniu nie można uznać faszyzmu za kontynuację Risorgimento, lecz za jego zdradę pod płaszczykiem narodowej tradycji. Nie polegała ona wyłącznie na odrzuceniu konkretnych postulatów XIX-wiecznych patriotów. W faszystowskiej wizji historii Włoch Risorgimento zostało przedstawione jako niedokończony projekt narodowy, który Mussolini miał rzekomo „zrealizować” do końca. Jednak pod tą narracją kryło się głębokie odejście od fundamentalnych wartości, które legły u podstaw XIX-wiecznego zjednoczenia Włoch. Była to głębsza zdrada ducha epoki, która niosła ze sobą nadzieję na narodowe wyzwolenie, wolność obywatelską, suwerenność i aktywne społeczeństwo. Faszyzm zredukował tę spuściznę do pustej symboliki, którą wykorzystał do legitymizacji totalitarnego państwa. Dziedzictwo Risorgimento, w swojej istocie liberalnej i obywatelskiej, przetrwało nie dzięki reżimowi Mussoliniego, lecz pomimo niego.

Bibliografia

- Amendola G., *L'Aventino contro il fascismo. Scritti politici 1924-1926*, Milano–Napoli 1976.
- Balzani R., Fiorentino C.M., *Risorgimento: costituzione e indipendenza nazionale (1815-1849 / 1849-1866)*, Soveria Mannelli 2022.
- Bielański S., *Tradycje federalizmu we Włoszech. Studia nad włoskim piśmiennictwem historyczno-politycznym XVIII i XIX wieku ze szczególnym uwzględnieniem twórczości Carlo Cattaneo*, Kraków 2002.
- Cento anni di storiografia sul Risorgimento*, red. E. Capuzzo, Roma 2002.

³⁰ E. Gentile, *La Grande Italia. Il mito della nazione nel XX secolo*, Bari 2006.

- Ciampani A., Rogari S., *Patria, rappresentanza politica e mutamento sociale (1866-1887/1887-1903)*, Soveria Mannelli 2024.
- Clark M., *Współczesne Włochy 1871-2006*, Warszawa 2009.
- Colombo P., *La monarchia fascista. 1922-1940*, Bologna 2010.
- Croce B., *Historia Europy w XIX wieku*, przekł. J. Ugniewska, Warszawa 1998.
- De Felice R., *Il fondatore dell'impero*, [w:] *Mussolini il duce. Gli anni del consenso 1929-1936*, Torino 1996, s. 758-808.
- Gentile E., *Il culto del littorio*, Roma-Bari 2001.
- Gentile E., *La Grande Italia. Il mito della nazione nel XX secolo*, Bari 2006.
- Gentile E., *Początki ideologii faszystowskiej (1918-1925)*, przekł. T. Wituch, Warszawa 2001.
- Gentile G., *Źródła i doktryna faszyzmu*, przekł. H. Mirecka, Warszawa 1933.
- Gierowski J.A., *Historia Włoch*, Wrocław 1946.
- Grandi D., *Le origini e la missione del fascismo*, [w:] R. De Felice, *Autobiografia del fascismo. Antologia di testi fascisti 1919-1945*, Torino 2001, s. 102-109.
- Kiwior-Filo M., *Francesco Nullo e l'insurrezione polacca del 1863*, [w:] *L'unità d'Italia in Europa*, red. A. Ciampani, Roma 2013, s. 215-226.
- Kiwior-Filo M., *Mysł polityczna włoskich liberałów wobec faszyzmu*, Kraków 2013.
- Kozub-Ciembroniewicz W., *Doktryna i system Włoch faszystowskich na tle porównawczym*, Kraków 2010.
- La nascita dello Stato nazionale. La nazionalità fattore del nuovo equilibrio europeo. Atti del LXV Congresso di storia del Risorgimento Italiano*, red. S. Rogari, Roma 2013.
- Lessico universale italiano*, Roma 1978.
- Mazzini G., *Scritti editi ed inediti*, t. 35, Imola 1922.
- Minghetti M., *Stato e Chiesa*, Milano 1878.
- Mussolini B., *Doktryna faszyzmu*, przekł. S. Gniadek, Lwów 1935.
- Romantyzm i liberalizm. Włoskie risorgimento i rewolucje narodowe*, *Historia powszechna*, t. 15, red. L. Serafini, Warszawa 2007.
- Scirocco A., *L'Italia del Risorgimento*, Bologna 1990.
- Sierpowski S., *Faszyzm we Włoszech*, Wrocław 1973.
- Sobolewska B., Sobolewski M., *Mysł polityczna XIX i XX wieku. Liberalizm*, Warszawa 1978.
- Sondel-Cedarmas J., *La storiografia polacca sull'unificazione italiana*, [w:] *L'unità d'Italia in Europa*, red. A. Ciampani, Roma 2013, s. 15-41.
- Talamo G., *Unificazione*, [w:] *Dizionario storico dell'Italia unita*, red. B. Bongiovanni, N. Tranfaglia, Roma-Bari 2007, s. 936-951.
- Ziątek Z., „*Za wolność waszą i naszą*”. *Literacka historia idei*, [w:] *Literatura polska wobec rewolucji*, red. M. Janion, Warszawa 1971, s. 41-110, *Historia i Teoria Literatury. Studia* 30.

Abstract. *The Myth of the Italian Risorgimento during the Fascist Era: Between Tradition and Betrayal*

The article analyzes the ideological reinterpretation of the *Risorgimento* – the 19th-century process of Italian unification involving the struggle for freedom, sovereignty, and liberal constitutional values – by Italian Fascism under Benito Mussolini. The Fascist regime instrumentalized the *Risorgimento*, transforming this national myth into a means of legitimizing an authoritarian, and later totalitarian, state. By betraying the true ideals of the *Risorgimento*, it reduced it to a propaganda myth, distorting its original meaning and replacing the ethos of civic engagement with a cult of leadership and militarism.

Keywords: Risorgimento, Italy, tradition, fascism, myth, betrayal of ideals

Biographical note

Malgorzata Kiwior-Filo, PhD (Habil.), Professor at the Jagiellonian University (UJ), is a political scientist, academician, and Vice-Director of the Institute of Political Science and International Relations at the Jagiellonian University in Kraków. Her research focuses on contemporary political thought, particularly Italian, and on undemocratic systems of power. Her professional interests also include social issues, state security, and contemporary challenges and threats to democratic systems. She is an author of scientific publications on contemporary political doctrines and a co-editor of several political science monographs.

ANTONIO MACCHIA
University of Teramo

Włoskie związki zawodowe i Solidarność

Nowy etap w tradycji wolności (1976-1989)

Trzydzieści lat przygotowań (1946-1976)

Nie ulega wątpliwości, że mimo formalnej niepodległości Polski w latach 1946-1989 okres ten był czasem ograniczenia wolności i faktycznego podporządkowania obcej władzy. Tylko nieuważny obserwator, pozbawiony głębszej znajomości dziejów Polski, mógłby przeoczyć konsekwentną wolę Moskwy, by kontrolować kraj nad Wisłą, najpierw – do 1917 r. – poprzez podporządkowanie go carskiej Rosji, a następnie – w latach 1919-1921 oraz w 1939 r. – przez powtarzające się próby inwazji ze strony Rosji sowieckiej. W latach 1944-1946, mimo że Sowieci przedstawiali się światu jako wyzwoliciele kraju, a Polska była w pełni uznawana na arenie międzynarodowej za jedno z państw zwycięskich II wojny światowej i główną ofiarę hitlerowskich Niemiec, Związek Radziecki – za milczącą zgodą aliantów anglo-amerykańskich – narzucił Polsce swą dominację, wspierając wyborczy wzrost wpływów Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej¹ (PZPR).

Fakt, że Polacy, mimo geopolitycznych barier spowodowanych przez zimną wojnę, nie pogodzili się z radziecką kontrolą i dążyli do uzyskania choćby ograniczonej autonomii wewnętrznej wobec dyrektyw Moskwy, ujawnił się wyraźnie w drugiej połowie lat 60. w dwóch odrębnych momentach. W 1966 r., podczas obchodów tysiąclecia chrztu Polski, PZPR oraz rząd Władysława Gomułki usiłowały odebrać Kościołowi

¹ Wybory do sejmu odbyły się w styczniu 1947 r. i charakteryzowały się znacznymi ograniczeniami wobec partii opozycyjnych względem PZPR oraz fałszerstwami wyborczymi na korzyść tej formacji politycznej. Por. P. Gontarczyk, *Polska Partia Robotnicza. Droga do władzy 1941-1944*, Warszawa 2013.

katolickiemu rolę fundamentu narodowej tożsamości. Zakazano wówczas publicznego eksponowania symboli religijnych podczas procesji, a przede wszystkim anulowano planowaną wizytę papieża Pawła VI, która miała być pierwszą w historii pielgrzymką papieża do Polski. Społeczeństwo odpowiedziało jednak masowym uczestnictwem w uroczystościach religijnych, ignorując jednocześnie uroczystości partyjne. Dwa lata później, w 1968 r., w Polsce rozpoczęły się protesty studenckie, szczególnie na Uniwersytecie Warszawskim, gdzie działali młodzi intelektualiści – zarówno studenci, jak i naukowcy – tacy jak Jacek Kuroń i Adam Michnik. Ich postulaty nie zakładały obalenia ustroju, lecz, podobnie jak w sąsiedniej Czechosłowacji, wprowadzenie reform gospodarczych i społecznych.

Iskrą, która zapoczątkowała wydarzenia marca 1968 r., była decyzja Teatru Narodowego w Warszawie o zawieszeniu przedstawień *Dziadów* Adama Mickiewicza. Władze szybko dostrzegły, że publiczność nagradzała oklaskami te fragmenty, w których wyraźnie wybrzmiewał sprzeciw wobec carskiego ucisku, co odczytano jako ewidentną aluzję do dominacji sowieckiej².

Bez wątpienia pod koniec lat 60. Kościół katolicki oraz środowiska intelektualne stanowiły poważne wyzwanie dla słabnącej władzy Gomułki, jednak głównym ośrodkiem sprzeciwu, zarówno ze względów ideologicznych, jak i przede wszystkim praktycznych, byli robotnicy przemysłowi³.

Już w 1956 r., przy okazji międzynarodowych targów w Poznaniu, mieście położonym w zachodniej części kraju, które w czasie II wojny światowej zostało wcielone do Trzeciej Rzeszy, doszło do gwałtownego protestu robotników. Wówczas szczególnie wyraźnie ujawniło się żądanie utworzenia w poszczególnych zakładach pracy samorządnych przedstawicielstw związkowych, niezależnych od oficjalnych struktur kontrolowanych przez PZPR⁴.

Grudniowe protesty robotnicze w 1970 r. w Gdańsku i Gdyni doprowadziły do upadku władzy Władysława Gomułki, lecz na arenie międzynarodowej nie wywołały takiego oddźwięku, jak węgierski Październik 1956 czy Praska Wiosna 1968. Przyczyny tej ograniczonej reakcji wynikały z wielu czynników niezależnych od działań polskich robotników. Po pierwsze, Stany Zjednoczone, podobnie jak w przeszłości,

² Zrekonstruowałem te wydarzenia w: A. Macchia, *Echi polacchi della Primavera di Praga*, [w:] *Era sbocciata la libertà? A quarant'anni dalla Primavera di Praga (1968-2008)*, red. F. Guida, Roma 2008.

³ Studium, które przyczyniło się do nowego i realistycznego postrzegania problemów polskiej klasy robotniczej również we Włoszech, jest bez wątpienia studium G. Ardissoni, *Classi sociali e lotta politica in Polonia*, Milano 1977.

⁴ W historiografii dotyczącej narodzin Solidarności można wyróżnić dwa nurty: jedni badacze upatrują źródeł zorganizowanych protestów robotniczych w wydarzeniach gdańskich z grudnia 1970 r., inni natomiast wskazują na rok 1956 jako moment rozpoczęcia tego procesu. Zob. ogólnie: A. Touraine et al., *Solidarity: The Analysis of a Social Movement: Poland 1980-1981*, London 1983, s. 23-27. Por. także studia w języku włoskim poświęcone temu zagadnieniu: V. Bova, *Polonia 1956: alle origini della società „post-comunista”*, Soveria Mannelli 1997.

przyjęły zasadę nieingerencji w sprawy państw należących do bloku wschodniego. Poza symbolicznymi protestami tzw. doktryna Nixona opierała się na wizji pokojowej koegzystencji i geopolitycznego *status quo* między dwoma supermocarstwami. Po drugie, prestiż międzynarodowy Związku Radzieckiego znajdował się wówczas niemal u szczytu, a polskich demonstrantów można było łatwo określić mianem zarówno kontrrewolucjonistów, jak i – w łagodniejszej interpretacji – ofiar nieudolności rządów Gomułki. Wreszcie w krajach Europy Zachodniej elektorat zdawał się powoli zwracać ku partiom lewicowym, a trend ten w kolejnych latach wyraźnie się nasilił.

Te tendencje, w odniesieniu do relacji z Polską, znajdowały odzwierciedlenie również na włoskiej scenie politycznej i związkowej. Półwysep Apeniński pozostawał wciąż pod rządami koalicji zdominowanej przez Chrześcijańską Demokrację (DC), współtworzonej z Włoską Partią Socjalistyczną (PSI), której ponowne zjednoczenie z Włoską Partią Socjalistyczno-Demokratyczną (PSDI) nie przyniosło oczekiwanych rezultatów wyborczych⁵. Tymczasem Włoska Partia Komunistyczna (PCI) pozostawała główną siłą opozycyjną, ciesząc się poparciem około 27% elektoratu. Pomimo zmiany linii politycznej wobec Moskwy i państw bloku wschodniego, zapoczątkowanej przez nowego sekretarza generalnego Enrica Berlinguera, partyjna baza w dalszym ciągu postrzegała Związek Radziecki jako ideowy punkt odniesienia oraz wzorzec w zakresie polityki zagranicznej⁶.

Ruch związkowy we Włoszech przeżywał wówczas okres głębokich przemian oraz intensywnej konfrontacji z rządem. Tradycyjnie CISL – o orientacji chrześcijańsko-demokratycznej – oraz UIL – inspirowana nurtem socjalistycznym i reformistycznym – preferowały politykę negocjacji zbiorowych z organizacjami pracodawców, zrzeszonymi w Confindustrii. Z kolei CGIL, powiązana z ruchem komunistycznym, konsekwentnie wspierała politykę obrony praw pracowniczych i podnoszenia płac⁷.

Początek stagnacji gospodarczej po niemal 25 latach nieprzerwanego wzrostu, a także decyzja – zwłaszcza po stronie CISL – o odejściu od dotychczasowej linii negocjacji zbiorowych na rzecz koncepcji statutu pracowników, zakładającej ustanowienie ogólnych i trwałych zasad regulujących stosunki między związkami zawodowymi a pracodawcami, w połączeniu ze wspomnianym wcześniej przesunięciem części elektoratu w stronę partii lewicowych, doprowadziły w lipcu 1972 r. do podpisania porozumienia o jedności związkowej⁸.

Skupienie uwagi włoskich sił politycznych i związkowych na rozwiązywaniu wewnętrznego kryzysu gospodarczego, który ujawniał słabości zbyt szybkiego

⁵ Ta polityczno-parlamentarna formacja przyjęła nazwę Partito Socialista Unificato (PSU).

⁶ Por. S. Pons, *Berlinguer e la fine del comunismo*, Torino 2006.

⁷ Różnice „genetyczne” między obiema grupami zostały – moim zdaniem – trafnie ukazane w: S. Costantini, G. Bianchi, *Cenni di storia del sindacato italiano e della CISL*, Roma 2001.

⁸ Dla historii włoskiego ruchu związkowego zob. w szczególności: A. Pepe, O. Bianchi, P. Neglie, *Storia del sindacato in Italia nel '900*, t. 2: *La CGDL e lo Stato autoritario*, Roma 1999.

i nieuporządkowanego rozwoju przemysłowego, sprawiło, że wydarzeniom zachodzącym w Polsce poświęcano niewiele uwagi⁹. Należy jednak zauważyć, że właśnie w 1970 r. zawarto historyczne porozumienie między koncernem Fiat a rządem PRL-u, na mocy którego powstało przedsiębiorstwo o kapitale mieszanym – FSM–Fiat Poland (później Pol-Mot) – a także rozszerzono sieć zakładów przemysłowych na obrzeżach Warszawy. Fiat Poland rozpoczął następnie produkcję najpopularniejszych modeli turyńskiego koncernu samochodowego, przede wszystkim Fiata 126 i Fiata 127, z których zwłaszcza pierwszy zdobył szeroką popularność, także w Polsce¹⁰. To właśnie w tym klimacie ograniczonej, lecz znaczącej współpracy gospodarczej 25 czerwca 1973 r. odbyła się we Włoszech pierwsza oficjalna wizyta przedstawiciela rządu polskiego, ministra spraw zagranicznych Stefana Olszowskiego.

Helsinki 1975

Na rzeczywistą zmianę kursu, i to wyłącznie po stronie związkowej, trzeba było czekać aż do jesieni 1976 r. W następstwie nowych protestów robotniczych, które wybuchły w czerwcu w warszawskim okręgu przemysłowym Ursus oraz w mieście Radom, Jan Kułakowski – sekretarz generalny Światowej Konfederacji Pracy (ang. WCL) z siedzibą w Belgii – podjął decyzję o odbyciu podróży rozpoznawczej do swojej ojczyzny¹¹. Organizacja, której przewodniczył, była międzynarodową federacją związkową zrzeszającą organizacje narodowe z różnych kontynentów o inspiracji chrześcijańskiej (z wyjątkiem CISL). W wyniku tej wizyty 7 października powstał bardzo krytyczny raport, który doprowadził do zmiany politycznego stanowiska WCL, ale również do równoległej reakcji ze strony innej międzynarodowej federacji związkowej, Europejskiej Konfederacji Związków Zawodowych (EKZZ, ang. ETUC), przy której była afiliowana również CISL. Sekretarz generalny EKZZ, Mathias Hinterscheid, oprócz rozpowszechnienia raportu Kułakowskiego, zaapelował do organizacji członkowskich o wpłaty na specjalne konto bankowe utworzone na rzecz Komitetu Pomocy

⁹ W celu rekonstrukcji powojennych relacji włosko-polskich zob. interesujący esej M. Pasztor, *La Repubblica Popolare Polacca (PRL) e la Repubblica Italiana negli anni 1945-1989: relazioni all'ombra della „Cortina di ferro”*, [w:] *Italia e Polonia 1919-2019*, red. J. Miziołek, Warszawa 2019.

¹⁰ Dla rekonstrukcji tej kwestii, a zwłaszcza dla ukazania wpływu wspomnianych więzi gospodarczych na stosunki włosko-polskie, zob. sprawozdanie Giacominy Cassiny z Międzynarodowego Biura CISL do Sekretariatu Krajowego: *Carte dell'Ufficio di Solidarietà a Roma – Carte Cassina*, Archivio Fondazione Giulio Pastore, b. 1.

¹¹ Dla częściowej biografii Jana Kułakowskiego zob. P. Pasture, *Jan Kulakowski: From Exile to International Trade Union Leader and Diplomat*, [w:] *Integration or Representation? Polish Exiles in Belgium and the European Construction*, red. M. Doumulin, I. Godderis, Louvain-la-Neuve 2005.

Finansowej Ofiarom w Polsce. Komitet ten, którego członkowie byli znani Kułakowskiemu, stanowił w rzeczywistości odłam nowo utworzonego Komitetu Obrony Robotników (KOR)¹².

Od jesieni 1976 r. część włoskiego ruchu związkowego, a także Enrico Berlinguer, do którego założyciele KOR-u skierowali list otwarty z prośbą o polityczne i finansowe wsparcie¹³, byli już świadomi zarówno skali, jak i nowej formy, jaką przybrał w Polsce ruch sprzeciwu wobec reżimu. Nie była to już opozycja skupiona wokół pojedynczych postaci, lecz rzeczywista, zorganizowana struktura, z którą można było nawiązać dialog, współpracować i udzielać jej realnego wsparcia.

W istocie zmianę podejścia włoskiego ruchu związkowego do robotniczych ruchów w Europie Wschodniej spowodował nie tylko raport Jana Kułakowskiego o sytuacji w Polsce, lecz także nowa wizja reżimów komunistycznych – postrzeganych odąd na równi z dyktaturami Ameryki Łacińskiej czy hiszpańskim frankizmem jako systemy totalitarne, represyjne przede wszystkim wobec wolności obywatelskich, a zwłaszcza wobec praw pracowniczych. Pogląd ten, całkowicie odmienny od wcześniejszego, ukształtował się właśnie w latach 1975-1976.

Na łonie CISL taką zmianę myślenia reprezentował Paolo Sartori, sekretarz generalny Włoskiej Federacji Pracowników i Robotników Rolnych (FISBA), który już wcześniej pozostawał w niezgodzie z polityką jedności związkowej. Utrzymywał on bliskie kontakty ze związkiem zawodowym AFL-CIO w Stanach Zjednoczonych, znany z wyraźnie antykomunistycznego stanowiska. Za pośrednictwem swojego oficjalnego organu, pisma „Lotte Contadine”, w 1975 r. rozpowszechnił tłumaczenie cyklu wykładów Aleksandra Solżenicyna, wygłoszonych w Stanach Zjednoczonych i zorganizowanych przez samą AFL-CIO, które zostały następnie opublikowane we Włoszech w 1976 r. przez wydawnictwo Mondadori pod tytułem *Discorsi americani* [Amerykańskie przemówienia]. Był to głęboki akt oskarżenia wobec Związku Radzieckiego i jego polityki represyjnej, prowadzonej również wobec własnych pracowników¹⁴.

Na wzmocnienie międzynarodowego wymiaru polskich protestów z 1976 r. wpłynęły również wcześniej zawarte porozumienia podpisane w Helsinkach w sierpniu 1975 r., które potwierdzały zobowiązanie sygnatariuszy – wśród których znajdowały się zarówno ZSRR, jak i Polska – do poszanowania praw człowieka. W zamierzeniach dyplomatów i negocjatorów porozumień helsińskich, w odniesieniu do niedawnych

¹² Zrekonstruowałem ten wątek w: A. Macchia, *Il sindacalismo cristiano, Solidarność e la fine della Guerra fredda*, „Bollettino dell'Archivio per la Storia del Movimento Sociale Cattolico in Italia” R. 43, 2008, s. 304-306.

¹³ Por. S. Pons, *op. cit.*, s. 98. W przypisie autor cytuje właśnie list Jacka Kuronia do Enrica Berlinguera z 18 lipca 1976 r., przechowywany w archiwach Włoskiej Partii Komunistycznej.

¹⁴ Szerzej omówiłem ten wątek w: A. Macchia, *Italian Trade Union and Solidarność, an Example of International Cooperation at Non-Governmental Level*, [w:] *University Cooperation and Process of Peace*, red. M.M. Caneva, Roma 2020.

doświadczeń, zakładano, że kategoria ta obejmuje szereg konkretnych sytuacji (przypadków), takich jak prawo do wolności religijnej (wśród sygnatariuszy znajdowała się zresztą Stolica Apostolska), prawo do wolności słowa (odnoszące się wprost do dysydentów takich jak Solżenicyn), a także inne, jak sytuacja obywateli radzieckich pochodzenia żydowskiego, którym uniemożliwiano opuszczenie kraju w celu osiedlenia się w Izraelu¹⁵.

W gruncie rzeczy była to skromna rekompensata w porównaniu z zasadniczym triumfem dyplomatycznym Związku Radzieckiego, który z jednej strony, 30 lat po zakończeniu II wojny światowej, uzyskał od państw zachodnich faktyczne uznanie powojennych europejskich granic oraz aneksji terytoriów, takich jak kraje bałtyckie, a z drugiej – umocnił współpracę gospodarczą, z której większe korzyści mogły czerpać właśnie upadające gospodarki Europy Wschodniej, a nie państwa zachodnie. Trzeba więc przyznać należne zasługi polskim intelektualistom i robotnikom, którzy potrafili w ramach walki o prawa związkowe upomnieć się o dwa podstawowe, w istocie przedpolityczne elementy: prawo do wolnego zrzeszania się pracowników oraz prawo do strajku.

Efekt Solidarność

Nie ulega wątpliwości, że narodziny Solidarności w sierpniu 1980 r. nie byłyby możliwe bez tego międzynarodowego i ideowego zaplecza. Niemniej jednak dla władz sowieckich powstanie niezależnego polskiego związku zawodowego okazało się całkowitym zaskoczeniem i powodem do głębokiego niepokoju. Był to bowiem ruch zasadniczo niemożliwy do kontrolowania przez reżim i nie do pogodzenia z funkcjonowaniem państwa o systemie jednopartyjnym. Nic więc dziwnego, że od samego początku tzw. komisja Susłowa oraz Kreml wywierały silną presję na rząd polski, aby zlikwidować tę przestrzeń wolności¹⁶.

Podobnie jak w przypadku wcześniejszych doświadczeń, zarówno w Polsce, jak i w innych krajach bloku sowieckiego, o których była już mowa, aparat represji, obejmujący najpierw działania policji politycznej, a następnie wojska, prawdopodobnie zniszczyłby również Solidarność. Jak jednak wiadomo, już od 1976 r. zorganizowana polska opozycja, początkowo skupiona głównie wokół KOR-u, a następnie wokół

¹⁵ Literatura naukowa dotycząca Konferencji Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie (KBWE) jest, w istocie, bardzo obszerna. W tym miejscu warto wskazać najnowszy tom *Italia–Helsinki 50, dall'Atto finale di Helsinki del 1975 all'OSCE di oggi*, red. S. Baldi, L. Monzali, Napoli 2024.

¹⁶ Dla zwięzłego podsumowania reakcji sowieckich na narodziny Solidarności por. V. Zubok, *A Failed Empire*, Chapel Hill 2007, s. 265-270.

Komitetu Samoobrony Społecznej „KOR” (KSS „KOR”), rozwinęła kontakty z zachodnim ruchem związkowym.

Zupełnym przypadkiem w tych właśnie przełomowych dla Gdańska dniach w Polsce znalazła się także delegacja włoska wspólnej centrali związkowej CGIL–CISL–UIL, która przybyła z wizytą na zaproszenie oficjalnych związków zawodowych. Mimo licznych próśb nie pozwolono jej wyjechać z Warszawy do nadbałtyckiego miasta, a pobyt z planowanego tygodnia skrócono do kilku dni (od 28 do 31 sierpnia)¹⁷.

Pośród trzech włoskich central związkowych jedynie CISL uznała za zasadne wysłanie do Polski, poza oficjalnymi kanałami, przedstawicielki swojego Biura Międzynarodowego, Giacominy Cassiny. Po zakończeniu krótkiego, lecz intensywnego pobytu w Gdańsku (od 9 do 12 września 1980 r.) Cassina opracowała 20-stronicowy raport, w którym w pierwszej kolejności sugerowała nawiązanie więzi między Solidarnością a CISL, nie tyle na szczeblu centralnym, ile poprzez struktury regionalne obu związków zawodowych¹⁸, a także gorąco rekomendowała, by jak najszybciej zaprosić Lecha Wałęsę wraz z delegacją do Włoch (co rzeczywiście nastąpiło w styczniu 1981 r.) w celu podpisania porozumień o współpracy. Najbardziej znacząca część raportu dotyczyła jednak sposobów, w jakie CISL mogłaby wesprzeć Solidarność. Cassina pisała: „Nie potrzebują oni tak bardzo pieniędzy, ile materiałów do druku”¹⁹.

Trafnie Giacomina Cassina przewidziała zarówno reakcję władz komunistycznych, jak i ewentualną konieczność przekazywania pomocy z Włoch i z Zachodu. Stało się to jednak dopiero po 16 miesiącach legalnego istnienia Solidarności, gdy 13 grudnia 1981 r. ogłoszono stan wojenny, który zdławił dążenie polskiego związku zawodowego do wolności i samorządności. Podobnie jak w okresie risorgimentalnym przetrwanie w konspiracji stało się możliwe dzięki rozległej sieci zagranicznej pomocy. We Włoszech opierała się ona na środowiskach polonijnych, ale także – przede wszystkim – na dwóch ośrodkach koordynacyjnych w Turynie i Rzymie, noszących odpowiednio nazwy: Komitet Pomocy dla Polski oraz Komitet Solidarności z Solidarnością. CISL odegrała w działalności obu tych struktur znaczącą rolę – logistyczną i finansową²⁰.

¹⁷ Dla rekonstrukcji tej historii zob. A. Macchia, *Italian Trade Union and Solidarność...*, s. 75-76.

¹⁸ Należy podkreślić, że już pod koniec 1979 r. w Polsce zaczęły się tworzyć niezależne struktury związkowe działające w podziemiu, zorganizowane na szczeblu regionalnym – zgodnie z modelem wcześniej przyjętym przez KOR. Zob. A. Macchia, *Solidarność e la fine del blocco sovietico*, Roma 2020, s. 182-185.

¹⁹ Sprawozdanie to zostało zachowane przez Giacominę Cassinę w jej prywatnym archiwum; autor niniejszego opracowania otrzymał kopię bezpośrednio od niej. Drugi egzemplarz prawdopodobnie znajduje się w archiwach CISL. Część materiału została również opublikowana w artykule: G. Cassina, *Una giornata a Danzica*, „Conquiste del Lavoro” 1980, nr 34.

²⁰ Zob. *Solidarność 20 anni dopo: analisi, testimonianze, eredità*, red. E. Jogałła, G. Meardi, Soveria Mannelli 2002.

BIBLIOGRAFIA

- AA.VV., „Rapport” *La Pologne cinq ans après août*, Bureau de Coordination à l'Étranger de NSZZ Solidarność, Bruxelles 1986.
- Ardissone G., *Classi sociali e lotta politica in Polonia*, Milano 1977.
- Bernstein C., Politi M., *Sua Santità: Giovanni Paolo II e la storia segreta del nostro tempo*, Milano 1996.
- Bova V., *Polonia 1956: alle origini della società „post-comunista”*, Soveria Mannelli 1997.
- Cassina G., *Una giornata a Danzica*, „Conquiste del Lavoro” 1980, nr 34, s. 10-11.
- Chenau P., *L'ultima eresia: la Chiesa cattolica e il comunismo in Europa da Lenin a Giovanni Paolo II (1917-1989)*, Roma 2011.
- Costantini S., Bianchi G., *Cenni di storia del sindacato italiano e della CISL*, Roma 2001.
- Davies N., *Heart of Europe: The Past in Poland's Present*, Oxford 2001.
- Domber G.F., *Empowering Revolution: America, Poland and the End of the Cold War*, Chapel Hill 2014.
- Fejtő F., *La fine delle democrazie popolari*, Milano 1994.
- Gaddis J.L., *La guerra fredda: rivelazioni e riflessioni*, Soveria Mannelli 2002.
- Garton Ash T., *The Polish Revolution: Solidarity*, London 1999.
- Gawronski J., *Vinti e vincitori: i protagonisti di fine secolo*, Milano 1999.
- Gontarczyk P., *Polska Partia Robotnicza. Droga do władzy 1941-1944*, Warszawa 2013.
- Gorbaciov M., *Perestrojka: il nuovo pensiero per il nostro paese e per il mondo*, Milano 1986.
- Graziosi A., *L'URSS dal trionfo al degrado: storia dell'Unione Sovietica 1945-1991*, Bologna 2008.
- Greig I., *The Assault on the West*, Petersham 1969.
- Hosking G. et al., *The Road to Post-Communism: Independent Political Movements in the Soviet Union 1985-1991*, London 1992.
- Integration or Representation? Polish Exiles in Belgium and European Construction*, red. M. Dumoulin, Louvain-la-Neuve 2005.
- Italia-Helsinki 50, dall'Atto finale di Helsinki del 1975 all'OSCE di oggi*, red. S. Baldi, L. Monzali, Napoli 2024.
- Jaruzelski W., *Les chaînes et le refuge*, Paris 1992.
- Laba R., *The Roots of Solidarity: A Political Sociology of Poland's Working-Class Democratization*, Princeton 1991.
- Leoncini F., *L'opposizione all'Est*, Venezia 2007.
- Lipski J., *A History of KOR: The Committee for Workers' Self-Defence*, Berkeley 1985.
- Lopiński M. et al., *Konspira: Solidarity Underground*, Los Angeles 1990.
- Macchia A., *Dalle dissidenze polacche a Solidarność*, [w:] *La fine del comunismo in Europa*, red. T. Forcellese, G. Franchi, A. Macchia, Soveria Mannelli 2016, s. 183-230.
- Macchia A., *Echi polacchi della Primavera di Praga*, [w:] *Era sbocciata la libertà? A quarant'anni dalla Primavera di Praga (1968-2008)*, red. F. Guida, Roma 2008, s. 131-144.

- Macchia A., *Il sindacalismo cristiano, Solidarność e la fine della guerra fredda*, „Bollettino dell'Archivio per la Storia del Movimento Sociale Cattolico in Italia” R. 43, 2008, z. 3, s. 287-331.
- Macchia A., *Italian Trade Union and Solidarność, an Example of International Cooperation at Non-Governmental Level*, [w:] *University Cooperation and Process of Peace*, red. M.M. Caneva, Roma 2020, s. 59-85.
- Macchia A., *Solidarność e la fine del blocco sovietico*, Roma 2020.
- Macchia A., *Solidarność: una nuova via di opposizione al regime comunista*, [w:] *Il comunismo nella storia europea del XX secolo*, red. T. Forcellese, G. Franchi, Roma 2017, s. 183-214.
- Martinet G., *Sette sindacati per sette paesi*, Roma–Bari 1980.
- Mastny V., *Il dittatore insicuro: Stalin e la guerra fredda*, Milano 1996.
- Meardi G., *Solidarność 20 anni dopo*, Soveria Mannelli 2002.
- Michnik A., *La Chiesa e la sinistra in Polonia*, Brescia 1980.
- Morozzo della Rocca R., *Tra Est e Ovest: Agostino Casaroli diplomatico*, San Paolo–Brescia 2014.
- Paczkowski A., *The Spring Will Be Ours*, Park 2003.
- Paczkowski A., Byrne M., *From Solidarity to Martial Law: The Polish Crisis of 1980-81: A Documentary History*, Budapest 2007.
- Pasture P., *Histoire du syndicalisme chrétien international*, Paris 1999.
- Pasture P., *Jan Kulakowski: From Exile to International Trade Union Leader and Diplomat*, [w:] *Integration or Representation? Polish Exiles in Belgium and the European Construction*, red. M. Doumulin, I. Godderis, Louvain-la-Neuve 2005, s. 99-120.
- Pasztor M., *La Repubblica Popolare Polacca (PRL) e la Repubblica Italiana negli anni 1945-1989: relazioni all'ombra della „Cortina di ferro”*, [w:] *Italia e Polonia 1919-2019*, red. J. Miziołek, Warszawa 2019, s. 121-132.
- Pepe A., Bianchi O., Neglie P., *Storia del sindacato in Italia nel '900*, t. 2: *La CGDL e lo Stato autoritario*, Roma 1999.
- Pons S., *Berlinguer e la fine del comunismo*, Torino 2006.
- Società civile, sindacato e libertà: i periodici del fondo Solidarność della Fondazione Feltrinelli*, red. E. Guercetti, Milano 2001.
- Solidarność 20 anni dopo: analisi, testimonianze, eredità*, red. E. Jogała, G. Meardi, Soveria Mannelli 2002.
- Solidarność 25 anni dopo*, red. V. Bova, Soveria Mannelli 2005.
- Sołżenicyn A., *Nel primo cerchio*, Roma 2018.
- Świdlicki A., *Political Trials in Poland 1981-1986*, London–New York–Sydney 1988.
- Touraine A. et al., *Solidarity: The Analysis of a Social Movement: Poland 1980-1981*, Cambridge 1982.
- Wałęsa L., *A Way of Hope*, New York 1987.
- Windmuller J.P., *Le organizzazioni sindacali internazionali*, Roma 1983.
- Woźny A., *Radio Drogi. Papieska stacja wobec Polski stanu wojennego*, Kraków 2011.
- Zaslavsky V., *Storia del sistema sovietico: l'ascesa, la stabilità, il crollo*, Roma 2001.

Zubok V., *A Failed Empire*, Chapel Hill 2007.

Abstract. *Italian Trade Unions and “Solidarność”: A New Step in the Tradition of Freedom (1976-89)*

Despite Poland's formal independence between 1946 and 1989, this period was experienced as a time of limited personal freedoms and substantial subjugation to Soviet domination. “Solidarność,” which emerged in August 1980, would not have been possible without a historical and international background. The Soviets were terrified by the threat posed by the Polish self-governed trade union, a movement uncontrollable by the regime and incompatible with a single-party state structure. On December 13, 1981, martial law was declared, stifling the freedom of the trade union. Similarly to the Risorgimento period, survival in hiding was made possible thanks to a vast network of foreign support. In Italy, it relied primarily on Polish diaspora communities and on trade unions.

Keywords: “Solidarność”, international support, CISL, independence, Soviet bloc, Helsinki Conference, Catholic Church

Biographical note

Antonio Macchia, PhD (Habil.), carries out teaching and research activities at the University of Teramo and at UNINT University in Rome. He holds a PhD in History of International Relations from La Sapienza University of Rome. He is a member of several academic associations, including SISI, AISSECO, and serves as Vice-President of the European Association of International Studies. His main publication is *Solidarność e la fine del blocco sovietico* (Solidarność and the End of the Soviet Bloc), Nuova Cultura, Rome, 2020.

MIRELA MARTA BANACH

Jagiellonian University

Prasa podziemna jako obywatelskie odrodzenie

Od słowa Risorgimento do głosu „Solidarności”

Wolne słowo jako praktyka oporu

Prasa podziemna stanowi jedną z najważniejszych form obywatelskiego sprzeciwu, w której odzyskana wolność słowa przekłada się w różnych kontekstach historycznych na praktykę oporu. W sytuacji braku przestrzeni publicznej do wymiany poglądów słowo pisane, uwolnione spod kontroli państwowej i rozpowszechniane nieoficjalnymi kanałami, nabierało wymiaru politycznego, czyniąc z szerzenia idei akt wolności¹. Prasa nie jest jedynie środkiem przekazu informacji, lecz staje się narzędziem regeneracji obywatelskiej, zdolnym pobudzać do partycypacji, inicjując zarazem procesy przemian politycznych. Poprzez słowo drukowane negowana wolność odzyskuje głos i przybiera postać wspólnego doświadczenia, przemieniając komunikację w akt świadomości i samostanowienia.

¹ Ograniczenia wolności prasy oraz praktyki publikacji podziemnych przenikają, w rozmaitych formach, całe XIX i XX stulecie, stanowiąc *constans* w reżimach dążących do kontroli słowa pisanego. Doświadczenia te, dalekie od roli prostych narzędzi oporu, stawały się często przestrzeniami wspólnej refleksji i obywatelskiego przebudzenia, przyczyniając się do kształtowania nowych świadomości zbiorowych oraz do upowszechniania kultur wolności. W odniesieniu do włoskiego dziennikarstwa okresu Risorgimento i cenzury w epoce przedzjednoczeniowej zob. F. Della Peruta, *Il giornalismo italiano del Risorgimento. Dal 1847 all'Unità*, przedm. V. Castronovo, Milano 2011. Jak zauważa Della Peruta, nielegalne formy druku stanowiły w epoce Risorgimento autonomiczną przestrzeń komunikacji publicznej, rozwijającą się równoległe do oficjalnego obiegu prasy i poza zasięgiem cenzury. Całościowy obraz prasy podziemnej w Europie podczas II wojny światowej przedstawia H. Stone, *Writing in the Shadow: Resistance Publications in Occupied Europe*, London–New York 2014 (wyd. 1 w 1996 r.). Dla kontekstu polskiego od lat 70. XX w. zob. S. Doucette, *Books Are Weapons: The Polish Opposition Press and the Overthrow of Communism*, Pittsburgh 2017.

Z tej perspektywy rozpoczyna się refleksja przedstawiona w niniejszym tekście, inspirowana pytaniem, które sformułował Giancarlo Tartaglia, niegdyś dyrektor Federacji Narodowej Prasy Włoskiej: „Czy Risorgimento i zjednoczenie Włoch mogłyby zaistnieć bez wolności prasy? Prawdopodobnie nie”². To spostrzeżenie stanowi ważny klucz interpretacyjny, pozwalający zrozumieć głęboki związek między wolnością prasy a wolnością polityczną, jako więź konstytutywną tej samej aspiracji obywatelskiej. W ciągu XIX i XX w. prasa podziemna odgrywała decydującą rolę w procesie oporu i odrodzenia, przyczyniając się do przekształcania negowanego słowa w narzędzie wolności i siłę napędową przemian politycznych.

W czasie włoskiego Risorgimento, podobnie jak w Polsce epoki Solidarności, prasa podziemna ukształtowała się jako przestrzeń alternatywnego wyrazu i kolektywnego formowania świadomości. W obu kontekstach słowo zakazane stało się wehikułem kohezji i wspólnotowego działania, zdolnym przywracać ciągłość debacie publicznej, nawet w obliczu tego, co Della Peruta określił mianem „sztywnych przeszkód stojących na drodze swobodnej manifestacji idei w kraju cenzury”³. Nie była to więc jedynie reakcja na represje, lecz forma autonomicznego obiegu idei, rozwijająca się równoległe do prasy oficjalnej i poza jej kontrolą. W różnych epokach i systemach prasa ta zachowała wspólną funkcję: chronić wolność słowa i budować niezależną pamięć, tym samym potwierdzając zasadniczy związek między wolnością ekspresji a zmianą historyczną. To właśnie w tej zdolności do odradzania wolnego dyskursu mimo represji rozpoznaje się nić, która łączy doświadczenie risorgimentalne z dążeniem do wolności ucieleśnionym przez Solidarność.

Włoskie Risorgimento i narodziny świadomości obywatelskiej

Po kongresie wiedeńskim w 1815 r. nowy ład, narzucony przez mocarstwa europejskie, doprowadził do drastycznego ograniczenia swobód obywatelskich, a w szczególności wolności prasy, która we wszystkich państwach włoskich została poddana surowej cenzurze prewencyjnej. Jak przypomina Giancarlo Tartaglia, „łamiąc te ograniczenia, niemal wszędzie rozkwitły nielegalne inicjatywy druku podziemnego, sprzyjające krążeniu idei”⁴. W realiach epoki restauracji nielegalny obieg druków nie był wyłącznie przejawem politycznego i kulturalnego oporu, lecz zapoczątkował też nową formę uczestnictwa obywatelskiego. Słowo drukowane stało się przestrzenią kształtowania postaw wolnościowych oraz budowania tożsamości zbiorowej. Z tej perspektywy Valerio Castronovo zwrócił uwagę, iż prasa stanowiła

² G. Tartaglia, *La libertà di stampa filo rosso di un secolo e mezzo di unità e passione civile*, FNSI, 18.03.2011, [on-line:] <https://www.fnsi.it/la-liberta-di-stampa-filo-rosso-di-un-secolo-e-mezzo-di-unita-e-passione-civile> – 21 X 2024.

³ F. Della Peruta, *op. cit.*, s. 13.

⁴ G. Tartaglia, *op. cit.*

zarówno istotny element w tworzeniu poczucia przynależności do wspólnej ojczyzny, a tym samym podstawę istnienia tożsamości i powołania narodowego, jak również narzędzie dzieła edukacji politycznej i obywatelskiej, poprzez prezentację na swoich łamach kierunków myślenia i zamierzeń tych, którzy z różnych pozycji ideowych stali się protagonistami Risorgimento i prasy narodowej⁵.

Nie jest ani też nie mogłoby być zamierzeniem niniejszego tekstu odtworzenie całej i złożonej historii publicystyki okresu Risorgimento, rozwiniętej w różnorodności doświadczeń i języków, której opracowanie jest prerogatywą najbardziej wnikliwej historiografii⁶. Warto jednak, z perspektywy zarówno historycznej, jak i funkcjonalnej, rozróżnić trzy równoległe, pozostające ze sobą w dialogu zjawiska: prasę podziemną tworzoną w granicach państw włoskich, lecz poza zasięgiem cenzury; tę oficjalną, stale zmagającą się z jej ograniczeniami⁷, oraz prasę emigracyjną⁸, która stała się naturalnym przedłużeniem słowa tłumionego w ojczyźnie.

⁵ V. Castronovo, *Prefazione*, [w:] F. Della Peruta, *op. cit.*, s. 11.

⁶ Na temat historii prasy i opinii publicznej w okresie Risorgimento zob. podstawowe opracowania: F. Della Peruta, A. Galante Garrone, *La stampa italiana del Risorgimento*, Roma–Bari 1979; *La nascita dell'opinione pubblica in Italia. La stampa nella Torino del Risorgimento e capitale d'Italia (1848-1864)*, red. V. Castronovo, Roma–Bari 2004; N. Del Corno, *La formazione dell'opinione pubblica e la libertà di stampa nella pubblicistica reazionaria del Risorgimento (1831-1847)*, Firenze 1997, *Quaderni della Nuova Antologia* 56; B. Gariglio, *Stampa e opinione pubblica nel Risorgimento. La „Gazzetta del Popolo” (1848-1861)*, Milano 1987. Wśród opracowań najnowszych zob. B. Bracco, *Sfogliare il passato. La storia nei giornali italiani*, Roma 2020. Ponadto warto przypomnieć niezliczone artykuły opublikowane na łamach czasopisma „La Rassegna storica del Risorgimento”, wydawanego przez Istituto per la storia del Risorgimento italiano, które od pierwszego numeru rocznika 1914 publikuje studia z zakresu historii politycznej, społecznej i kulturowej długiego XIX w., od epoki rewolucji po wczesne dwudziestolecie XX w.

⁷ Do roku 1847 obieg prasy w państwach włoskich pozostawał podporządkowany surowym kryteriom ograniczającym, które w różnych formach charakteryzowały wszystkie przedzjednoczeniowe ustawodawstwa dotyczące prasy. Wraz z oktrojowaniem statutu albertyńskiego i promulgowaniem edyktu prasowego z 1848 r. rozpoczął się nowy okres wolności informacji, choć w granicach przepisów, które nie uwalniały prasy całkowicie od ingerencji władzy wykonawczej, wciąż uprawnionej do tłumienia nadużyć (M. Forno, *Informazione e potere. Storia del giornalismo italiano*, Roma–Bari 2012, s. 17). Jak zauważa Mauro Forno, reformy te wprowadziły „odmienną kulturę uczestnictwa”, dając impuls znacznemu rozwojowi sektora dziennikarskiego na terytoriach Królestwa, również dzięki intensywnej działalności włoskich wygnańców politycznych (idem, *La rappresentanza a mezzo stampa dopo il 1848*, [w:] *Forme e metamorfosi della rappresentanza politica. 1848–1948–1968*, red. P. Adamo, A. Chiavistelli, P. Soddu, Torino 2019, s. 78-79, *Prospettive storiche. Studi e ricerche*). Jasne jest, że owo otwarcie miało charakter ograniczonego przywileju, gdyż dopiero wraz z postępującym rozszerzaniem edyktu albertyńskiego na nowe prowincje Królestwa, począwszy od roku 1859, wolność prasy mogła uzyskać znaczenie w pełni ogólnonarodowe. R. Lefevre, *L'editto albertino sulla stampa del 1848*, [w:] *Saggi e studi di pubblicistica (seconda, terza e quarta serie)*, Roma 1954.

⁸ Na temat prasy wydawanej za granicą zob. tom zbiorowy: *Voci d'Italia fuori dall'Italia. Giornalismo e stampa dell'emigrazione*, red. B. Deschamps, P. Sergi, Cosenza 2021, który dążąc do wypełnienia istotnej luki w historiografii dotyczącej włoskiego dziennikarstwa emigracyjnego, interpretuje włoską

Toskania stanowiła jeden z głównych ośrodków rozwoju podziemnego dziennikarstwa politycznego. Tutaj, poczynawszy od roku 1846, grupy ruchu liberalnego, pozbawione możliwości wypowiadania się za pośrednictwem prasy oficjalnej, postanowiły w sposób systematyczny wykorzystać możliwości, jakie stwarzał druk nielegalny. Inicjatywa, której centrum znajdowało się w Wielkim Księstwie, ułatwiona przez względną łagodność aparatu represji, szybko przybrała cechy swoistego dziennikarstwa politycznego. Głównym inspiratorem tej sieci publikacji był Giuseppe Montanelli, wówczas profesor Uniwersytetu w Pizie, który po stanowczym potępieniu nadużyć rządu tokańskiego zainicjował druk serii ulotek i broszur rozpowszechnianych następnie w całym regionie. Ta działalność wydawnicza, wspierana również przez bardziej radykalne grupy działające w Lukce i Bolonii, rozbrzmiewała „nutami narodowości i niepodległości, podczas gdy coraz wyraźniej nasilała się polemika antyaustriacka”⁹. Pomimo odmiennych orientacji ideowych prasę podziemną łączyło przekonanie, że działalność komunikacyjna może wykraczać poza czysto liberalno-polityczny grunt, wywierając coraz silniejszy wpływ na warstwy ludowe i ukierunkowując ich niezadowolenie w stronę nastrojów antyrządowych i antyaustriackich. W tym dążeniu – między patriotyzmem a potrzebą odnowy obywatelskiej – ujawnia się jej najgłębszy sens polityczny: prasa nie tylko odzwierciedla ideę narodu, lecz współtworzy ją, stając się katalizatorem uczestnictwa i narzędziem kształcenia moralnego i politycznego. Spośród pism funkcjonujących w granicach oficjalnego obiegu, lecz nieustannie zmagających się z ograniczeniami cenzury, szczególnie wymowne jest doświadczenie mediolańskiego tygodnika „Il Crepuscolo” (1850-1859), redagowanego przez Carlo Tenca. Już od pierwszych miesięcy działalności pismo stało się przedmiotem napomnień i kontroli prewencyjnych:

Il Crepuscolo był więc od razu pod szczególnym nadzorem i już jesienią 1850 roku otrzymał cztery nowe, groźne upomnienia. Niektóre artykuły lub próbne wydruki, jak się zdaje, podlegały cenzurze prewencyjnej albo wymagały uprzedniego zezwolenia, z ryzykiem konieczności natychmiastowego zastąpienia zakwestionowanego tekstu w przypadku niekorzystnego orzeczenia¹⁰.

Najbardziej narażone na zawieszenie były oczywiście teksty o charakterze politycznym, które jednak zapewniały pismu siłę oddziaływania i znaczenie w debacie publicznej. Choć „Il Crepuscolo” nie było dziennikiem politycznym w ścisłym znaczeniu,

prasę periodyczną wydawaną za granicą – od czasów Risorgimento po współczesność – jako swoiste forum wymiany, a zarazem przestrzeń pośrednictwa między instancjami praktycznymi a ideologicznymi.

⁹ F. Della Peruta, *op. cit.*, s. 18.

¹⁰ S. Casini, *L'avventurosa navigazione. „Il Crepuscolo” di Carlo Tenca e la censura lombardo-veneta*, [w:] *Letteratura e Potere/Poteri. Atti del XXIV Congresso ADI (Catania, 23-25 settembre 2021)*, red. A. Manganaro, G. Traina, C. Tramontana, Roma 2023, s. 5.

pozostawało pismem obywatelskim i kulturalnym, które w klimacie postrewolucyjnym stopniowo zyskiwało wymiar głęboko polityczny i risorgimentalny. Jak zauważa Casini, historia tego czasopisma była naznaczona „tajemniczą i nieustanną, niewidzialną i uciążliwą, a jednak nieuniknioną obecnością nacisku politycznego i biurokratycznego, wywieranego przede wszystkim poprzez instytucjonalne organy cenzury”¹¹. To właśnie ta napięta relacja między przymusem a wolnością przekształciła pismo w laboratorium pisarstwa obywatelskiego, sztukę równowagi między autocenzurą a sprzeciwem, w której słowo, bardziej niż aktem politycznym, stało się gestem moralnego oporu i intelektualnej wytrwałości, zdolnym łączyć umiar, pomysłowość i codzienną odwagę.

Gdy kontrola polityczna uniemożliwiła wszelką otwartą dyskusję, prasa znalazła schronienie poza granicami kraju. Gazety emigracyjne, wydawane w Paryżu, Londynie czy Lugano, stały się główną przestrzenią wymiany idei politycznych Włochów – mimo różnorodności orientacji oraz kruchości pierwszych doświadczeń wydawniczych. Tytuły takie jak „Gazzetta Italiana” (Paryż, 1845), założona przez Marino Falconiego i następnie wspierana przez Cristinę di Belgioioso, oferowały emigrantom miejsce skupienia umiarkowanego liberalizmu, inspirowanego francuskimi wzorcami dziennikarskimi. Po likwidacji czasopisma „Gazzetta Italiana” Belgioioso założyła w 1846 r. miesięcznik „L'Ausonio”, wzorowany na prasie francuskiej i angielskiej, z zamiarem „przybliżenia zarówno Włochom, jak i cudzoziemcom losów tej naszej ziemi, aby w oglądzie jej ran odnaleźć na nie lekarstwo i ukojenie (...)”¹². Początkowo umiarkowany w tonie periodyk po zakazaniu jego rozpowszechniania na terytorium włoskim z czasem nabral bardziej polemicznego charakteru, kierując otwartą krytykę pod adresem rządu i Austrii. Między wrześniem 1847 a styczniem 1848 r. „L'Ausonio” przekształcił się w tygodnik wydawany w języku francuskim, stając się swoistym biuletynem informacji zaczerpniętych z włoskich gazet publikowanych w państwach mniej dotkniętych cenzurą. „Il Nuovo Conciliatore” (Paryż, 1847) – którego ukazały się jedynie trzy numery opracowane przez ferraryjczyka Gaetano Lizabe Ruffoni – wyróżniał się orientacją neogwelficką i umiarkowaną, mimo iż Giuseppe Mazzini nawoływał redakcję do zajęcia bardziej zdecydowanego stanowiska w kwestii narodowej¹³.

W szerszej perspektywie prasa emigracyjna stała się swoistym laboratorium dialogu i wymiany myśli pomiędzy emigrantami a intelektualistami różnych orientacji i wrażliwości politycznej. To właśnie w jej ramach, z różnym natężeniem, spotykały się i ścierały głosy reprezentujące nurt umiarkowany, neogwelficki i mazziniański, zapowiadając pierwsze próby syntezy między ideałami obywatelskimi a aspiracjami politycznymi. Te „głosy Włoch spoza Włoch” z czasem zaczęły odgrywać decydującą

¹¹ *Ibidem*, s. 2.

¹² „L'Ausonio. Rivista italiana mensile” Vol. 1, 1848 (marzec), nr 1, s. 5.

¹³ F. Della Peruta, *op. cit.*, s. 13-16.

rolę w kształtowaniu nowoczesnej opinii publicznej oraz w upowszechnianiu nowej kultury wolności, zdolnej wpisać debatę włoską w europejski horyzont wymiany myśli i solidarności obywatelskiej. Równocześnie przyczyniły się do rozwoju nowoczesnego dziennikarstwa, zwłaszcza na terenie Królestwa Sardynii.

Po upływie ponad stulecia słowo niegdyś zakazane znalazło nową przestrzeń oporu. Tam, gdzie we Włoszech prasa przyczyniła się do stworzenia ojczyzny¹⁴, w Polsce stała się narzędziem jej ochrony, raczej nie budowania tożsamości, lecz zachowania świadomości narodowej zagrożonej wymuszonym milczeniem. Między XIX a XX w. zmienia się oblicze cenzury, lecz nie jej istota, a sam akt odbierania głosu rodzi, w różnych kontekstach historycznych, tę samą potrzebę odzyskania godności i wolności.

Solidarność i przetrwanie słowa podziemnego

Wraz z utworzeniem niezależnego związku zawodowego w Polsce w sierpniu 1980 r. rozpoczął się intensywny okres obywatelskiego fermentu. Jesień tego samego roku otworzyła horyzont nadziei i dialogu społecznego, niemający precedensu w Europie podległej blokowi sowieckiemu, przywracając słowu publicznemu rolę nośnika prawdy i przestrzeni dialogu. Jednak doświadczenie to, określane później mianem „karnawału Solidarności”, okazało się krótkotrwałe i zostało brutalnie przerwane wprowadzeniem stanu wojennego przez gen. Wojciecha Jaruzelskiego w grudniu 1981 r. Autorytarnej interwencji reżimu, której kulminacją były aresztowania ponad 10 tys. działaczy¹⁵, w tym niemal całego krajowego kierownictwa związku oraz Lecha Wałęsy, towarzyszyło zawieszenie praw obywatelskich, militaryzacja infrastruktury przemysłowej oraz kapilarna cenzura¹⁶, mająca na celu stłumienie wszelkich form zorganizowanego sprzeciwu. W tym kontekście brutalnego przerwania procesu uczestnictwa obywatelskiego

¹⁴ Jak zauważa Francesca Sofia w recenzji książki Caroliny Castellano *Il segreto e la censura. Storia di due concetti nel Risorgimento italiano* (Tangram, Trento 2010), przywołując słowa autorki, „rewolucja włoska” miała za swój główny cel liberalizację prasy (F. Sofia, *Carolina Castellano – Il segreto e la censura. Storia di due concetti nel Risorgimento italiano*, Annali Sisso, [on-line:] <https://www.sisso.it/recensione-annale/carolina-castellano-il-segreto-e-la-censura-storia-di-due-concetti-nel-risorgimento-italiano-2010/> – 28 X 2024).

¹⁵ T. Kozłowski, J. Olszek, *Internowani w stanie wojennym. Dane statystyczne*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2010, nr 2(16), s. 507.

¹⁶ Kontrola informacji pozostawała w gestii Głównego Urzędu Kontroli Prasy, Publikacji i Widowisk, utworzonego w 1946 r. jako organ cenzury prewencyjnej odpowiedzialny za nadzór nad wszelkimi formami komunikacji publicznej – od prasy i afiszy po teksty teatralne i filmy – w celu zapewnienia ich zgodności z linią polityczną państwa. Za pomocą zezwoleń wstępnych, konfiskat i ingerencji redakcyjnych GUKPiW dążył do utrzymania państwowego monopolu informacyjnego, a także neutralizowania wszelkich treści uznawanych za „antysocjalistyczne”.

odrodził się i utrwalił tzw. drugi obieg wydawniczy, rozległa sieć druków („bibuła”) i niezależnych oficyn wydawniczych działających bez wiedzy i zgody struktur państwa, która stała się głównym filarem opozycji demokratycznej. Jej korzenie sięgały wczesnych lat 70., wraz z powstaniem organizacji „Ruch” i czasopisma „Biuletyn”, a ich ciągłość zapewniła sieć wydawnicza utworzona w 1976 r. przez Komitet Obrony Robotników (KOR)¹⁷. Jak zauważa Jan Olszek, „jeden numer KOR-owskiego »Robotnika« miał prawdopodobnie większy zasięg niż cały samizdat w Czechosłowacji”¹⁸. Po zamachu stanu ruch opozycyjny w Polsce rozrósł się z kilkudziesięciu osób do tysięcy uczestników, z licznymi współpracownikami zaangażowanymi w każdą inicjatywę wydawniczą – w przeciwieństwie do samizdatu w innych krajach bloku, który zachował bardziej elitarny charakter. Działalność wydawnicza, stając się formą zbiorowego oporu, zastąpiła strajk jako narzędzie nacisku politycznego i uczyniła ze słowa codzienny akt wspólnej wolności, solidarności oraz laboratorium uczestnictwa obywatelskiego. Nie przypadkiem, jak zauważył Zbigniew Bujak, ówczesny przewodniczący Regionalnej Komisji Wykonawczej Regionu Mazowsze NSZZ „S”, „historia początków podziemia warszawskiego to historia prasy”¹⁹.

Emblematycznym przykładem tego okresu jest doświadczenie „Tygodnika Mazowsze”, założonego w Warszawie w styczniu 1982 r. i redagowanego przez Helenę Łuczywo pod pseudonimem Paweł Hofer. Tygodnik, którego nakład dochodził nawet do ok. 60 tys. egzemplarzy, stał się głównym organem informacyjnym ruchu podziemnego. Wyróżniał się precyzją analiz i rzetelnością relacji dotyczących aresztowań, strajków i represji, oferując spójną i niezależną narrację, zdolną przeciwstawić się retoryce władzy²⁰. Jego rola jednak wykraczała poza sferę *stricto* informacyjną: wokół jego łam kształtowała się refleksja zbiorowa, która przyczyniła się do powstania prawdziwego „społeczeństwa równoległego”, wspólnoty obywateli zdolnych utrzymać przy życiu moralne sumienie narodu i odbudować oddolnie tkankę obywatelską życia publicznego²¹.

¹⁷ Zob. P. Byszewski, *Organizacja „Ruch” (1965-1970)*, Warszawa 2021, *Monografie*, t. 166; J.J. Lipski, *KOR – Workers’ Defence Committee in Poland 1976-1981*, przekł. O. Amsterdamska, G.M. Moore, Berkeley 1985; A. Friszke, *Czas KOR-u. Jacek Kuroń a geneza Solidarności*, Kraków 2011.

¹⁸ J. Olszek, *Drugi obieg wydawniczy w PRL i samizdat w innych państwach bloku sowieckiego. Podobieństwa, różnice, wzajemne wpływy*, [w:] *Drugi obieg w PRL na tle samizdatu w państwach bloku sowieckiego po 1956 roku*, red. P. Gasztold-Seń, N. Jarska, J. Olszek, Warszawa 2016, s. 30.

¹⁹ Odwołanie dotyczy organizacji ruchu oporu w Polsce podczas okupacji nazistowskiej. M. Łopiński, M. Moskit [Z. Gach], M. Wilk, *Konspira. Rzecz o podziemnej „Solidarności”*, Gdańsk–Warszawa 1989, s. 63.

²⁰ Zob. W. Bereś, K. Burnetko, „Rozsądne pięćdziesiąt tysięcy” – Jacek i Karol, szefowie poligrafii od paździenika 1984, [w:] *Tylko nie o polityce. Wywiady „Promienistych”. Wywiady z twórcami i kierownikami poligrafii „Tygodnika Mazowsze”*, red. W. Bereś, K. Burnetko, Paryż 1989, *Biblioteka „Kultury”*, t. 449.

²¹ „Tygodnik Mazowsze” ukazywał się nieprzerwanie przez ponad siedem lat, przyjmując w miesiącach letnich rytm dwutygodnika. Ostatni numer datowany jest na 12 kwietnia 1989 r. – dzień, w którym członkom redakcji zaproponowano włączenie się w tworzenie nowo powstałego dziennika „Gazeta

Sieć kolportażu, wspierana przez niezależne oficyny wydawnicze, takie jak NOWa i CDN²², stanowiła kręgosłup tego podziemnego świata: drukarze, redaktorzy, dystrybutorzy i czytelnicy tworzyli spłot relacji opartych na zaufaniu, który pozwalał słowu krążyć mimo cenzury. Był to żywy organizm, w którym informacja działała niczym życiodajna krew zasilająca ciało podziemnej Solidarności.

Szacuje się, że publikacje drugiego obiegu – od prasy ogólnokrajowej po regionalną i zakładową – obejmowały około pięciu tysięcy tytułów i docierały do nawet miliona czytelników, od sympatyków ruchu po członków partyjnego aparatu²³. Ten niezwykle różnorodny krajobraz wydawniczy odzwierciedlał pluralizm polskiego społeczeństwa oraz jego wyjątkową zdolność trwania: wolę istnienia jako wspólnoty moralnej, zachowującej mimo narzuconego milczenia głos narodu, który nigdy nie przestał mówić.

Nielegalny obieg idei szybko przekroczył granice kraju. Już od początku lat 80. wokół Solidarności rozwinęła się gęsta sieć wsparcia transnarodowego, łącząca środowiska emigracji politycznej, zachodnie związki zawodowe oraz ośrodki kulturalne polskiej diaspory. W tym kontekście Bruksela stała się głównym ośrodkiem organizacyjnym opozycji solidarnościowej działającej na emigracji: w 1982 r., z inicjatywy Tymczasowej Komisji Koordynacyjnej (TKK) – podziemnego organu koordynującego struktury regionalne Solidarności – powołano tam Biuro Koordynacyjne NSZZ „Solidarność” za Granicą, które pełniło funkcję swoistego ministerstwa spraw zagranicznych związku.

Działalność placówki nadała Solidarności rangę partnera w międzynarodowym dialogu, jednocześnie legitymizując jej status jako autentycznego przedstawiciela polskiego społeczeństwa i demokratycznej opozycji. Uzupełnieniem tej działalności było wydawanie dwumiesięcznika „Solidarność News” (1983-1991), publikowanego w językach francuskim i angielskim, stworzonego z myślą o bezpośredniej komunikacji ze środowiskami związkowymi i instytucjami międzynarodowymi oraz utrzymaniu stałego przepływu informacji między Polską a Europą Zachodnią²⁴.

Obok Brukseli także Paryż odegrał znaczącą rolę jako ośrodek prasy emigracyjnej. To właśnie tutaj, dzięki działalności Komitetu Koordynacyjnego Solidarności z siedzibą przy francuskim związku zawodowym CFDT, powstał „Biuletyn Informacyjny” (1982-1989), tygodnik wydawany w językach polskim i francuskim, adresowany do środowisk emigracyjnych, kręgów intelektualnych, związków zawodowych oraz europejskich mediów. Jego celem było zdobywanie, tłumaczenie i rozpowszechnianie materiałów pochodzących z drugiego obiegu, a także przywracanie przepływu komunikacji

Wyborcza”. Por. P. Wierzbicki, „Tygodnik Mazowsze” – cudowne dziecko drugiego obiegu, „Dzieje Najnowsze” R. 44, 2012, nr 4, s. 63-70.

²² Zob. M. Fałkowski, *Biznes patriotyczny. Historia Wydawnictwa CDN*, Gdańsk 2011; Ł. Bertram, *Obieg NOW-iej*, Warszawa 2013.

²³ M. Łopiński, M. Moskit [Z. Gach], M. Wilk, *op. cit.*, s. 228-231.

²⁴ Por. I. Goddeeris, *Ministerstwo Spraw Zagranicznych „Solidarność”. Biuro Koordynacyjne NSZZ „Solidarność”, 1982-1989*, cz. 2, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2007, nr 1.

między Polską podziemną a Zachodem²⁵. W tym sensie paryski „Biuletyn Informacyjny” pełnił funkcję analogiczną do tej, jaką ponad 100 lat wcześniej pełnił „L'Ausonio”: był pomostem między rozproszonymi głosami, zdolnym przekształcić emigrację w narzędzie tworzenia jedności obywatelskiej. Podobnie jak „L'Ausonio”, który w latach 1847-1848 zbierał i przekazywał wiadomości z włoskich gazet publikowanych na obszarach cieszących się większą swobodą, tak też „Biuletyn Informacyjny” – jako „najważniejszy głos Solidarności na Zachodzie”²⁶ – symbolicznie odtworzył przestrzeń narodowej informacji, przywracając negowanemu słowu jego europejski wymiar.

Z sieci gazet i biuletynów wyłaniała się nowa przestrzeń publicznej wolności, która łączyła ponad granicami obywateli, intelektualistów i ludzi pracy we wspólnym horyzoncie prawdy. Między Warszawą, Brukselą a Paryżem prasa podziemna oraz emigracyjna, przekazując w sposób symboliczny głos stłumiony w kraju, stała się narzędziem dyplomacji moralnej i potwierdziła przekonanie, że słowo, gdy wspólne, potrafi przekraczać mury i granice, potrafi przywracać narodowi jego własny głos.

U progu epoki gorbaczowskiej społeczeństwo równolegle zaczęło zastanawiać się nad możliwościami ewolucji swojej roli i form działania. Pierwsza odpowiedź pojawiła się po amnestii z 1986 r.: część działaczy zdecydowała się kontynuować działalność konspiracyjną, inni zaś, po uwolnieniu, starali się ponownie odnaleźć miejsce w przestrzeni publicznej. Synteza tych różnych tendencji dokonała się w 1987 r., kiedy Lech Wałęsa powołał do życia Krajową Komisję Wykonawczą, nadając tym samym faktyczną legitymizację jednolitemu kierownictwu związku²⁷. Choć był to pierwszy krok ku bardziej otwartemu uczestnictwu, proces ten przebiegał stopniowo i w sposób złożony. W tym czasie działalność wydawnicza nadal odgrywała kluczową rolę, wywierając wpływ na opinię publiczną za pośrednictwem kanałów półoficjalnych, w realiach politycznych głęboko już odmienionych i coraz bliższych przełomowi roku 1989.

Od odrodzenia do ocalenia: czerwona nić wolności

Podziemna prasa Solidarności odnowiła dawną, obywatelską funkcję wolnego słowa, przekształcając je w gest zbiorowego przetrwania. W odróżnieniu od prasy okresu Risorgimento, która musiała przezwyciężyć podziały terytorialne rozbitej na księstwa Italii, prasa Solidarności działała w narodzie już kulturowo ukształtowanym, lecz

²⁵ Zob. M. Heruday-Kiełczewska, *Solidarność nad Sekwaną. Działalność Komitetu Koordynacyjnego NSZZ „Solidarność” w Paryżu 1981-1989*, Gdańsk 2016.

²⁶ I. Goddeeris, *op. cit.*, s. 314.

²⁷ K. Brzechczyn, *Zagubione dziedzictwo ideowe „Solidarności”. O ewolucji solidarnościowej myśli społeczno-politycznej w latach 1980-1989*, „Człowiek i Społeczeństwo” 2016, t. 42, s. 210.

politycznie skolonizowanym przez język reżimu. W jej ramach zawłaszczenie słowa stało się aktem politycznym wyzwolenia zbiorowego, sposobem odzyskania poprzez drukowaną prawdę suwerenności sumienia obywatelskiego.

W XIX w. słowo drukowane przyczyniło się do zbudowania narodu, w XX – do jego ocalenia. Tam, gdzie Włosi wykorzystali prasę, by „stworzyć Włochy”, Polacy uczynili z niej uprzywilejowany kanał oporu, by nie przestać być sobą. W obu przypadkach wolność prasy nie była jedynie formalnym prawem, lecz życiodajnym pryncypium obywatelstwa, aktem konstytutywnym wspólnoty moralnej. Papier, atrament, kolportaż stały się codziennymi gestami wiary obywatelskiej, przemieniającej informację w opór, a słowo w wolność. *Słownik języka włoskiego* autorstwa Tommasea i Belliniego z 1872 r. oprócz zwyczajowej definicji Risorgimento zawiera również tę: „odrodzenie narodu do lepszego życia obywatelskiego”²⁸. Jak zauważył Alberto Mario Banti, podwojenie znaczeniowe tego terminu sugeruje przesunięcie symboliczne – z religijnego w polityczne: „zmartwychwstanie” staje się odkupieniem narodowym, a odrodzenie duchowe – odrodzeniem obywatelskim. To właśnie w tym przesunięciu Risorgimento zyskuje swój najgłębszy sens, stając się celebracją sakralizacji polityki i jej fundamentu, narodu²⁹.

W Solidarności XX w. tamta dawna idea znajduje nową postać. Także tutaj słowo staje się ciałem narodu: już nie po to, by go stworzyć, lecz by go strzec; nie po to, by się narodzić, lecz by przetrwać. I tak, między konspiracyjnymi powielaczami Gdańska a tajnymi drukarniami Warszawy, dokonuje się nowoczesne odrodzenie obywatelskie, ta „polska wiara w wolność i polskie dążenie do życia dla wolności”³⁰, w którym słowo drukowane staje się pierwszą przestrzenią demokracji. To nić, która łączy „Il Crepuscolo” i „Tygodnik Mazowsze”, „L'Ausonio” i „Biuletyn Informacyjny”: przekonanie, że wolność zaczyna się od słowa i że każde zbiorowe odrodzenie rodzi się z odwagi, by je wypowiedzieć.

Bibliografia

Banti A.M., *Risorgimento*, [w:] *Atlante culturale del Risorgimento. Lessico del linguaggio politico dal Settecento all'Unità*, red. A.M. Banti, A. Chiavistelli, L. Mannori, M. Meriggi, Roma–Bari 2011.

²⁸ N. Tommaseo, B. Bellini, *Dizionario della lingua italiana*, t. 4, Torino–Napoli–Roma 1872, s. 369, cyt. za: A.M. Banti, *Risorgimento*, [w:] *Atlante culturale del Risorgimento. Lessico del linguaggio politico dal Settecento all'Unità*, red. A.M. Banti, A. Chiavistelli, L. Mannori, M. Meriggi, Roma–Bari, 2011, s. 33.

²⁹ *Ibidem*.

³⁰ A. Michnik, *Noi di „Solidarność”*, [w:] *Società civile, Sindacato e Libertà. I periodici del fondo „Solidarność” della Fondazione Giangiacomo Feltrinelli*, red. E. Guercetti, Milano 2001, s. 28.

- Bertram Ł., *Obieg NOW-ej*, Warszawa 2013.
- Bracco B., *Sfogliare il passato. La storia nei giornali italiani*, Roma 2020.
- Brzechczyn K., *Zagubione dziedzictwo ideowe „Solidarności”. O ewolucji solidarnościowej myśli społeczno-politycznej w latach 1980-1989*, „Człowiek i Społeczeństwo” 2016, t. 42, s. 183-218, <https://doi.org/10.14746/cis.2016.42.10>.
- Byszewski P., *Organizacja „Ruch” (1965-1970)*, Warszawa 2021, *Monografie*, t. 166.
- Casini S., *L'avventurosa navigazione. „Il Crepuscolo” di Carlo Tenca e la censura lombardo-veneta*, [w:] *Letteratura e Potere/Poteri, Atti del XXIV Congresso ADI (Catania, 23-25 settembre 2021)*, red. A. Manganaro, G. Traina, C. Tramontana, Roma 2023, s. 2-7.
- Della Peruta F., *Il giornalismo italiano del Risorgimento. Dal 1847 all'Unità*, przedm. V. Castro-novo, Milano 2011.
- Della Peruta F., Galante Garrone A., *La stampa italiana del Risorgimento*, Roma-Bari 1979, *Biblioteca „Kultury”*, t. 449.
- Del Corno N., *La formazione dell'opinione pubblica e la libertà di stampa nella pubblicistica reazionaria del Risorgimento (1831-1847)*, Firenze 1997, *Quaderni della Nuova Antologia* 56.
- Doucette S., *Books Are Weapons: The Polish Opposition Press and the Overthrow of Communism*, Pittsburgh 2017.
- Falkowski M., *Biznes patriotyczny. Historia Wydawnictwa CDN*, Gdańsk 2011.
- Forno M., *Informazione e potere. Storia del giornalismo italiano*, Roma-Bari 2012.
- Forno M., *La rappresentanza a mezzo stampa dopo il 1848*, [w:] *Forme e metamorfosi della rappresentanza politica. 1848-1948-1968*, red. P. Adamo, A. Chiavistelli, P. Soddu, Torino 2019, s. 77-88, *Prospettive storiche. Studi e ricerche*.
- Friszke A., *Czas KOR-u. Jacek Kuroń a geneza Solidarności*, Kraków 2011.
- Gariglio B., *Stampa e opinione pubblica nel Risorgimento. La „Gazzetta del Popolo” (1848-1861)*, Milano 1987.
- Goddeeris I., *Ministerstwo Spraw Zagranicznych „Solidarności”. Biuro Koordynacyjne NSZZ „Solidarność”, 1982-1989*, cz. 2, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2007, nr 1, s. 309-334.
- Heruday-Kielczewska M., *Solidarność nad Sekwaną. Działalność Komitetu Koordynacyjnego NSZZ „Solidarność” w Paryżu 1981-1989*, Gdańsk 2016.
- Kozłowski T., Olaszek J., *Internowani w stanie wojennym. Dane statystyczne*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2010, nr 2(16), s. 507-510.
- La nascita dell'opinione pubblica in Italia. La stampa nella Torino del Risorgimento e capitale d'Italia (1848-1864)*, red. V. Castronovo, Roma-Bari 2004.
- Lefevre R., *L'editto albertino sulla stampa del 1848*, [w:] *Saggi e studi di pubblicistica (seconda, terza e quarta serie)*, Roma 1954.
- Lipski J.J., *KOR – Workers' Defence Committee in Poland 1976-1981*, przekł. O. Amsterdam-ska, G.M. Moore, Berkeley 1985.
- Łopiński M., Moskit M. [Gach Z.], Wilk M., *Konspira. Rzecz o podziemnej „Solidarności”*, Gdańsk-Warszawa 1989.

- Michnik A., *Noi di „Solidarność”*, [w:] *Società civile, Sindacato e Libertà. I periodici del fondo „Solidarność” della Fondazione Giangiacomo Feltrinelli*, red. E. Guercetti, Milano 2001.
- Olaszek J., *Drugi obieg wydawniczy w PRL i samizdat w innych państwach bloku sowieckiego. Podobieństwa, różnice, wzajemne wpływy*, [w:] *Drugi obieg w PRL na tle samizdatu w państwach bloku sowieckiego po 1956 roku*, red. P. Gasztold-Seń, N. Jarska, J. Olaszek, Warszawa 2016.
- Sofia F., *Carolina Castellano – Il segreto e la censura. Storia di due concetti nel Risorgimento italiano*, Annali Sissco, [on-line:] <https://www.sissco.it/recensione-annale/carolina-castellano-il-segreto-e-la-censura-storia-di-due-concetti-nel-risorgimento-italiano-2010/>.
- Stone H., *Writing in the Shadow: Resistance Publications in Occupied Europe*, London–New York 2014.
- Tartaglia G., *La libertà di stampa filo rosso di un secolo e mezzo di unità e passione civile*, FNSI, 18.03.2011, [on-line:] <https://www.fnsi.it/la-liberta-di-stampa-filo-rosso-di-un-secolo-e-mezzo-di-unita-e-passione-civile>.
- Tommaseo N., Bellini B., *Dizionario della lingua italiana*, t. 4, Torino–Napoli–Roma 1872.
- Tylko nie o polityce. Wywiady „Promienistych”. Wywiady z twórcami i kierownikami poligrafii „Tygodnika Mazowsze”, red. W. Beres, K. Burnetko, Paryż 1989, Biblioteka „Kultury”, t. 449.
- Voci d’Italia fuori dall’Italia. Giornalismo e stampa dell’emigrazione*, red. B. Deschamps, P. Sergi, Cosenza 2021.
- Wierzbicki P., „Tygodnik Mazowsze” – cudowne dziecko drugiego obiegu, „Dzieje Najnowsze” R. 44, 2012, nr 4, s. 63-76.

Abstract. *The Underground Press as a Civic Resurgence: From the Word of the Risorgimento to the Voice of Solidarność*

The essay examines the clandestine press as a form of civic regeneration, linking the Italian Risorgimento and the Polish “Solidarność” through the shared experience of the printed word as an act of resistance and moral renewal. In both historical contexts, underground publications defended freedom of expression under repression, turning the circulation of ideas into a practice of civic participation and ethical awareness. Thus, this form of oppositional press emerges as a moral and civic force, embodying the moral and civic conscience of a free society under constraint and reaffirming the role of the written word as a form of collective will to endure.

Keywords: Risorgimento, “Solidarność”, clandestine press, civic renewal, freedom of expression, civic awareness, resistance

Biographical note

Mirela Marta Banach, PhD, is a historian and political scientist, research assistant at the Institute of European Studies at the Jagiellonian University in Kraków. She holds a PhD from La Sapienza University of Rome and Jagiellonian University. Her research explores the political history of Poland and Italy, their mutual relations, the history of international relations, and transnational democratic movements. A member of CIRCgE (UNINT) and the Polish Group of the Istituto per la storia del Risorgimento italiano, she engages in interdisciplinary projects fostering Polish-Italian academic cooperation and research on the challenges of contemporary democracy in Europe.

Włochy i Polska jako średnie potęgi

Analiza porównawcza według teorii realizmu

Wprowadzenie

W ewoluującym krajobrazie bezpieczeństwa Europy po agresji Rosji na Ukrainę, w którym liberalny porządek międzynarodowy wydaje się ustępować miejsca działaniom z pozycji siły i „koncertu mocarstw”, rola państw średnich lub średnich potęg (*middle powers*) staje się jeszcze bardziej istotna w kontekście stabilizowania sytuacji w danym regionie. Polska i Włochy, położone na kluczowych dla bezpieczeństwa kontynentu obszarach wschodniej i południowej flanki NATO/UE, reprezentują dwie średnie potęgi regionalne. Choć pod względem geopolitycznym, geograficznym i doświadczeń historycznych stanowią przykłady dwóch odrębnych średnich państw, mają również wiele cech wspólnych, które ujawniły się ze szczególną ostrością po 2022 r. Przede wszystkim obydwa państwa odgrywają rolę potęg stabilizujących odpowiednio w regionie Europy Środkowo-Wschodniej i w basenie Morza Śródziemnego¹.

Polska, ukształtowana historycznie przez zagrożenia kontynentalne, kładzie szczególny nacisk – zwłaszcza po agresji Rosji na Ukrainę w lutym 2022 r. – na odstraszanie militarne i solidarność transatlantycką, mniejszą wagę przywiązując do budowania europejskiej obrony. Włochy natomiast, będące średnią potęgą morską, priorytetowo traktują stabilność i bezpieczeństwo na tzw. rozszerzonym Morzu Śródziemnym, osiągane za pomocą dyplomacji i narzędzi ekonomicznych, utrzymując jednocześnie

¹ K. Kubiak, *Polska: dylematy państwa średniego. Stan badań albo powody rejterady*, [w:] *Państwo średnie – Polska. Studia i szkice*, t. 1, red. K. Kubiak, Ł. Przybyło, Warszawa 2022, s. 17-33; M. Siddi, *Italy's „Middle Power” Approach to Russia*, „International Spectator” Vol. 54, 2018, nr 2, s. 1-4.

bliskie relacje z USA i realizm wobec UE. Obydwa państwa demonstrują różnorodne przejawy sprawczości średnich potęg w wielobiegunowym porządku międzynarodowym, który zaczyna kształtować się w Europie.

Artykuł analizuje zachowanie dwóch średnich potęg – Polski i Włoch – położonych na dwóch przeciwnych, ale równie strategicznych obszarach NATO i UE (wschodnim i południowym) przy zastosowaniu torii realizmu neoklasycznego. Najpierw przedstawione więc zostaną ramy teoretyczne pracy, następnie zaś nastąpi analiza porównawcza głównych aspektów działania średnich potęg – Polski i Włoch – w ujęciu realistycznym, tj. omówione zostaną:

- ramy historyczno-strategiczne,
- potencjał geopolityczny i gospodarczy,
- obecność i rola w regionie,
- potencjał obronny i zdolności wojskowo-przemysłowe,
- kultura strategiczna i postawa społeczeństwa,
- porównanie pozycji Polski i Włoch jako średnich potęg,
- wnioski.

Celem artykułu jest wyjaśnienie i porównanie ról Polski i Włoch jako średnich potęg w polityce międzynarodowej i architekturze bezpieczeństwa Europy. Pytanie badawcze jest następujące: Czy role Polski i Włoch są przede wszystkim komplementarne, rywalizujące czy też współpracujące? Główną tezą jest, iż najbardziej prawdopodobna jest komplementarność ról Polski i Włoch, z występującą rywalizacją selektywną i wysokim potencjałem współpracy.

Ramy teoretyczne: realizm i mocarstwa średniego szczebla

Teoria realizmu w stosunkach międzynarodowych, szczególnie w wariancie neorealizmu i realizmu neoklasycznego, oferuje solidną podstawę do zrozumienia zachowań średnich potęg, czyli państw średniej rangi, które – według najprostszej definicji – w środowisku międzynarodowym kierują się zasadą pięciu „C” (*capacity, concentration, creativity, coalition-building, credibility*). Zgodnie z teorią realizmu mocarstwo średnie to państwo, które:

- nie posiada globalnych zdolności hegemonicznych;
- może wywierać znaczący wpływ regionalny i kształtować najbliższe otoczenie;
- działa strategicznie w celu zapewnienia bezpieczeństwa narodowego i ochrony własnych interesów narodowych;

- współpracuje z mocarstwami, ale dąży do zachowania pewnego stopnia autonomii w polityce zagranicznej².

Neorealizm Kennetha Waltza zakłada, iż struktura systemu międzynarodowego zmusza państwa do priorytetowego traktowania takich elementów, jak przetrwanie, równowaga w obliczu zagrożeń i dążenie do uzyskania względnych korzyści³. Średnie potęgi, choć pozbawione globalnych wpływów, odgrywają rolę stabilizującą w regionalnych podsystemach, zawierając sojusze z silniejszymi państwami lub równoważąc wpływy regionalnych państw. Realizm neoklasyczny, sformułowany przez Gideona Rose'a, dodatkowo łączy zmienne dotyczące polityki wewnętrznej, takie jak instytucje polityczne/publiczne, postrzeganie przywództwa i opinia publiczna, aby wyjaśnić różnice w zachowaniu międzynarodowym państwa pod wpływem podobnych nacisków systemowych⁴. Podejście to jest szczególnie istotne w analizie Polski i Włoch, których polityka zagraniczna jest często kształtowana przez wewnętrzną dynamikę polityczną, polaryzację społeczną i doświadczenia historyczne.

Ramy historyczno-strategiczne

Polska, położona w Europie Środkowej, na wschodniej flance UE/NATO, to „nowa i wzrastająca” średnia potęga regionalna (z historycznym doświadczeniem i tradycją bycia wielką potęgą w okresie Rzeczypospolitej Obojga Narodów w XVI i XVII w.), budująca sukcesywnie po 1989 r. (po uwolnieniu się z okowów realnego socjalizmu) swoją międzynarodową pozycję, co stało się szczególnie widoczne po wejściu do NATO (1999 r.) i do UE (2004 r.). Bardzo intensywny i stały rozwój gospodarczy Polski, którego wyrazem był czterokrotny wzrost PKB w latach 2004-2020, budowa nowoczesnej infrastruktury oraz rosnące aspiracje i sojusze regionalne w Europie Środkowej i Wschodniej, nadały Warszawie szczególnego znaczenia (Inicjatywa Trójmorza)⁵. Strategiczne znaczenie Polski po rosyjskiej agresji na Ukrainę w 2022 r. zostało spotęgowane rekordowym wzrostem wydatków na obronność (ponad 4,0% PKB) w związku z zagrożeniem rosyjskim, budową jednej z najsilniejszych armii lądowych w NATO

² J. Ravenhill, *Cycles of Middle Power Activism: Constraint and Choice in Australian and Canadian Foreign Policies*, „Australian Journal of International Affairs” Vol. 52, 1998, nr 3.

³ K.N. Waltz, *Realist Thought and Neorealist Theory*, [w:] *Realism and International Politics*, red. K.N. Waltz, New York–London 2008, s. 70-80.

⁴ G. Rose, *Neoclassical Realism and Theories of Foreign Policy*, „World Politics” Vol. 51, 1998, nr 1, s. 146-148.

⁵ T. Pawłuszko, *Pozycja Polski w systemie międzynarodowym*, Warszawa 2023, s. 191-222.

oraz odgrywaniem roli głównego hubu wsparcia wojskowego i logistycznego dla Ukrainy. Towarzyszył temu niezachwiany wzrost ekonomiczny, aktywna polityka w ramach UE i NATO oraz umocnienie sojuszu strategicznego ze Stanami Zjednoczonymi.

Włochy, położone w centrum basenu Morza Śródziemnego, na południowej flance UE/NATO, to „klasyczna” i dość powszechnie uznawana średnia potęga, która w przeszłości aspirowała do odgrywania roli wielkiej potęgi (Królestwo Włoch, po zjednoczeniu kraju, pod koniec XIX i na początku XX w. – po zdobyciu terenów kolonialnych w Afryce, w okresie faszyzmu – po kolejnych podbojach kolonialnych w Afryce i umocnieniu pozycji międzynarodowej)⁶. Po upadku faszyzmu i klęsce w II wojnie światowej Włochy, pozbawione imperium kolonialnego, znalazły się pod parasolem bezpieczeństwa USA. Jako założyciel UE i NATO i kraj o silnej gospodarce Italia stała się ważnym dla UE (strategicznym dla NATO i USA) graczem w południowej części kontynentu. Aktywna, a niekiedy autonomiczna i niezależna polityka w strategicznym regionie rozszerzonego Morza Śródziemnego oraz rozwinięte instrumenty wpływu gospodarczego i wojskowego na tym obszarze i w Afryce umocniły przekonanie o „średniopotęgowości” Włoch⁷.

Potencjał geopolityczny i gospodarczy Polski i Włoch

Potencjały Polski i Włoch są nierówne, zwłaszcza w sferze gospodarczej (na korzyść Włoch), ale wzrastające geopolityczne znaczenie Polski po agresji Rosji na Ukrainę w 2022 r. (strategiczny wymiar dla obrony NATO i dynamiczny rozwój zdolności wojskowych) niweluje tę nierównowagę.

Polska to przede wszystkim centralny i wschodni filar NATO, łącznik UE między regionem bałtyckim a karpackim, „korytarz logistyczny” zachodniej odpowiedzi i pomocy dla Ukrainy. Kontynentalne znaczenie Polski w Europie i dominację lądowego charakteru jej potencjału geopolitycznego determinują zdecydowana przewaga granicy lądowej (2845 km) nad morską (460 km) oraz zagrożenia płynące ze strony dwóch agresywnych sąsiadów na wschodzie niebędących członkami UE i NATO (Rosja, Białoruś). Powierzchnia 312 690 km² i spadająca liczba ludności (36,55 mln w 2024 r. – 8% ludności UE) sytuują Polskę w gronie średnio dużych państw UE⁸. Polska posiada

⁶ L. Riccardi, *La „grandezza” di una media potenza. Personaggi e problemi della politica estera italiana del Novecento*, Roma 2017, s. 14-23, *Biblioteca della „Nuova Rivista Storica”*, nr 50.

⁷ L. Goretti, F. Simonelli, *La politica estera italiana verso il Mediterraneo allargato (2011-2024)*, [w:] *Il Mediterraneo allargato e l'Italia. Dalla Guerra fredda al mondo post-bipolare*, red. F. De Ninno, F. Cavo, Roma 2024.

⁸ *Demography of Europe – 2025 Edition*, Eurostat 2025.

jedną z najszybciej rozwijających się gospodarek w Europie. Między przystąpieniem do UE w 2004 r. a 2020 r., w którym panowała pandemia COVID-19, polski PKB wzrósł niemal trzykrotnie⁹. Stanowi to istotne kryterium wzmacniające pozycję państwa w regionie i w Europie (również w zestawieniu z Włochami). Dynamiczny i systematyczny wzrost PKB utrzymuje się dalej od ustąpienia pandemii COVID-19. W 2024 r. według danych Banku Światowego PKB Polski wyniósł 914,7 mld USD, co oznaczało wzrost o 2,9% w stosunku do 2023 r. Niemniej jednak PKB *per capita* Polski jest znacznie mniejszy niż Włoch (24 tys. USD), przy niskim bezrobociu (2,5%), umiarkowanej inflacji (3,8%) oraz kontrolowanym długu publicznym (52,3% PKB)¹⁰. Realna perspektywa osiągnięcia 1 bln dolarów wartości PKB w 2026 r. sprawia, iż Polska znajdzie się wkrótce w ekskluzywnym gronie 20 największych gospodarek świata¹¹. Według prognoz i analizy Pekao przy obecnym tempie wzrostu Polska może wyprzedzić Włochy pod względem PKB w przeliczeniu na mieszkańca w ciągu dekady. Kraj ma być zamożniejszy, bardziej zaawansowany technologicznie i lepiej skomunikowany, a inwestycje mają osiągnąć poziom 25% PKB¹².

Włochy w sensie geopolitycznym to przede wszystkim euro-śródziemnomorski „pomost”, położony na Półwyspie Apenińskim w centrum Morza Śródziemnego, z dominującą granicą morską (ponad 7600 km linii brzegowej) i znacznie krótszą oraz bezpieczniejszą granicą lądową na północy (1836 km) z sąsiadami będącymi członkami UE i NATO lub neutralnymi (Szwajcaria, Austria). Czynniki geograficzno-geopolityczne i potencjalne zagrożenia determinują zdecydowanie „morski” charakter włoskiego potencjału na obszarze rozszerzonego Morza Śródziemnego oraz głębokie powiązania gospodarcze i energetyczne z Maghrebem i Maszrekiem w Afryce Północnej¹³. Powierzchnia kraju jest wprawdzie nieco mniejsza niż Polski (301 340 km²), ale liczba ludności (58,9 mln w 2024 r. – 11% populacji UE), z tendencją malejącą, sprawia, że Włochy zaliczane są do dużych i znaczących krajów UE. Mimo istotnych turbulencji ekonomicznych, które miały miejsce w ostatnich latach, gospodarka włoska nadal należy do największych na świecie. Świadczy o tym członkostwo Włoch w ekskluzywnym

⁹ M. Antonović, *A New Perspective on Poland's Policy towards Russia in 2005-2007: A Middle Power Attempts to Engage a Rising Major Power*, „Politics in Central Europe” Vol. 17, 2021, nr 1.

¹⁰ *Poland. Overview*, World Bank Group, 23.04.2025, [on-line:] <https://www.worldbank.org/en/country/poland/overview> – 14 VII 2025.

¹¹ *Polska dołącza do grona największych gospodarek świata. Czy ma szansę na awans do G20?*, Business Insider, 28.07.2025, [on-line:] <https://businessinsider.com.pl/gospodarka/polska-dolacza-do-grona-najwiekszych-gospodarek-swiatea-czy-ma-szanse-na-awans-do-g20/bjhbjlg> – 14 VII 2025.

¹² S. Tałach, *Polska przed sporą szansą. W 10 lat możemy przegonić duży kraj UE*, Biznes Interia, 11.06.2025, [on-line:] https://biznes.interia.pl/gospodarka/news-polska-przed-spora-szansa-w-10-lat-mozemy-przegonic-duzy-kra,nId,7982378#utm_source=paste&utm_medium=paste&utm_campaign=firefox – 14 VII 2025.

¹³ M. Boffo, *Mediterraneo Allargato: alcuni processi in corso in una regione di grande interesse per l'Italia*, [w:] *La difesa dell'Italia e dei suoi interessi. Il Mediterraneo allargato. Genesi e sviluppo di un concetto geopolitico Marittimo. Cesmar 005 – 2024*, Vittorio Veneto 2025.

klubie najbogatszych krajów świata (G7) oraz przynależność do G20, choć kraj ten notuje w ostatnich latach stagnację gospodarczą, czego wyrazem był słaby wzrost PKB w 2024 r. (0,7%) i przewidywany nieco jeszcze słabszy na koniec 2025 r. (ok. 0,5%). Niemniej włoski PKB w 2024 r. według danych Banku Światowego osiągnął kwotę 2,37 bln USD i był niemal 2,5 raza wyższy od PKB Polski (była to 3. największa gospodarka w UE i 8. na świecie), przy PKB *per capita* na poziomie 40,2 tys. USD (4. rezultat w UE) i niskiej inflacji (1%)¹⁴. Czynnikiem osłabiającym pozycję włoskiej gospodarki są zaś niezmiennie od paru lat stosunkowo wysokie bezrobocie (6,8% w 2024 r.), zwłaszcza wśród młodych ludzi, oraz ogromny dług publiczny (prawie 138% PKB, kwotowo niemal 3 bln euro).

Obecność i rola w regionie: Europa Środkowa i Morze Śródziemne

Wyrazem statusu Polski i Włoch jako średnich potęg jest ich znacząca rola przywódcza, inspirująca i kształtująca wobec najbliższego otoczenia w regionie, odpowiednio Europy Środkowo-Wschodniej (na przykładzie Inicjatywy Trójmorza) oraz Południowej (na przykładzie rozszerzonego Morza Śródziemnego i współpracy z krajami Maghrebu i Mashreku).

Najważniejszym wymiarem geopolitycznym i gospodarczym Polski, jako średniej potęgi, jest region Europy Środkowo-Wschodniej, w którym w ciągu ostatnich 10 lat stała się prawdziwym silnikiem napędowym rozwoju. Wyrazem tego była m.in. aktywna polityka zagraniczna w regionie oparta na budowie nowych formatów współpracy regionalnej (Inicjatywa Trójmorza, Bukareszteńska Dziewiątka, Trójkąt Lubelski), a także na wzmacnianiu już istniejących (Grupa Wyszehradzka). Radykalna zmiana sytuacji w Europie po agresji Rosji na Ukrainę w lutym 2022 r., kiedy geopolityczny punkt ciężkości NATO i UE przesunął się wyraźnie na wschód, znacząco wzmocniła strategiczną rolę Polski. Czynniki takie jak stały wzrost gospodarczy, regionalne przywództwo w Europie Środkowej oraz znaczenie militarne na wschodniej flance NATO/UE ugruntowały jej pozycję jako jednego z najważniejszych państw na kontynencie¹⁵.

Punktem odniesienia dla Polski w regionie w ciągu ostatnich 10 lat pod względem gospodarczym, rozwojowym i strategicznym stała się zainicjowana w 2016 r. i promowana przez Warszawę Inicjatywa Trójmorza obejmująca 13 krajów regionu i partnerów. Dynamika rozwoju i wzrostu PKB tych krajów należy do najwyższych w świecie

¹⁴ *Italy. Overview*, World Bank Group, [on-line:] <https://www.worldbank.org/en/country/italy/overview> – 14 VII 2025.

¹⁵ A.M. Lubojemski, *Finding Poland's International Position*, „Polish Political Science Yearbook” Vol. 48(1), 2019.

z pozytywnymi perspektywami na najbliższe 5 lat¹⁶. Główna idea sprawcza tego formatu w postaci tworzenia połączeń infrastrukturalnych między państwami Inicjatywy (transportowych, energetycznych oraz cyfrowych) wpisała się doskonale w poprawę bezpieczeństwa całego regionu jako wschodniej flanki NATO/UE po agresji Rosji na Ukrainę. Projekty infrastrukturalne Trójmorza zyskały strategiczne znaczenie dla polityki bezpieczeństwa Sojuszu i UE, a Polska mogła rozbudować sieć powiązań gospodarczych na osi Północ–Południe i zwiększyć wymianę handlową z krajami całego regionu. Należy zaznaczyć, że od powstania Inicjatywy Trójmorza w 2016 r. do końca 2024 r. Polska posiadała dodatni bilans handlowy praktycznie z każdym z państw regionu. Dynamiczny rozwój współpracy sprawił, iż na początku 2025 r. wymiana Polski z krajami Trójmorza (po stronie eksportu) osiągnęła poziom zbliżony do wymiany z Niemcami (26% do 27,2% całości eksportu, w liczbach stałych 87,8 mld euro do 95 mld euro), pomimo wciąż brakujących szybkich połączeń infrastrukturalnych między krajami regionu¹⁷. Znaczenie tych krajów dla polskiej wymiany handlowej i usług ciągle wzrasta, również za sprawą projektów infrastrukturalnych i połączeń realizowanych w ramach Funduszu Inwestycyjnego Trójmorza.

W aspekcie regionalnym Włochy zaznaczyły w ostatnich latach w sposób szczególny swoją pozycję średniej potęgi na strategicznym dla nich obszarze rozszerzonego Morza Śródziemnego, który postrzegają jako kluczowy dla swojego bezpieczeństwa energetycznego, kontroli migracji i wpływów regionalnych. Obszar ten, oprócz samego basenu śródziemnomorskiego obejmujący także Afrykę Północną i Subsaharyjską, Bliski i Środkowy Wschód, a także Bałkany Zachodnie, stał się wyrazem autonomicznych działań włoskiej dyplomacji, co stanowi jedno z głównych kryteriów „średniopotęgowości”¹⁸. Szczególnie istotne dla Włoch po agresji Rosji na Ukrainę (z uwagi na konieczność dywersyfikacji dostaw energii po rezygnacji z rosyjskich dostaw gazu oraz kwestię kontroli nielegalnej imigracji) stały się kraje Afryki Północnej (kraje Maghrebu i Mashreku), w których (poza Libią) od dekady Rzym utrzymuje swoje dominujące wpływy, pozostając wiodącym partnerem handlowym i energetycznym tych krajów. Scenariusz ten nie został zasadniczo naruszony przez międzynarodowy kryzys gospodarczy, który rozpoczął się pod koniec 2007 r. w Stanach Zjednoczonych, ani – z wyjątkiem Libii – przez wybuch Arabskiej Wiosny. Wymiana Włoch z pięcioma krajami Afryki Północnej (Algieria, Egipt, Libia, Maroko, Tunezja) zdominowała handel z całą Afryką. Przypada na nią 70% włoskiego eksportu oraz ponad 73% importu. Pod koniec 2024 r. w liczbach bezwzględnych włoski eksport do pięciu krajów Afryki Północnej osiągnął kwotę 14,05 mld euro, import natomiast – 25,54%.

¹⁶ T. Pawłuszko, *Inicjatywa Trójmorza – bilans i perspektywy*, Instytut Nowej Europy, 2.08.2025, [on-line:] <https://ine.org.pl/inicjatywa-trojmorza-bilans-i-perspektywy/> – 3 VIII 2025.

¹⁷ Opracowanie własne na podstawie danych GUS (Eksport Polski do państw Trójmorza i partnerskich w 2024 r.), [on-line:] <https://dbw.stat.gov.pl/baza-danych>.

¹⁸ L. Goretti, F. Simonelli, *op. cit.*

Ponadto gros włoskich inwestycji bezpośrednich skoncentrowane jest również w tych krajach – ponad 70% (320 mld euro w 2022 r.), podobnie działające tam firmy włoskie (ponad 1 tys. na 1383 w całej Afryce, które wytwarzają ponad 30 mld euro dochodu)¹⁹. Wymiana handlowa Włoch z Afryką Północną stanowiła pod koniec 2024 r. ponad 22% wymiany całej UE, co pokazuje dość wyraźną przewagę Rzymu nad innymi państwami europejskimi (21% po stronie eksportu i 25% po stronie importu)²⁰.

Potencjał obronny i zdolności wojskowo-przemysłowe

Potencjał wojskowy Polski

Polska jest obecnie jednym z krajów europejskich o najwyższych wydatkach na obronność, przekraczających 4% PKB (ponad dwukrotnie więcej niż cel NATO z 2014 r.). Według najnowszych danych SIPRI za rok 2024 Polska wydała 38 mld USD na obronę, co stanowiło 4,2% PKB, a wzrost wydatków obronnych w stosunku do 2023 r. wyniósł 31%²¹. Wzrastający od kilku lat poziom wydatków obronnych mocno przyspieszył po 2022 r. W 2025 r. Polska zamierza wydać prawie 4,5% PKB na obronność, a w 2026 r. jej wydatki jeszcze bardziej zbliżą się do nowego pułapu NATO ustalonego na szczycie w Hadze (5% PKB)²².

Z uwagi na wybitnie kontynentalne położenie z dominacją granic lądowych i sąsiedztwem na północy i wschodzie z nieprzyjawnymi krajami (Rosją i Białorusią) siła militarna Polski skupiona jest przede wszystkim na odstraszaniu lądowym oraz obronie przeciwlotniczej i przeciwrakietowej. W 2024 r. polskie siły zbrojne były liczniejsze od włoskich. Składało się na nie 216 tys. żołnierzy oraz 350 tys. rezerwy i 50 tys. sił paramilitarnych, co sytuowało polską armię w gronie trzech największych w NATO (po USA i Turcji)²³.

¹⁹ *Osservatorio Economico Africa*, Ministero degli Affari Esteri, 1.08.2025, [on-line:] https://www.info-mercatiesteri.it/public/osservatorio/schede-aree-geografiche/Indicatori%20%20Africa_01_08_2025_1754032100.pdf – 23 VII 2025.

²⁰ *L'Italia nell'economia internazionale. Rapporto ICE 2024/2025*, Roma 2025, s. 53, [on-line:] <https://www.ice.it/it/sites/default/files/inline-files/RAPPORTO%20ICE%2025%20-%20web%20vers.pdf> – 23 VII 2025.

²¹ *SIPRI Military Expenditure Database*, SIPRI 2024.

²² *Defence Expenditure of NATO Countries (2014-2025)*, NATO, 28.08.2025, [on-line:] https://www.nato.int/nato_static_fl2014/assets/pdf/2025/8/pdf/250827-def-exp-2025-en.pdf – 23 VII 2025.

²³ *2025 Poland Military Strength*, Global Firepower, 1.09.2025, [on-line:] https://www.globalfirepower.com/country-military-strength-detail.php?country_id=poland – 24 VII 2025.

Zdecydowana dominacja wojsk lądowych znajduje odzwierciedlenie w dużej liczbie nowoczesnej broni pancernej: 614 czołgów, a do końca 2025 r. – prawie 1 tys., 23 tys. pojazdów opancerzonych, 677 jednostek samobieżnej artylerii i 196 mobilnych wyrzutni rakiet (w tym Himars i K9). Na stosunkowo nowoczesne siły powietrzne składa się 479 samolotów, z których 59 to samoloty myśliwskie (w tym 48 F-16), 44 – szturmowe, a 49 – transportowe. Polskie lotnictwo nie posiada samolotów-cystern, ale w niedługim czasie otrzyma zakupione w USA 32 samoloty F-35A oraz 96 śmigłowców uderzeniowych AH-64 Apache, co znacząco wzmocni siły powietrzne i flotę istniejących 216 śmigłowców bojowych. Nieproporcjonalnie słaba i nieadekwatna do zagrożeń na Morzu Bałtyckim jest polska marynarka wojenna składająca się z 62 okrętów różnej jakości (tylko 1 okręt podwodny, 2 fregaty, 2 korwety, 3 okręty patrolowe i 26 stawiaczy min)²⁴.

Polskie siły zbrojne, w porównaniu do włoskich, posiadają mniejsze zdolności projekcji zewnętrznej i samodzielnego operowania na innych teatrach strategicznych (brak odpowiednich samolotów transportowych i okrętów). Niemniej jednak w ramach 10 Polskich Kontyngentów Wojskowych (PKW) za granicą służyło na początku 2025 r. prawie 1335 polskich żołnierzy, głównie na flance wschodniej, na Bałkanach, na Morzu Śródziemnym, w Iraku, Libanie i w Afryce (w ramach misji NATO, UE, ONZ)²⁵. Jednocześnie na terenie Polski rozlokowanych jest obecnie w systemie niestabilnych baz i rotacyjnym ok. 10 tys. żołnierzy amerykańskich (m.in. baza przeciwrakietowa w Redzikowie, wysunięte dowództwo V Korpusu Sił Lądowych USA w Poznaniu)²⁶.

Znacznie słabszy od włoskiego jest polski przemysł obronny, który jednak powoli odradza się dzięki masowym zakupom uzbrojenia za granicą, odbudowie pozycji Polskiej Grupy Zbrojeniowej (PGZ), a także dzięki takim firmom, jak HSW i Grupa WB, licznym firmom zaawansowanych technologii (radary, drony) oraz otwierającym się możliwościom koprodukcji w ramach licencji zagranicznych (USA, Korea Południowa, Francja)²⁷.

²⁴ *Ibidem*.

²⁵ J. Borowski, *Polscy żołnierze na misjach i w zagranicznych strukturach. MON podaje szczegóły*, Defence24, 24.04.2025, [on-line:] <https://defence24.pl/sily-zbrojne/polscy-zolnierze-na-misjach-i-w-zagranicznych-strukturach-mon-podaje-szczegoly> – 27 VII 2025.

²⁶ *Amerykańskie siły wojskowe w Europie w 2025 r.*, Polska Agencja Prasowa, 24.06.2025, [on-line:] <https://www.pap.pl/aktualnosci/amerykanskie-sily-wojskowe-w-europie-w-2025-r-infografiki> – 24 VII 2025.

²⁷ Z. Staszewska-Jedynasty, *Polski sektor zbrojeniowy. Rekordowe inwestycje, nowe miejsca pracy i walka o talenty*, Bussines Insider, 15.08.2025, [on-line:] <https://businessinsider.com.pl/praca/polski-przemysl-obronny-rekordowe-inwestycje-i-nowe-miejsca-pracy/lj8dcwk> – 20 VIII 2025.

Potencjał wojskowy Włoch

Włochy dysponują generalnie nowoczesnymi siłami zbrojnymi, a ich charakterystyka i zasoby (głównie marynarka wojenna i lotnictwo) odzwierciedlają geopolityczne położenie kraju, konieczność zapewnienia bezpieczeństwa na obszarze rozszerzonego Morza Śródziemnego i zagwarantowania gospodarczej ekspansji. Poziom wydatków Włoch na obronę według danych SIPRI w 2024 r. był niemal identyczny jak Polski. Wydatki te wyniosły 37,96 mld USD, co stanowiło 1,6% PKB (wzrost jedynie o 1,4% w stosunku do 2023 r.)²⁸. Włochy są jednym z 11 państw NATO, które dotąd nie osiągnęły poziomu wydatków na obronność na poziomie 2% PKB. Proces dochodzenia do tego poziomu został przesunięty w 2022 r. na 2028 r., ale presja ze strony USA i sojuszników spowodowała, że wydatki wzrosną w najbliższych dwóch latach.

Włoskie siły zbrojne liczyły w 2024 r. 165 tys. żołnierzy oraz 105 tys. sił paramilitarnych. Marynarka wojenna zalicza się do najsilniejszych i najbardziej nowoczesnych flot wojennych. Składają się na nią dwa aktywne lotniskowce „Trieste” i „Cavour” (5. na świecie, a 3. w Europie pod względem ich liczby), w czynnej służbie znajdują się 194 okręty (8 okrętów podwodnych, 4 niszczyciele, 10 fregat, 19 dalekomorskich okrętów patrolowych, 4 przybrzeżne okręty patrolowe, 10 niszczycieli min i 34 okręty desantowe). Równie nowoczesne i liczne są włoskie siły powietrzne, na które składa się 729 samolotów, w tym 89 nowoczesnych wielozadaniowych myśliwców (F-35A i B oraz Eurofighter), 67 szturmowych oraz 38 transportowych plus 392 śmigłowce bojowe (z czego 37 to śmigłowce uderzeniowe). Najsłabsze są włoskie siły lądowe wyposażone w 200 czołgów (przestarzałe Ariete), 73,5 tys. pojazdów opancerzonych, 64 jednostki samobieżnych dział, 108 holowanych dział i 24 mobilne wyrzutnie rakietowe. Liczby te wyraźnie pokazują dominującą projekcję morską Włoch, duży potencjał floty i lotnictwa wojskowego oraz mobilność i zdolność operowania na odległych teatrach wojennych²⁹.

Powyższe zdolności potwierdza liczba 39 włoskich misji wojskowych za granicą na początku 2025 r. i średnio 7750 żołnierzy w nie zaangażowanych. Włochy zajmują pierwsze miejsce w UE i drugie w NATO w tym zakresie, wysyłają personel wojskowy zarówno w ramach misji bilateralnych, jak również NATO, UE i ONZ, głównie na obszarze rozszerzonego Morza Śródziemnego (Bałkany Zachodnie, Afryka – MENA, Sahel, Róg Afryki, Bliski Wschód) oraz na wschodniej flance NATO³⁰. Istotnym elementem bezpieczeństwa Włoch i wyrazem ich statusu średniej potęgi jest także obecność na ich terytorium 8 stałych baz USA (lądowych, morskich i lotniczych) oraz

²⁸ SIPRI *Military Expenditure Database*, SIPRI 2024.

²⁹ *Italy Military Strength 2025*, Global Firepower, 1.09.2025, [on-line:] https://www.globalfirepower.com/country-military-strength-detail.php?country_id=italy – 29 VII 2025.

³⁰ G. Martinelli, *Le missioni militari italiane all'estero nel 2025*, Analisi Difesa, 14.04.2025, [on-line:] <https://www.analisedifesa.it/2025/04/le-missioni-militari-italiane-allestero-nel-2025/> – 29 VII 2025.

ok. 13 tys. żołnierzy Stanów Zjednoczonych w nich stacjonujących. Rzym jest również elitarnym uczestnikiem programu *nuclear sharing* (liczba głowic nuklearnych na terytorium wynosi od 70 do 90, podzielonych między bazę lotniczą Aviano i lotnisko wojskowe Brescia-Ghedi)³¹.

Silną stroną Włoch jest także nowoczesny, dynamicznie rozwijający się i oparty na rodzimych technologiach i kapitałach przemysł obronny, na który składają się m.in. dwa konsorcja Leonardo i Fincantieri, zaliczane do czołówki w UE i NATO. Włoskie firmy realizują wiele samodzielnych projektów zbrojeniowych oraz uczestniczą w kilkunastu projektach obronnych z innymi krajami (USA, Francja, Wielka Brytania, Niemcy, Japonia, Turcja). Innym przydatnym wskaźnikiem reprezentującym potencjał wojskowy Włoch jest produkcja lekkiej broni palnej, w której kraj ten jest pierwszym eksporterem na świecie (z kwotą 5,9 mld USD rocznie), oraz produkcja broni konwencjonalnej (Włochy są szóstym eksporterem na świecie)³².

Według rankingu „Global Firepower” na rok 2025 („2025 Military Strength Ranking”), biorącego pod uwagę 60 indywidualnych czynników badanych krajów, na 145 krajów sklasyfikowanych pod względem siły wojskowej (*power index*) Włochy znalazły się na 10. miejscu, Polska zaś – na 21. Na zasadzie porównawczej Polska góruje nad Włochami w 4 kategoriach na 8: sił lądowych, bogactw naturalnych, stanu finansów publicznych, położenia geograficznego, Włochy nad Polską – również w 4: w liczbie siły roboczej, wielkości sił powietrznych i marynarki wojennej oraz w rozbudowanej logistyce (liczne porty morskie i lotniska)³³.

Kultura strategiczna i postawa społeczeństwa

Kontekst geopolityczny położenia Polski między Niemcami a Rosją sprawia, iż jej strategiczne perspektywy działania w środowisku międzynarodowym, jako średniej potęgi, są głęboko naznaczone przeszłością. Istotne znaczenie z tego punktu widzenia mają elementy składające się na jej kulturę strategiczną, takie jak: traumatyczne doświadczenia

³¹ D. Testa, *Le basi militari statunitensi sul territorio italiano: attualità delle questioni costituzionali dopo l'uccisione del generale Soleimani*, Ius in Itinere, 7.02.2020, [on-line:] <https://iusinitinere.it/le-basi-militari-statunitensi-sul-territorio-italiano-attualita-delle-questioni-costituzionali-dopo-luccisione-del-generale-soleimani/> – 25 VII 2025.

³² G. Bonamoneta, *Armi, l'Italia tra i primi 10 esportatori al mondo con un +138% delle vendite in 5 anni*, Qui Finanza, 10.03.2025, [on-line:] <https://quifinanza.it/economia/export-armi-italia-classifica/886841/> – 25 VII 2025.

³³ *Comparision of Italy and Poland Military Strengths (2025)*, Global Firepower, [on-line:] <https://www.globalfirepower.com/countries-comparison-detail.php?country1=poland&country2=italy> – 15 VII 2025.

dominacji zewnętrznej (XVIII, XIX i XX w.), agresji i okupacji ze strony Niemiec i sowieckiej Rosji (w latach 1939-1945) oraz ciągła obawa przed rosyjskim imperializmem w Europie Środkowej i Wschodniej³⁴. Z historycznej pamięci o rosyjskiej dominacji i z nieufności wobec gwarancji bezpieczeństwa ze strony UE i państw europejskich (Francji, Niemiec) wypływa silna orientacja atlantycka Warszawy. Polska postrzega swoje bezpieczeństwo przez pryzmat budowy własnego potencjału obronnego i odstraszenia oraz bliskiego sojuszu ze Stanami Zjednoczonymi i w ramach NATO. Ten kontekst wyjaśnia politykę zagraniczną i bezpieczeństwa Polski silnie zorientowaną na aspekty bezpieczeństwa militarnego, politykę proatlantycką i silną postawę odstraszenia³⁵. Agresja Rosji na Ukrainę w 2022 r. wzmocniła osiągnięty ponad tradycyjnymi podziałami partyjnymi konsensus wokół przyjętej polityki obronnej i bezpieczeństwa. W ostatnim dziesięcioleciu wszystkie rządy kontynuowały politykę wzmacniania bezpieczeństwa Polski poprzez zaawansowane programy zbrojeniowe ukierunkowane na zbudowanie jednej z najsilniejszych armii w NATO, gwarantującej bezpieczeństwo Polakom i narodom ościennym. Program ten cieszy się społecznym poparciem większości polskich obywateli.

Kultura strategiczna Włoch naznaczona jest również doświadczeniami historycznymi, szczególnie klęską w II wojnie światowej (w efekcie polityki zagranicznej faszystów i sojuszu z nazistowskimi Niemcami) oraz toczącą się w jej trakcie faktyczną wojną domową i okupacją ze strony aliantów w latach 1943-1947. Ta „historyczna trauma” oraz objęcie Włoch amerykańskim parasolem bezpieczeństwa po 1945 r. miały daleko idące konsekwencje dla ukształtowania się antywojenno-humanitarnej postawy społeczeństwa oraz elit politycznych (lewicowy antyamerykanizm i chrześcijański pacyfizm), w czym nie miały udziału miała „pokojowa” konstytucja z 1947 r., wykluczająca wojnę jako środek rozwiązywania sporów³⁶. Negatywne podejście do wszelkich działań wojennych i związana z tym propokojowa presja włoskiego społeczeństwa wywierana na władzę determinowały politykę zagraniczną i obrony Włoch, nastawioną na mediację, *soft power*, a szczególnie na dyplomację wielostronną. Ukształtowana w tym duchu kultura strategiczna przetrwała, z niewielkimi zmianami, do czasów współczesnych. Sytuacja zaczęła się powoli zmieniać po upadku żelaznej kurtyny, w wyniku powstania konfliktów w bezpośrednim zapleczu strategicznym Włoch (Bałkany, Bliski Wschód, Afryka Północna), które wymagały nie tylko biernego, ale i czynnego udziału włoskich

³⁴ R. Kłaczyński, *Źródła polskiej kultury strategicznej. Analiza problemu*, [w:] *Bezpieczeństwo RP. Wczoraj i dziś. Studia z zakresu bezpieczeństwa państwa*, red. M. Śliwa, A. Żebrowski, R. Kłaczyński, Kraków 2014.

³⁵ A. Włodkowska-Bagan, *Kultura strategiczna Polski*, [w:] *Polityka zagraniczna Polski w zmieniającym się ładzie międzynarodowym. Wybrane problemy*, red. R. Zięba, T. Pawłuszko, Kielce 2016, s. 75-76.

³⁶ P. Rosa, *Strategic Culture and Italy's Military Behavior: Between Pacifism and Realpolitik*, Lanham 2016, s. 84-115.

sił zbrojnych. Sprzeciw opinii publicznej i elit (zarówno katolickich, jak i lewicowych), przy bardzo silnej roli parlamentu w definiowaniu i kontroli polityki zagranicznej i obrony, obchodzony był przez rządy, zwłaszcza po 2001 r., przez strategię ustanawiania wojskowych misji zagranicznych z udziałem włoskich żołnierzy, które miały za zadanie utrzymanie pokoju (misje *peacekeeping* lub *peace enforcement*), zazwyczaj w ramach ONZ, UE i NATO³⁷. Taktyka ta spowodowała pewne zniwelowanie jednoznacznie negatywnej wcześniej postawy społeczeństwa wobec działań zbrojnych (choć tylko w imię „budowania pokoju”) i rozbudowy włoskiej armii³⁸.

Postawy społeczeństwa polskiego i włoskiego wobec działań zbrojnych i gotowości obrony kraju można porównać po agresji Rosji na Ukrainę w 2022 r. i ataku Hamasu na Izrael w 2023 r. Obydwa wydarzenia wywołały dla tych krajów istotne zagrożenie bezpieczeństwa. W badaniu Instytutu Gallupa z marca 2024 r. w odpowiedzi na pytanie: „W przypadku wybuchu wojny, w którą byłby zaangażowany Twój kraj, czy byłbyś gotów walczyć za swój kraj?” w przypadku Polski 45% badanych odpowiedziało „tak”, 32% – „nie”, a 23% nie miało zdania. W przypadku Włoch jedynie 14% badanych opowiedziało się za gotowością obrony kraju, podczas gdy 78% było przeciw udziałowi w walce (najgorszy wynik wśród badanych krajów), a 8% nie miało zdania³⁹.

Podobne rezultaty zaprezentowano wiosną 2025 r. w badaniu „Le Grand Continent”: tylko 19% Włochów opowiedziało się za podniesieniem wydatków UE do 5% PKB na inwestycje w przemysł obronny w celu przeciwdziałania zagrożeniom zewnętrznym, podczas gdy 62% opowiedziało się za przeznaczeniem tych wydatków na inne, pilniejsze cele (społecznie wrażliwe). W przypadku Polski rezultat badania był niemal odwrotny: 62% opowiedziało się za przeznaczeniem 5% PKB na obronność, a tylko 17% uznało, że są inne, pilniejsze wydatki⁴⁰.

³⁷ C. Ruffa, „Just Deploy and Always Call it Peacekeeping!” *Italian Strategic Culture and International Military Operations*, [w:] *European Participation in International Operations: The Role of Strategic Culture*, red. M. Britz, Cham 2016.

³⁸ V. Vignoli, F. Coticchia, *The Politics of Military Assistance: Italian Parties' Positions on the War in Ukraine*, „South European Society and Politics” Vol. 30, 2025, nr 1.

³⁹ *Fewer People Are Willing to Fight for Their Country Compared to Ten Years Ago*, Gallup International Association, 25.03.2024, [on-line:] https://www.gallup-international.com/fileadmin/user_upload/surveys_and_news/2024/Fewer_people_are_willing_to_fight_for_their_country_compared_to_ten_years_ago/Fighting_for_the_country.pdf – 25 VII 2025.

⁴⁰ J.Y. Dormagen, *Baromètre de l'opinion publique européenne: „Quelle défense pour l'Europe”*, Le Grand Continent, 23.03.2025, [on-line:] <https://legrandcontinent.eu/fr/eurobazooka-mars-2025/> – 25 VII 2025.

Podsumowanie porównawcze – Polska versus Włochy w kontekście realistycznym

W kontekście podejścia realistycznego Polska i Włochy reprezentują dwa uzupełniające się, a niekiedy konkurujące modele średnich potęg na arenie europejskiej i atlantyckiej. Polska to średnie państwo Europy Środkowej i Wschodniej, mocno skoncentrowane na bezpieczeństwie i powstrzymywaniu zagrożenia ze strony Rosji oraz budowaniu silnej pozycji strategicznej poprzez znaczące zwiększanie potencjału militarnego oraz ścisły sojusz ze Stanami Zjednoczonymi. Włochy z kolei to średnia potęga skoncentrowana na rozszerzonym obszarze Morza Śródziemnego, zorientowana na powstrzymywanie niestabilności i zapewnianie bezpieczeństwa energetycznego poprzez instrumenty dyplomatyczne, współpracę wielostronną i selektywną obecność wojskową. Obydwa kraje reagują na logikę międzynarodowej anarchii i obronę interesu narodowego, ale na różne sposoby: Polska przyjmuje strategię asertywną i równoważącą, dążąc do konwencjonalnego odstraszania i wzmacniania swojej strategicznej suwerenności, podczas gdy Włochy realizują defensywne, pragmatyczne i kooperatywne podejście (*soft power*). Prowadzi to te dwa państwa średniej wielkości do podziału europejskiej areny wpływów na dwie uzupełniające się osie – Wschód i Południe – ale także do rywalizacji o zasoby, polityczną uwagę i przywództwo w UE i NATO.

Wnioski

Przedstawiony krótki przegląd pozycji Włoch i Polski jako średnich potęg pokazuje, że dwa kraje o porównywalnej wielkości, znaczeniu geopolitycznym i potencjale wojskowym, choć różnym potencjale gospodarczym i demograficznym, posiadają kilka podobieństw, ale także istotnie różnią się między sobą. Polska i Włochy wykazują dwa przeciwstawne trendy na międzynarodowej szachownicy. Polska – startująca w mniej korzystnych warunkach po 1989 r., choć z tradycją dawnego mocarstwa – zdołała wznieść się do roli średniej potęgi i regionalnego lidera w Europie Środkowej i na wschodniej flance NATO/UE. Było to również możliwe dzięki dynamicznie rozwijającej się gospodarce, bardziej stabilnej i konsekwentnej polityce zagranicznej oraz silnemu wsparciu społecznemu dla wydatków obronnych, czyli dzięki spełnieniu trzech warunków – spełnienia których w ostatnich latach brakowało Włochom. Włochy reprezentują byłe wielkie mocarstwo, w tym kolonialne, które po 1989 r. ustabilizowało się w roli średniej potęgi i regionalnego lidera w regionie rozszerzonego Morza Śródziemnego. Mniej stabilna wewnętrzna sytuacja polityczna i pacyfistycznie oraz antyamerykańsko nastawiona opinia publiczna determinują niekiedy strategiczne wybory włoskich władz wykonawczych

w zakresie polityki zagranicznej i bezpieczeństwa. Nie zdołały tego przezwyciężyć w ostatnich latach również centroprawicowe rządy, choć wzrosła we Włoszech świadomość zagrożeń i potencjalnie wynikających z tego konsekwencji dla bezpieczeństwa kraju.

Perspektywa realistyczna jest niewystarczająca, aby w pełni przedstawić rolę średniej potęgi w obecnym układzie międzynarodowym kształtującym się po agresji Rosji na Ukrainę w 2022 r. Konieczny jest dodatkowy poziom analizy, właściwy dla przedstawienia roli dyplomacji i miękkiej siły oraz szerszego zaangażowania w misje pokojowe. W tej sferze zarówno rola Polski, jak i Włoch jest niezwykle istotna, choć poziom ich zaangażowania odzwierciedla ich potencjał gospodarczy oraz położenie geopolityczne.

BIBLIOGRAFIA

- 2025 Poland Military Strength*, Global Firepower, 1.09.2025, [on-line:] https://www.globalfirepower.com/country-military-strength-detail.php?country_id=poland.
- Amerykańskie siły wojskowe w Europie w 2025 r.*, Polska Agencja Prasowa, 24.06.2025, [on-line:] <https://www.pap.pl/aktualnosci/amerykanskie-sily-wojskowe-w-europie-w-2025-r-infografiki>.
- Antonović M., *A New Perspective on Poland's Policy towards Russia in 2005-2007: A Middle Power Attempts to Engage a Rising Major Power*, „Politics in Central Europe” Vol. 17, 2021, nr 1, s. 1-18, <https://doi.org/10.2478/pce-2021-0001>.
- Boffo M., *Mediterraneo Allargato: Alcuni processi in corso in una regione di grande interesse per l'Italia*, [w:] *La difesa dell'Italia e dei suoi interessi. Il Mediterraneo allargato. Genesi e sviluppo di un concetto geopolitico Marittimo*. Cesmar 005 – 2024, Vittorio Veneto 2025, s. 243-257.
- Bonamoneta G., *Armi, l'Italia tra i primi 10 esportatori al mondo con un +138% delle vendite in 5 anni*, Qui Finanza, 10.03.2025, [on-line:] <https://quifinanza.it/economia/export-armi-italia-classifica/886841/>.
- Borowski J., *Polscy żołnierze na misjach i w zagranicznych strukturach*. MON podaje szczegóły, Defence24, 24.04.2025, [on-line:] <https://defence24.pl/sily-zbrojne/polscy-zolnierze-na-misjach-i-w-zagranicznych-strukturach-mon-podaje-szczegoly>.
- Comparison of Italy and Poland Military Strengths (2025)*, Global Firepower, [on-line:] <https://www.globalfirepower.com/countries-comparison-detail.php?country1=poland&country2=italy>.
- Defence Expenditure of NATO Countries (2014-2025)*, NATO, 28.08.2025, [on-line:] https://www.nato.int/cps/en/natohq/news_237171.htm.
- Demography of Europe – 2025 Edition*, Eurostat 2025, <https://doi.org/10.2785/5077379>.
- Dormagen J.Y., *Baromètre de l'opinion publique européenne: „Quelle défense pour l'Europe?”*, Le Grand Continent, 23.03.2025, [on-line:] <https://legrandcontinent.eu/fr/eurobazooka-mars-2025/>.

- Dziedziczne Bazy Wiedzy – GUS, [on-line:] <https://dbw.stat.gov.pl/baza-danych>.
- Fewer People Are Willing to Fight for Their Country Compared to Ten Years Ago*, Gallup International Association, 25.03.2024, [on-line:] https://www.gallup-international.com/finance/user_upload/surveys_and_news/2024/Fewer_people_are_willing_to_fight_for_their_country_compared_to_ten_years_ago/Fighting_for_the_country.pdf.
- Goretti L., Simonelli F., *La politica estera italiana verso il Mediterraneo allargato (2011-2024)*, [w:] *Il Mediterraneo allargato e l'Italia. Dalla Guerra fredda al mondo post-bipolare*, red. F. De Ninno, F. Cavo, Roma 2024, s. 101-116.
- How Poland Can Keep Its Place at the Heart of Europe*, The Economist, 22.05.2025, [on-line:] <https://www.economist.com/leaders/2025/05/22/how-poland-can-keep-its-place-at-the-heart-of-europe>.
- Italy Military Strength 2025*, Global Firepower, 1.09.2025, [on-line:] https://www.globalfirepower.com/country-military-strength-detail.php?country_id=italy.
- Italy. Overview*, World Bank Group, [on-line:] <https://www.worldbank.org/en/country/italy/overview>.
- Kłaczyński R., *Źródła polskiej kultury strategicznej. Analiza problemu*, [w:] *Bezpieczeństwo RP. Wczoraj i dziś. Studia z zakresu bezpieczeństwa państwa*, red. M. Śliwa, A. Żebrowski, R. Kłaczyński, Kraków 2014, s. 229-241.
- Kubiak K., *Polska: dylematy państwa średniego. Stan badań albo powody rejterady*, [w:] *Państwo średnie – Polska. Studia i szkice*, t. 1, red. K. Kubiak, Ł. Przybyło, Warszawa 2022, s. 13-36.
- L'Italia nell'economia internazionale. Rapporto ICE 2024-2025*, Roma 2025, [on-line:] <https://www.ice.it/it/sites/default/files/inline-files/RAPPORTO%20ICE%2025%20-%20web%20vers.pdf>.
- Lubojemski A.M., *Finding Poland's International Position*, „Polish Political Science Yearbook” Vol. 48(1), 2019, s. 90-102, <https://doi.org/10.15804/ppsy2019105>.
- Martinelli G., *Le missioni militari italiane all'estero nel 2025*, Analisi Difesa, 14.04.2025, [on-line:] <https://www.analisedifesa.it/2025/04/le-missioni-militari-italiane-allestero-nel-2025/>.
- Osservatorio Economico Africa*, Ministero degli Affari Esteri, 1.08.2025, [on-line:] https://www.infomercatiesteri.it/public/osservatorio/schede-aree-geografiche/Indicatori%20%20Africa_01_08_2025_1754032100.pdf.
- Pawłuszko T., *Inicjatywa Trójmorza – bilans i perspektywy*, Instytut Nowej Europy, 2.08.2025, [on-line:] <https://ine.org.pl/inicjatywa-trojmorza-bilans-i-perspektywy/>.
- Pawłuszko T., *Pozycja Polski w systemie międzynarodowym*, Warszawa 2023.
- Poland. Overview*, World Bank Group, 23.04.2025, [on-line:] <https://www.worldbank.org/en/country/poland/overview>.
- Poland. Overview*, World Bank Group. Data, [on-line:] <https://data.worldbank.org/country/poland>.
- Ravenhill J., *Cycles of Middle Power Activism: Constraint and Choice in Australian and Canadian Foreign Policies*, „Australian Journal of International Affairs” Vol. 52, 1998, nr 3, s. 309-327, <https://doi.org/10.1080/10357719808445259>.

- Riccardi L., *La „grandezza” di una media potenza. Personaggi e problemi della politica estera italiana del Novecento*, Roma 2017, *Biblioteca della „Nuova Rivista Storica”*, nr 50.
- Rosa P., *Strategic Culture and Italy's Military Behavior: Between Pacifism and Realpolitik*, Lanham 2016.
- Rose G., *Neoclassical Realism and Theories of Foreign Policy*, „World Politics” Vol. 51, 1998, nr 1, s. 144-172.
- Rudke M., *Polska dołącza do grona największych gospodarek świata. Czy ma szansę na awans do G20?*, Business Insider, 28.07.2025, [on-line:] <https://businessinsider.com.pl/gospodarka/polska-dolacza-do-grona-najwiekszych-gospodarek-swiata-czy-ma-szanse-na-awans-do-g20/bjhbj1g>.
- Ruffa C., „Just Deploy and Always Call it Peacekeeping!” *Italian Strategic Culture and International Military Operations*, [w:] *European Participation in International Operations: The Role of Strategic Culture*, red. M. Britz, Cham 2016, s. 101-122, https://doi.org/10.1007/978-3-319-39759-7_5.
- Siddi M., *Italy's „Middle Power” Approach to Russia*, „International Spectator” Vol. 54, 2018, nr 2, s. 123-138, <https://doi.org/10.1080/03932729.2018.1519765>.
- SIPRI Military Expenditure Database*, SIPRI 2024, <https://doi.org/10.55163/CQGC9685>.
- Staszewska-Jedynasty Z., *Polski sektor zbrojeniowy. Rekordowe inwestycje, nowe miejsca pracy i walka o talenty*, Business Insider, 15.08.2025, [on-line:] <https://businessinsider.com.pl/praca/polski-przemysl-obronny-rekordowe-inwestycje-i-nowe-miejsca-pracy/lj8dcwk>.
- Tałach S., *Polska przed sporą szansą. W 10 lat możemy przegonić duży kraj UE*, Biznes Interia, 11.06.2025, [on-line:] https://biznes.interia.pl/gospodarka/news-polska-przed-spora-szansa-w-10-lat-mozemy-przegonic-duzy-kra,nId,7982378#utm_source=paste&utm_medium=paste&utm_campaign=firefox.
- Testa D., *Le basi militari statunitensi sul territorio italiano: Attualità delle questioni costituzionali dopo l'uccisione del generale Soleimani*, Ius in Itinere, 7.02.2020, [on-line:] <https://iusinitinere.it/le-basi-militari-statunitensi-sul-territorio-italiano-attualita-delle-questioni-costituzionali-dopo-luccisione-del-generale-soleimani/>.
- Vignoli V., Coticchia F., *The Politics of Military Assistance: Italian Parties' Positions on the War in Ukraine*, „South European Society and Politics” Vol. 30, 2025, nr 1, s. 133-157, <https://doi.org/10.1080/13608746.2024.2408233>.
- Waltz K.N., *Realist Thought and Neorealist Theory*, [w:] *Realism and International Politics*, red. K.N. Waltz, New York–London 2008, s. 67-82.
- Włodkowska-Bagan A., *Kultura strategiczna Polski*, [w:] *Polityka zagraniczna Polski w zmieniającym się świecie międzynarodowym. Wybrane problemy*, red. R. Zięba, T. Pawłuszko, Kielce 2016, s. 55-76.

Abstract. *Italy and Poland as Middle Powers: A Comparative Analysis According to the Theory of Realism*

Adopting a neoclassical realist perspective, the article examines the behavior of Poland and Italy as middle powers operating in two complementary strategic areas of NATO and the EU: the eastern and southern ones. Poland, a 'new and rising' middle power in Central and Eastern Europe, focuses on security, deterring Russia, and strengthening its strategic position through the modernization of its armed forces and a close alliance with the US. Italy, a 'classic and established' middle power in the Mediterranean region, focuses on stabilization, migration control, and energy security, using diplomacy, multilateral cooperation, and selective military presence. Both countries show different faces of the agency of middle powers in the emerging multipolar order of Europe.

Keywords: middle powers, Polish foreign and security policy, Italian foreign and security policy, NATO's eastern flank, the wider Mediterranean

Biographical note

Krzysztof Strzałka, PhD, is a political scientist, historian, and professional diplomat. He graduated in History and studied Law at the Jagiellonian University, and obtained a degree with distinction in International Relations from Sapienza University of Rome. He is an assistant professor at the Institute of European Studies of the Jagiellonian University and serves as Minister Plenipotentiary in the Department of Strategy of the Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Poland. He is the author of a monograph and several academic articles on Polish-Italian relations, Italian foreign, European and security policies, as well as the international relations of the Holy See. He also carries out analyses of foreign policy, contemporary diplomacy, and EU policy in the Mediterranean basin and Africa.

L'IDEA DI RISORGIMENTO
NELLA RIFLESSIONE ITALO-POLACCA

Storia e contemporaneità

MAŁGORZATA KIWIOR-FILO

Jagiellonian University

MIRELA MARTA BANACH

Jagiellonian University

Il Risorgimento come idea universale – fondamenti della riflessione italo-polacca

Nella storia delle relazioni italo-polacche, il periodo del Risorgimento occupa un posto di particolare rilievo – esso rappresenta un punto di riferimento simbolico e storico per le esperienze condivise di due nazioni impegnate nella lotta per la libertà, l'indipendenza e la salvaguardia della propria identità¹. L'idea di rinascita, incarnata nel movimento per l'unificazione italiana del XIX secolo, trovò un'eco profonda anche nel pensiero politico e nazionale polacco dell'epoca. I Polacchi, privati della propria statualità, guardavano con ammirazione alle aspirazioni unitarie dell'Italia, partecipandovi talvolta attivamente – con le armi in pugno e attraverso una riflessione ideale condivisa. Come osservava Federico Chabod, l'idea di nazione era particolarmente viva tra quei popoli che non avevano ancora conseguito l'unità politica². La nazione non soltanto come una comunità istituzionale, bensì come una comunità morale – un “tutto organico” di mazziniana memoria³, capace di autodeterminarsi e rigenerarsi grazie alla consapevolezza di un fine comune⁴. Il Rousseau delle *Considérations sur le gouvernement*

¹ *Romantyzm i liberalizm. Włoskie Risorgimento i rewolucje narodowe, Historia powszechna*, vol. 15, a cura di L. Serafini, Warszawa 2007.

² F. Chabod, *L'idea di nazione*, a cura di A. Saitta, E. Sestan, Roma–Bari 2008, p. 65.

³ Vedi G. Mazzini, *Doveri verso la Patria*, in *Scritti editi ed inediti*, vol. 69, *Doveri dell'uomo*, Imola 1935.

⁴ *Ivi*, p. 72.

de Pologne, richiamato da Chabod, affermava che il compito dei reggitori polacchi è quello di “galvanizzare l’anima della nazione”, “eccitare lo zelo patriottico” e conferirle una “fisionomia nazionale”, fondata su abitudini radicate e sull’amore per la patria⁵. Tali principi, pur formulati nel XVIII secolo, assunsero una valenza significativa nel contesto delle esperienze polacche del tempo delle spartizioni e delle aspirazioni risorgimentali italiane, divenendo impulso decisivo per la nascita di una moderna coscienza nazionale. Sia per gli italiani che per i polacchi del XIX secolo, libertà e nazionalità costituivano obiettivi morali e politici inscindibili – fondamento di una comune identità e della rinascita nazionale. Il principio di nazionalità, quale espressione politica di questa aspirazione, trovava il più ampio sostegno proprio tra coloro che, solamente grazie ad esso, potevano sperare di ricongiungere i membri dispersi della medesima patria. In età contemporanea, Domenico Fisichella ha ripreso questa idea, sostenendo che il principio di nazionalità, qualora abbia un potenziale rivoluzionario, – come egli scrive – “va depurato di tale potenziale, va calibrato con il principio di legittimità e con il principio di equilibrio”⁶. Nella sua interpretazione, il Risorgimento non fu opera di improvvisatori o di demagoghi, bensì un processo che richiedeva “pratica di storia e dei suoi ritmi”⁷. Fisichella coglie nell’idea del Risorgimento la sua profonda dimensione morale e comunitaria, sottolineando – come ha giustamente osservato Paolo Simoncelli nella sua analisi – “l’apporto innegabile di sacrifici popolari, tutt’altro che simbolici, propriamente dichiarativi della volontà di giungere ad una meta unitario-nazionale molto più ampia della liquidatoria “rivoluzione fallita”⁸.

Questa prospettiva consente di leggere il Risorgimento italiano non soltanto come un processo storico di unificazione, ma anche come una lezione etica sull’unità nazionale, fondata sull’impegno consapevole della comunità. Il pensiero italiano e polacco dell’Ottocento sviluppò l’idea di nazione su basi volontaristiche, intesa come comunità spirituale e morale, consapevole del proprio fine e capace di perseguirlo. La nazione non era concepita come una semplice agglomerazione di individui uniti dallo stesso idioma o territorio, ma come quell’insieme organico – un’unità di pensiero e di volontà comune, capace di autodeterminazione, di consolidamento interno e di azione all’esterno, nel rapporto con gli altri popoli. La libertà, tanto per gli italiani quanto per i polacchi, era un bene da conquistare: un ideale da tradurre in realtà mediante l’impegno collettivo e l’azione consapevole. Nella riflessione politica di entrambi i popoli, la

⁵ J.J. Rousseau, *Considerazioni sul governo di Polonia e sulla sua progettata riforma*, in *Scritti politici*, a cura di P. Alatri, Torino 1970, pp. 41-45: 1127-1134.

⁶ D. Fisichella, *Il miracolo del Risorgimento. La formazione dell’Italia unita*, Roma 2010, p. 148.

⁷ *Ibidem*.

⁸ P. Simoncelli, *Il Risorgimento del diritto. Una riflessione in chiave giuridica sulla storia e sulla politica italiana*, recensione di D. Fisichella *Il miracolo del Risorgimento. La formazione dell’Italia unita*, *Corriere della Sera*, 10.10.2010, [on-line:] https://www.corriere.it/unita-italia-150/recensioni/10_ottobre_10/recensione-ilrisorgimento_86ba2dfe-d509-11df-a471-00144f02aabc.shtml – 21 I 2025.

patria si rivelava come una missione e un impegno comune, mentre il patriottismo come un dovere morale, derivante dall'unità interiore della nazione⁹. Simbolo emblematico di tale solidarietà fu la lotta "per la nostra e la vostra libertà", un'ideale che trovò concreta espressione nell'attività delle Legioni Polacche del generale Henryk Dąbrowski e, in seguito, nel sostegno che polacchi e italiani si offrirono reciprocamente nei momenti più drammatici del XIX e del XX secolo¹⁰. Come ha osservato Stefan Kieniewicz, entrambe le nazioni, "ugualmente assetate di libertà e di indipendenza, marciarono mano nella mano e spalla a spalla contro le potenze coalizzate degli Asburgo e dei Romanov", e, malgrado le diverse vicende storiche, erano unite da un profondo senso di comunanza di destino. Lo storico sottolineava come la memoria di coloro "che seppero elevarsi al di sopra dell'angusto orizzonte del 'sacro egoismo nazionale', che seppero servire al tempo stesso la propria nazione e la fratellanza fra i popoli", debba essere custodita sia in Polonia sia in Italia – quale testimonianza della capacità di adoperarsi non solo per la propria causa, ma anche per l'ideale della fraternità tra le nazioni¹¹. Da questo patrimonio comune è nata una duratura trama di amicizia e cooperazione, tuttora viva, tanto nella memoria collettiva quanto nella riflessione accademica contemporanea¹².

Scopo della presente pubblicazione è proporre un'analisi interdisciplinare dell'idea di Risorgimento, considerata non solamente come fenomeno storico concreto, ma anche come idea universale di rinascita che ha accompagnato le vicende di Polonia e Italia nel corso del XX secolo. Per gli italiani, il Risorgimento ottocentesco si concluse con la nascita di uno Stato unitario ispirato ai principi del costituzionalismo liberale; tuttavia, l'idea di rinascita continuò ad animare la vita nazionale anche nel periodo post-fascista, quando, con il referendum del 1946, in segno di rottura nei confronti della screditata monarchia, fu scelta la forma repubblicana dello Stato. In Polonia, il processo di rinascita si manifestò dapprima nella lotta per la conquista di uno Stato sovrano, culminata nel recupero dell'indipendenza nel 1918, e successivamente nella lunga resistenza civile contro il regime comunista imposto dopo la Seconda guerra mondiale, che trovò il suo culmine nella nascita del movimento Solidarność. In entrambi i casi si trattò di una lotta nazionale per la libertà, la sovranità e il rinnovamento democratico. Particolarmente significative appaiono, in questo contesto, le parole di Giovanni Spadolini pronunciate in occasione del conferimento della laurea *honoris causa* dell'Università di Toruń: "Nazione e libertà: ecco il binomio indissolubile dei nostri due Risorgimenti. E da una Nazione che può esistere e svilupparsi soltanto nella democrazia, (ci) muoviamo verso quell'Europa che rimane ancora un ideale sul quale vogliamo continuare

⁹ F. Chabod, *op. cit.*, pp. 33-128. Cfr. G. Mazzini, *op. cit.*, pp. 61-69.

¹⁰ K. Jaworska, *I polacchi nel Risorgimento italiano*, Torino 2012.

¹¹ S. Kieniewicz, *Risorgimento, Garibaldi a sprawa Polska*, "Kwartalnik Historyczny" R. 91, 1984, n. 2, p. 288; cfr. S. Kieniewicz, K. Morawski, *La Polonia e il risorgimento italiano*, Roma 1961.

¹² L. Jurek, *Polish Risorgimento: Visions of the Modern Polish Nation and Their Italian Foundations*, Frankfurt am Main 2012, pp. 13-42.

a lavorare, in questi anni di grandi inquietudini, di grandi conflitti ma anche di grandi speranze”¹³.

La presente pubblicazione è il risultato di un progetto di ricerca di carattere innovativo e interdisciplinare, realizzato presso la Facoltà di Studi Internazionali e Politici dell'Università Jagellonica, nell'ambito della cooperazione scientifica italo-polacca. Il progetto, intitolato “L'idea di Risorgimento nella riflessione italo-polacca – storia e contemporaneità”, è stato finanziato attraverso il minigrant n. WSMiP.5.1.2024.15(1), assegnato nella quarta edizione del bando “Sviluppo della cooperazione con l'ambiente esterno dell'università”, nell'ambito del programma “Iniziativa di Eccellenza” (ID. UJ) dell'Università Jagellonica. Responsabile scientifica del progetto è stata la dott.ssa Mirela Marta Banach dell'Istituto di Studi Europei dell'Università Jagellonica; del gruppo di ricerca hanno fatto parte la prof.ssa Małgorzata Kiwior-Filo (INPiSM UJ), il dott. Krzysztof Strzałka (ISE UJ), il dott. Bartosz Kwieciński (INPiSM UJ), il prof. Stefan Bielański (IDMP – Università della Commissione per l'Educazione Nazionale di Cracovia), il prof. Alessandro Campi (Università di Perugia, Istituto per la storia del Risorgimento italiano di Roma), il prof. Andrea Ciampani (Libera Università Maria Santissima Assunta di Roma), il dott. Antonio Macchia (Fondazione FAI-CISL di Roma), la dott.ssa Monika Kwiatkowska (Scuola di Dottorato in Scienze Sociali UJ), il direttore dell'Istituto Italiano di Cultura di Cracovia Matteo Ogliari, nonché gli studenti della Facoltà di Studi Internazionali e Politici: dott. Wawrzyniec Bednarz, Zuzanna Kicińska e Jarosław Suwiński.

Il progetto, coerente con gli obiettivi del programma ID.UJ, è stato concepito secondo il principio delle “4I”: interdisciplinarietà, innovazione, internazionalizzazione e integrità. Il suo carattere interdisciplinare si è tradotto nella collaborazione tra studiosi appartenenti a diversi ambiti – scienze politiche e dell'amministrazione, storia, studi culturali e religiosi – consentendo così di integrare prospettive storiche, filosofico-politiche e culturali. L'innovatività del progetto si manifesta nell'interpretazione originale dell'idea di Risorgimento come simbolo universale di rinascita, presente non soltanto nel XIX secolo, ma anche nel Novecento, nelle esperienze di libertà e di democrazia vissute da entrambe le nazioni.

La dimensione internazionale della ricerca e la sua prospettiva comparativa hanno consentito di approfondire il dialogo accademico italo-polacco, contribuendo al rafforzamento della cooperazione scientifica tra l'Università Jagellonica, la Libera Università Maria Santissima Assunta di Roma, l'Università di Perugia e l'Università della Commissione per l'Educazione Nazionale di Cracovia. L'integrità del progetto si riflette anche nel suo impatto sociale, reso possibile dalla collaborazione tra il mondo

¹³ G. Spadolini, “Risorgimento italiano e »Risorgimento« polacco. Una comune lotta per la libertà dall'Ottocento ad oggi”, discorso pronunciato all'Università di Torun in occasione del conferimento della laurea *honoris causa*, 18 VI 1993, Senato della Repubblica, Roma 1993, p. 15.

accademico e le istituzioni culturali, tra cui l'Istituto Italiano di Cultura di Cracovia, la Fondazione FAI-CISL di Roma e l'Istituto per la storia del Risorgimento italiano. Questi enti hanno svolto il ruolo di partner esterni, sostenendo gli obiettivi scientifici e divulgativi del progetto. Tale sinergia ha contribuito a consolidare il legame tra ricerca e società e a costruire relazioni internazionali durature, fondate su un patrimonio condiviso e sul dialogo culturale.

L'oggetto di studio del progetto è stato il riferimento al periodo e all'idea del Risorgimento come tradizione comune italo-polacca, inserita nella dinamica di trasformazione dell'Europa ottocentesca, nella quale il principio di nazionalità divenne elemento costitutivo del nuovo equilibrio europeo¹⁴. La presente pubblicazione, frutto di questo lavoro, realizza pienamente tale obiettivo, integrando approcci propri delle scienze sociali e umanistiche, in particolare della storia e delle scienze politiche e dell'amministrazione. Al progetto di ricerca si sono affiancate anche iniziative di carattere divulgativo, organizzate con il coinvolgimento degli studenti dell'Istituto di Scienze Politiche e Relazioni Internazionali dell'Università Jagellonica. Particolarmente significativo è stato il seminario per studenti svoltosi nel giugno 2024 presso la Facoltà di Studi Internazionali e Politici, il quale – grazie all'impegno delle studentesse e degli studenti e al supporto del Circolo studentesco del Pensiero Geopolitico dell'Ateneo – ha rappresentato una preziosa piattaforma di scambio di conoscenze ed esperienze nel contesto accademico.

Nell'ambito del progetto, in collaborazione con l'Istituto Italiano di Cultura di Cracovia, il 7 novembre 2024 si è svolto anche il seminario internazionale di esperti intitolato "L'idea di Risorgimento nella riflessione italo-polacca. Storia e contemporaneità" ("Idea Risorgimento w refleksji włosko-polskiej. Historia i współczesność"). La prima sessione, tenutasi nell'aula magna della Facoltà di Studi Internazionali e Politici dell'Università Jagellonica, è stata dedicata alle interpretazioni dell'idea di Risorgimento nella riflessione scientifica italiana e polacca, nonché ai suoi riferimenti nella contemporaneità. Vi hanno preso parte i membri del gruppo di ricerca – la prof.ssa Małgorzata Kiwior-Filo, la dott.ssa Mirela Marta Banach, il dott. Krzysztof Strzalka, il dott. Bartosz Kwieciński, il prof. Stefan Bielański, il prof. Alessandro Campi, il prof. Andrea Ciampani e il dott. Antonio Macchia – insieme a numerosi ospiti e rappresentanti delle comunità accademiche di Polonia e Italia. Il seminario è stato inaugurato dalla prof.ssa Dorota Pietrzyk-Reeves, vice-preside per la ricerca e l'internazionalizzazione della Facoltà, la quale ha sottolineato l'importanza delle iniziative

¹⁴ L'idea di nazionalità come fattore del nuovo equilibrio europeo è stata il tema principale del LXV Congresso di Storia del Risorgimento Italiano, organizzato dall'Istituto per la storia del Risorgimento italiano sotto l'alto patronato del Presidente della Repubblica Italiana. Vedi *La nascita dello Stato italiano. La nazionalità come fattore del nuovo equilibrio europeo, Atti del LXV Congresso di Storia del Risorgimento Italiano (Firenze, 19-22 ottobre 2011)*, Istituto per la storia del Risorgimento italiano, Roma 2013.

scientifiche volte a rafforzare la cooperazione internazionale e a promuovere la costruzione di uno spazio comune di valori. I lavori, moderati dal prof. Bogdan Szlachta, si sono sviluppati in una discussione densa e articolata, in cui si sono intrecciate le dimensioni storica, filosofica e politica. Gli interventi dei partecipanti hanno messo in luce l'idea di Risorgimento come simbolo universale di libertà, rinascita e solidarietà, come punto d'incontro tra le esperienze storiche e contemporanee delle due nazioni. Nel corso del dibattito è stato inoltre sottolineato il ruolo di tale tradizione nella formazione dell'identità europea, nella riflessione politico-filosofica e nella cultura della memoria. La seconda sessione è stata dedicata alla presentazione del secondo volume della serie *Storia dell'Italia contemporanea*, intitolato *Patria, rappresentanza politica e cambiamento sociale 1866-1903* (Rubbettino 2024), svoltasi presso l'Istituto Italiano di Cultura. L'incontro ha rappresentato un momento di particolare valore scientifico grazie alla partecipazione del coautore del volume, il prof. Andrea Ciampani, che ha illustrato i meandri del pensiero risorgimentale, mettendone in luce il significato per lo sviluppo della riflessione moderna sulla società e sullo Stato, nonché per la comprensione dei processi di trasformazione politica e sociale che hanno plasmato l'Europa della seconda metà dell'Ottocento¹⁵. L'intervento ha offerto inoltre l'occasione per un'analisi comparativa dei mutamenti politici e sociali verificatisi in Italia e in Polonia nello stesso periodo. La discussione si è concentrata sui temi della nazione e della rappresentanza, intesi come fondamenti della costruzione dei moderni Stati europei dopo l'età delle rivoluzioni. Il dialogo tra l'esperienza italiana del Risorgimento e le aspirazioni indipendentiste polacche ha mostrato come valori condivisi – libertà, solidarietà e responsabilità civica – abbiano permeato la cultura politica di entrambe le nazioni, dando vita a un codice comune dell'eredità ideale europea.

Il risultato finale del progetto è la presente monografia scientifica bilingue, in lingua polacca e italiana, che, oltre al suo valore conoscitivo, si propone come ponte culturale ed educativo tra i due popoli. L'opera è concepita come una pubblicazione accademica conforme ai criteri scientifici internazionali e basata su una metodologia comparativa, su ricerche d'archivio e sull'analisi di testi culturali, documenti storici e contributi della più recente riflessione umanistica. Gli autori dei singoli capitoli si richiamano sia alle interpretazioni storiografiche classiche, sia alle teorie contemporanee dell'identità, della memoria collettiva e della narrazione politica. La struttura del volume è stata pensata per offrire una visione pluridimensionale dell'argomento: dal contesto storico del Risorgimento alla sua influenza sul pensiero politico, fino al significato di questa idea nelle relazioni italo-polacche contemporanee. I nove capitoli che compongono l'opera, redatti da studiosi appartenenti a istituzioni accademiche polacche e italiane, delineano un quadro complesso e articolato dell'idea di Risorgimento, che continua ancora oggi a ispirare la riflessione sul patrimonio ideale comune dell'Europa.

¹⁵ A. Ciampani, S. Rogari, *Patria, rappresentanza politica e mutamento sociale (1866-1887 / 1887-1903)*, Soveria Mannelli 2024.

Ad aprire il volume è il capitolo di Małgorzata Kiwior-Filo e Mirela Marta Banach, intitolato *Il Risorgimento come idea universale – fondamenti della riflessione italo-polacca*, che interpreta il Risorgimento come simbolo universale di libertà e rinascita, nonché come terreno comune della riflessione italo-polacca sulla lotta l'indipendenza e per l'identità nazionale.

Il **secondo capitolo**, scritto da Alessandro Campi e intitolato *Tradizione religiosa e cambiamento politico. La storia d'Italia come redenzione e rinascita*, esplora il ruolo delle idee di rinnovamento e di rigenerazione morale, radicate nella tradizione religiosa, nel plasmare la cultura politica italiana – dalle visioni rinascimentali di rinascita fino alle loro tracce nei discorsi politici contemporanei, dal fascismo ai movimenti civici del XX e XXI secolo.

Andrea Ciampani, autore del **terzo capitolo**, *La sfida dell'“Italia risorta” dopo l'Unità. Stabilità, sviluppo, inclusione*, analizza l'esperienza dell'Italia unita dopo il 1861, interpretando le difficoltà affrontate dall'“Italia risorta” nel consolidare lo Stato moderno, rafforzare le istituzioni democratiche e promuovere l'inclusione sociale.

Stefan Bielański, nel **quarto capitolo**, *Il Risorgimento italiano nella storiografia polacca dalla seconda metà dell'Ottocento alla svolta del XX/XXI secolo. Rassegna della letteratura*, presenta l'evoluzione della storiografia polacca sul Risorgimento, mostrando come le interpretazioni di questo fenomeno siano mutate nel tempo e quale significato esso abbia assunto nel contesto della tradizione storica nazionale.

Il **quinto capitolo**, scritto da Bartosz Kwieciński e intitolato *A bassa voce. Il Risorgimento nei discorsi della critica cinematografica polacca*, analizza la rappresentazione del Risorgimento nella critica cinematografica polacca, mostrando come il tema dell'unificazione italiana sia stato interpretato alla luce della sensibilità romantica e indipendentista propria della cultura polacca.

Nel **sesto capitolo**, *Il mito del Risorgimento italiano durante il fascismo – fra tradizione e tradimento*, Małgorzata Kiwior-Filo affronta la questione della reinterpretazione del Risorgimento nell'ideologia fascista, mostrando come gli ideali originari di libertà, partecipazione civica e rinascita siano stati piegati alla propaganda statale e al culto del capo, divenendo strumenti di legittimazione del regime totalitario.

Il **settimo capitolo**, intitolato *I sindacati italiani e Solidarność. Una nuova tappa nella tradizione della libertà (1976-1989)* e scritto da Antonio Macchia, esamina i rapporti tra il movimento sindacale italiano e quello polacco, interpretandoli come una nuova fase della comune tradizione di lotta per la libertà e per i diritti civili.

L'**ottavo capitolo**, a firma di Mirela Marta Banach e intitolato *La stampa clandestina come risorgimento civile. Dalla parola del Risorgimento alla voce di Solidarność*, presenta il fenomeno della stampa clandestina, nel contesto del Risorgimento italiano e del movimento Solidarność in Polonia, come manifestazione di una rinascita civile ed espressione di risveglio spirituale e impegno sociale, delineando un paradigma transnazionale di rigenerazione civile.

Chiude il volume il **nono capitolo** di Krzysztof Strzałka, *Italia e Polonia come medie potenze. Analisi comparativa secondo la teoria del realismo*, in cui l'autore – basandosi sui presupposti del realismo neoclassico – esamina Italia e Polonia come medie potenze operanti in contesti strategici diversi ma complementari, la NATO e l'Unione Europea.

Insieme, questi contributi delineano un'immagine complessa e multidimensionale dell'idea di Risorgimento, che ancora oggi continua a ispirare la riflessione sull'eredità comune dell'Europa. Ricordando che “la storia dei popoli d'Europa è la storia della loro libertà”, il volume invita a pensare il Risorgimento non solo come un fenomeno storico, ma come fonte viva di ispirazione per comprendere le sfide e i valori dell'Europa contemporanea. I più sentiti ringraziamenti vanno a tutte le persone e le istituzioni che hanno contribuito alla realizzazione del progetto e di questa pubblicazione. Un ringraziamento particolare è rivolto ai partner scientifici italiani – il prof. Andrea Ciampani, il prof. Alessandro Campi e il dott. Antonio Macchia – per il loro impegno, gli interventi ispiratori e il contributo allo sviluppo della riflessione comune e alla promozione dell'integrazione sociale. Un ringraziamento speciale va inoltre al direttore Matteo Ogliari e all'intero team dell'Istituto Italiano di Cultura di Cracovia per la collaborazione organizzativa e il prezioso sostegno offerto all'iniziativa. Si esprime infine gratitudine alle autorità della Facoltà di Studi Internazionali e Politici dell'Università Jagellonica per aver reso possibile la realizzazione del progetto nell'ambito del programma “Iniziativa di Eccellenza”, nonché alle studentesse e agli studenti che vi hanno preso parte con entusiasmo e creatività. Il loro contributo ha rappresentato un valore aggiunto inestimabile, confermando che l'idea di Risorgimento – come simbolo di libertà, solidarietà e rinascita – continua a vivere anche nella riflessione della più giovane generazione di ricercatori.

BIBLIOGRAFIA

- Chabod F., *L'idea di nazione*, a cura di A. Saitta e E. Sestan, Roma-Bari 2008.
- Ciampani A., Rogari S., *Patria, rappresentanza politica e mutamento sociale (1866-1887/1887-1903)*, Soveria Mannelli 2024.
- Fisichella D., *Il miracolo del Risorgimento. La formazione dell'Italia unita*, Roma 2010.
- Jaworska K., *I polacchi nel Risorgimento italiano*, Torino 2012.
- Jurek L., *Polish Risorgimento: Visions of the Modern Polish Nation and their Italian Foundations*, Frankfurt am Main 2012.
- Kieniewicz S., *Risorgimento, Garibaldi a sprawa Polska*, “Kwartalnik Historyczny” R. 91, 1984, n. 2, pp. 279-289.
- Kieniewicz S., Morawski K., *La Polonia e il risorgimento italiano*, Roma 1961.

La nascita dello Stato italiano. La nazionalità come fattore del nuovo equilibrio europeo, Atti del LX Congresso di Storia del Risorgimento Italiano (Firenze, 19-22 ottobre 2011), Istituto per la storia del Risorgimento italiano, Roma 2013.

Mazzini G., *Doveri verso la Patria*, in G. Mazzini, *Scritti editi ed inediti*, vol. 69, *Doveri dell'uomo*, Imola 1935.

Romantyzm i liberalizm. Włoskie Risorgimento i rewolucje narodowe, Historia powszechna, vol. 15, a cura di L. Serafini, Warszawa 2007.

Rousseau J.J., *Considerazioni sul governo di Polonia e sulla sua progettata riforma*, in *Scritti politici*, a cura di P. Alatri, Torino 1970, pp. 1125-1215.

Simoncelli P., *Il Risorgimento del diritto. Una riflessione in chiave giuridica sulla storia e sulla politica italiana*, recensione al volume di D. Fisichella *Il miracolo del Risorgimento. La formazione dell'Italia unita*, Corriere della Sera, 10 ottobre 2010, [on-line:] https://www.corriere.it/unita-italia-150/recensioni/10_ottobre_10/recensione-ilrisorgimento_86ba2dfe-d509-11df-a471-00144f02aabc.shtml.

Spadolini G., "Risorgimento italiano e »Risorgimento polacco «. La comune lotta per la libertà dal secolo scorso ai nostri giorni", discorso pronunciato in occasione del conferimento del titolo di doctor *honoris causa* da parte dell'Università di Toruń, 18 VI 1993, Senato della Repubblica, Roma 1993.

Abstract. *The Risorgimento as a Universal Idea: The Foundation of Polish-Italian Reflection*

The article introduces the conceptual framework and structure of the collective volume devoted to the idea of the Risorgimento as a universal symbol of freedom, rebirth, and solidarity in Polish-Italian reflection. It outlines the philosophical and historical foundations of the notion of "national rebirth" and its role in shaping both nations' struggles for independence and identity. Serving as an introduction for the reader, it presents the logic of the ten chapters that follow, which approach the Risorgimento from historical, political, and cultural perspectives, emphasizing its enduring significance as a shared moral and civic heritage of Poland and Italy.

Keywords: Risorgimento, idea of rebirth, freedom and solidarity, Polish-Italian relations, national identity, moral and civic heritage

Biographical notes

Malgorzata Kiwior-Filo, PhD (Habil.), Professor at the Jagiellonian University (UJ), is a political scientist, academician, and Vice-Director of the Institute of Political Science and International Relations at the Jagiellonian University in Kraków. Her research focuses on

contemporary political thought, particularly Italian, and on undemocratic systems of power. Her professional interests also include social issues, state security, and contemporary challenges and threats to democratic systems. She is an author of scientific publications on contemporary political doctrines and a co-editor of several political science monographs.

Mirela Marta Banach, PhD, is a historian and political scientist, research assistant at the Institute of European Studies at the Jagiellonian University in Kraków. She holds a PhD from La Sapienza University of Rome and Jagiellonian University. Her research explores the political history of Poland and Italy, their mutual relations, the history of international relations, and transnational democratic movements. A member of CIRCgE (UNINT) and the Polish Group of the Istituto per la storia del Risorgimento italiano, she engages in interdisciplinary projects fostering Polish-Italian academic cooperation and research on the challenges of contemporary democracy in Europe.

ALESSANDRO CAMPI

University of Perugia

Tradizione religiosa e cambiamento politico

La storia d'Italia come redenzione e rinascita

La teologia della nazione: fede, redenzione e identità italiana

Rinascimento, Risorgimento... L'Italia è una realtà per molti versi unica dal punto di vista storico, politico e culturale. È, infatti, l'unica nazione europea la cui storia degli ultimi cinquecento anni sia stata scandita, nei suoi passaggi fondamentali, attraverso il ricorso a concetti e formule che sono tipici del linguaggio e dell'immaginario religioso. Alla base della sua autorappresentazione storica c'è dunque una visione teologica dell'ordine civile che può essere paragonata per certi versi a quella che caratterizza, ancora oggi, la cultura pubblica degli Stati Uniti e che ne ha segnato le origini come comunità storica.

Gli Stati Uniti sono una repubblica nata *ex novo* da un atto di ribellione, motivato da ragioni spirituali, contro l'Europa corrotta e decadente delle monarchie. Nel nome della libertà religiosa e della tolleranza, piccole comunità o avanguardie animate da una profonda fede cristiana e da una visione profetica hanno abbandonato tutto ciò che possedevano nel Vecchio continente e si sono insediate in un territorio lontano, vergine e ancora largamente inesplorato con l'idea di fondare una "nuova Gerusalemme": una "città degli uomini" realmente a misura di quella celeste e basata sull'osservanza della parola di Cristo¹. I "padri pellegrini", per sfuggire alle persecuzioni nei loro confronti per motivi religiosi, hanno (ri)fondato una società che si considerava moralmente pura, ortodossa sul piano dei valori, osservante dei precetti e degli insegnamenti contenuti nella Bibbia, libera dai condizionamenti di un passato percepito come oppressivo

¹ Cfr. T. Bonazzi, *Il sacro esperimento. Teologia e politica nell'America puritana*, Brescia 2022.

e blasfemo e dunque da rifiutare in blocco. Quello a cui essi hanno dato vita è stato un esperimento politico-sociale nel segno della rigenerazione o rinascita individuale e collettiva. Si tratta di un tema o di una prospettiva che, come ci mostra la cronaca degli ultimi anni, è ancora molto presente nella sfera politico-istituzionale degli Stati Uniti, nella sua cultura politica e anche a livello di sensibilità popolare.

Il caso italiano è, pur nelle ovvie differenze, per molti versi simile, nel senso che sembra essere stato ispirato da un'analoga matrice teologica. L'esistenza dell'Italia come soggetto storico unitario, come realtà collettiva consapevole della propria unicità, è stata anch'essa condizionata da questa visione palingenetica e mistica di evidente matrice cristologica, basata sul ciclo decadenza-sofferenza-morte-rinascita-liberazione. Sull'idea cioè che una comunità, per esistere come soggetto pienamente consapevole di sé, debba essere ricostruita attraverso un percorso fatto di sacrifici e prove anche dolorose, attraverso un processo di ritorno alle origini, ai valori colpevolmente negletti o dimenticati, ma il cui esito finale non può che essere un'esistenza nuovamente (o finalmente) felice e prospera. L'Italia, diversamente dagli Stati Uniti, non era ovviamente una realtà da creare *ex nihilo*. Era un corpo politico-sociale che nella percezione delle sue élite già esisteva, ma che per tornare ad essere vitale e dinamico aveva bisogno anch'esso di un atto di rifondazione, di un passaggio catartico che lo riportasse al suo carattere autentico e originario, che lo restituisse alla vita, cioè alla storia, dopo un profondo sonno.

Dal Rinascimento al Risorgimento: il mito della rinascita come principio storico

Da qui appunto l'idea di Rinascimento: immagine potente attraverso la quale si è indicato il risveglio artistico-culturale che ha consentito all'Italia, dopo un lungo ciclo di decadenza e stasi, di oblio di sé e di immobilismo sul piano culturale e materiale, di entrare nella modernità e con un ruolo da protagonista assoluta all'altezza della sua storia passata. Quella che si realizza nell'arco cronologico di un paio di secoli (XIV-XV) è la riappropriazione consapevole della propria tradizione culturale da parte del ceto intellettuale di un'Italia che tuttavia ancora non esisteva come unità politica. Si assiste in questo periodo, come suole dirsi, ad una rifioritura delle arti e delle lettere, attraverso in particolare un lavoro di scavo e riproposizione sul terreno filologico delle grandi opere e dei grandi autori del mondo greco-romano, ma letti alla luce di una sensibilità nuova e in una prospettiva di riscatto e rinnovamento collettivi².

² La letteratura storico-critica sul concetto di Rinascimento è a dir poco sterminata. Si segnala, come ancora oggi utile, la classica interpretazione proposta dallo storico italiano Federico Chabod, *Il Rinascimento* (1942), in idem *Scritti sul Rinascimento*, Torino 1967, pp. 73-144.

Il Rinascimento è dunque l'Italia che, attraverso le sue avanguardie intellettuali, si riappropria del proprio grande passato, che riscopre la sua eredità classica e ne fa la base della sua rinascita civile (anche se non ancora politica). Come si sa, la categoria di Rinascimento ha avuto un'origine storico-critica ed è stata utilizzata in una chiave periodizzante solo a partire dal tardo Settecento, prima in Francia poi anche in altri contesti culturali³. Ma è ben presto diventata un'espressione talmente suggestiva e penetrante da essersi trasformata in parte integrante dell'autorappresentazione collettiva degli italiani e del suo ceto politico-intellettuale, insieme ad altre immagini analoghe ed egualmente segnate da una matrice in senso lato cristiano-religiosa: *renovatio*, *restitutio*, *resurrectio*, tutte parole attestanti l'idea di un ritorno alla vita, di un rinascere (*rinasci*) dopo una morte simbolica o figurata⁴.

Rigenerazione appunto civile, artistica e intellettuale, nel segno di una sfrenata creatività e di un grande spirito inventivo, ma non ancora politica ed economica. Il paradosso e il limite del Rinascimento, retrospettivamente, è stato quello di non aver accompagnato la fioritura letteraria con un'analoga crescita sul terreno etico-politico, di non aver contrastato la perdurante decadenza politica dell'Italia, la sua subordinazione alle potenze straniere. Come scriverà tra gli altri il filosofo Giovanni Gentile, nei suoi lavori sulla storia politico-culturale dell'Ottocento italiano, il Rinascimento aveva certamente prodotto un profondo rivolgimento dello spirito e della cultura, ma limitatamente a una ristretta élite di chierici e intellettuali. Che a loro volta avevano mantenuto un tratto mentale aristocratico, settario e separato dal popolo. La loro era dunque rimasta una visione estetico-ludica ma non tragico-politica dell'esistenza. Non si erano preoccupati di combattere la decadenza dei costumi e la perdita delle libertà. Da qui, sempre secondo Gentile, il lato frivolo, moralmente superficiale, individualistico del Rinascimento. Da qui, ancora, la necessità di un nuovo bagno purificatore, di un nuovo processo di rigenerazione⁵.

Nasce così, tra la fine del Settecento e l'inizio dell'Ottocento, l'idea di un "risorgimento" al tempo stesso culturale e politico⁶. Risorgimento: parola diventata ben presto

³ Cfr. E. Garin, *La cultura del Rinascimento. Profilo storico*, Roma-Bari 2010. Dello stesso autore – forse il maggior studioso italiano del mondo rinascimentale – cfr. anche *La cultura filosofica del Rinascimento italiano. Ricerche e documenti*, Milano 2001.

⁴ Sulla matrice politico-religiosa dei due termini, cfr. A. Cotugno, *Dal Risorgimento al Rinascimento. Una traiettoria*, Venezia 2017.

⁵ Cfr. G. Gentile, *Che cos'è il fascismo* (1923), in *Opere*, vol. 45, *Politica e cultura*, vol. 1, a cura di H.A. Cavallera, pp. 7-37. Sulla interpretazione del Rinascimento data da Gentile, come trionfo dell'individualismo e di una visione della vita frivola e scettica, e sulla sua particolare lettura del Risorgimento, come risveglio della coscienza nazionale dopo una secolare decadenza, cfr. A. Campi, *Una esecuzione memorabile. Giovanni Gentile, il fascismo e la memoria della guerra civile*, Firenze 2025.

⁶ Sul concetto di Risorgimento, sui differenti significati da esso assunti nel corso dell'Ottocento, in Italia e fuori d'Italia, e sul suo sviluppo storico, cfr. F. Bambi, *"Risorgimento": parola italiana, parola europea*, "Quaderni fiorentini per la storia del pensiero giuridico moderno" 2016, n. 45, pp. 17-31. Dal punto di vista storico-politico, cfr. W. Maturi, *Risorgimento*, a cura di A. Campi, Roma 2024.

un mito politico mobilitante e, in prospettiva storica, un concetto attraverso il quale indicare una lunga fase della storia italiana e, in prospettiva, anche europea, segnata appunto dal desiderio di tenere insieme particolarismo culturale e indipendenza politica, unicità storica e sovranità statale⁷.

Risorgimento come parola o formula anch'essa di evidente derivazione mistico-religiosa, che non a caso troverà una traduzione letteraria nelle molte opere – i Sepolcri di Ugo Foscolo sono l'esempio più emblematico e celebre anche fuori dall'Italia – basate sull'idea che gli italiani morti debbano tornare metaforicamente in vita, come esempio e guide morali per gli italiani vivi. Ai quali in questo sforzo teso alla rinascita collettiva è richiesto ogni tipo di rinuncia e sacrificio, è richiesta una dedizione assoluta alla causa divenuta nel frattempo autenticamente nazionale e popolare. Non si tratta solo di riscoprire il passato o di trarre ispirazione da quest'ultimo, ma di farlo rivivere, di renderlo nuovamente presente: quasi un atto di negromanzia basato sull'evocazione dei defunti e sulla loro riappropriazione simbolica e spirituale.

Questa visione profetico-religiosa dell'azione politica, basata sulla rinuncia personale e orientata al raggiungimento di un grandioso obiettivo collettivo (l'unità nazionale, l'indipendenza politica), basata sull'idea di risveglio e rigenerazione, ha trovato la sua massima espressione, come è noto, nella figura da "santo laico" di Giuseppe Mazzini, con la sua particolare combinazione di visionarismo storico e fanatismo ideologico⁸. Ma in realtà essa è stata il tratto caratteristico di un intero periodo storico. Il Risorgimento in sé – anche per come lo hanno interpretato altre figure e personaggi, dall'avventuriero Garibaldi al pragmatico Cavour, e per come esso si è poi radicato nell'immaginario collettivo degli italiani anche in virtù di una complessa opera di mitografia politica e pedagogia culturale – è stata concepito come un atto di catarsi collettiva, come un processo di morte e rinascita senza il quale l'Italia – unita, sovrana, indipendente – non sarebbe mai nata.

Naturalmente, il problema che si vuole sottolineare è quanto questo immaginario storico-religioso tipico della tradizione italiana per almeno cinque secoli abbia condizionato anche la sua storia recente e contemporanea e quanto sia ancora oggi diffuso a livello di sensibilità storica collettiva. Quanto cioè quest'idea di una politica intesa come palingenesi e redenzione, come mistica e devozione, come continua e necessaria rinascita, abbia segnato la sua storia una volta raggiunto il traguardo storico dell'indipendenza nazionale.

⁷ Sul carattere europeo del Risorgimento, cfr. M. Isabella, *Risorgimento in esilio. L'internazionale liberale e l'età delle rivoluzioni*, Roma-Bari 2011. Per una sintesi sulla vicende storico-politiche e sui movimenti culturali che hanno scandito il Risorgimento italiano, anche nei suoi rapporti con le altre realtà nazionali, cfr. A.M. Banti, *Il Risorgimento italiano*, Roma-Bari 2004; G. Pécout, *Il lungo Risorgimento. La nascita dell'Italia contemporanea (1770-1922)*, Milano 2011.

⁸ Sul Mazzini profeta politico e mistico, cfr. la biografia di G. Belardelli, *Mazzini*, Bologna 2011.

Il tema della palingenesi, della distruzione violenta come premessa per la costruzione di un ordine politico-sociale radicalmente nuovo, è vero che si trova in tutte le culture politiche della modernità, a partire dall'esempio della Rivoluzione francese. Ma la particolarità del caso storico italiano – segnato appunto costantemente dall'idea di un rinascimento, di un risorgimento – è rappresentato dall'idea che il passato non debba essere interamente rimosso o liquidato, come nella dinamica tipica dei processi rivoluzionari, ma semmai riscoperto, rivitalizzato e fatto rivivere nella sua forma originaria e autentica. Non si rifonda una comunità politica dal nulla, azzerando la sua memoria storica e la sua tradizione culturale. Si muore per poi risorgere eguali a se stessi ma più forti, mossi da una coscienza morale più salda e da una maggiore autoconsapevolezza. È l'idea, come proprio Giovanni Gentile la definiva, di una "rivoluzione conservatrice", di un cambiamento che implica la continuità, di un nuovo mondo redento che fa rivivere il vecchio. È il paradigma della storia come rigenerazione e rinnovamento, non come rivoluzione. E l'idea del necessario ritorno alle origini, alle matrici più autentiche della propria fede e cultura, quando ci si trova in una fase di decadenza storica e di smarrimento collettivo.

La politica come redenzione: il mito della rigenerazione nella storia italiana contemporanea

Se si guarda alla storia italiana degli ultimi cento anni si scopre che è stata proprio questa l'operazione ideologica fatta, a ben vedere, dal fascismo con la sua idea di un "ritorno alla romanità", di restaurazione nel mondo contemporaneo dei valori e dei simboli della Roma classico-imperiale⁹. È la stessa idea, in forma diversa, che durante la lotta antifascista ha spinto a leggere la resistenza italiana alla dittatura mussoliniana come un "secondo Risorgimento", come un ritorno ai valori autentici di indipendenza e libertà dopo la parentesi del regime fascista.

Con tutte le dovute differenze, è lo stesso sentimento che si è radicato in pezzi importanti dell'opinione pubblica italiana dopo la crisi e il crollo, a partire dal 1993-94, del sistema dei partiti che aveva sostenuto per un cinquantennio l'Italia repubblicana (la fine per via giudiziaria della cosiddetta "Prima Repubblica" partitocratica e corrotta).

Anche in questo caso, come risposta alla decadenza nazionale, sono comparse forze politiche e movimenti sociali che hanno predicato un rinnovamento dell'Italia nel segno di un passato più o meno mitizzato da far rinascere e da rendere nuovamente

⁹ Cfr. A. Giardina, A. Vauchez, *Il mito di Roma. Da Carlo Magno a Mussolini*, Roma-Bari 2021.

attuale. Tipico il caso della Lega Nord fondata da Umberto Bossi, con la sua idea di un ritorno – anche dal punto di vista simbolico – all’Italia dei Comuni, all’Italia di Alberto da Giussano che lotta contro l’imperatore Federico Barbarossa per l’indipendenza dei popoli della Padania. Ma un analogo carattere mistico-religioso, sempre in chiave di redenzione collettiva, ha avuto anni dopo una forza politica come il Movimento 5 Stelle fondato dal comico Beppe Grillo. Anche in questo caso, si predicava un rinnovamento totale e radicale della classe politica nazionale e dei partiti attraverso un ritorno ai valori di dedizione al bene comune, di onestà, di amore per il prossimo, di disinteresse personale che Grillo trovava nella predicazione e nell’esempio di San Francesco, il più italiano dei santi¹⁰.

Il linguaggio della rinascita: una costellazione tutta italiana

Rinascimento, Risorgimento... Ma aggiungiamoci anche espressioni come “risveglio”, “riscossa”, “risorgenza”, “rinnovamento”, “rigenerazione”, “resurrezione”. Si tratta, come aveva già notato Antonio Gramsci nei *Quaderni dal carcere*, di una serie linguistica o costellazione semantica “puramente italiana”¹¹, composta da termini e parole che in alcuni casi è persino difficile tradurre nelle altre lingue straniere. Parliamo di paradigmi storici, schemi mentali, miti politici, forme dell’immaginario collettivo, formule mobilitanti sul piano individuale e collettivo, richiami simbolici mutuati da una tradizione religiosa profondamente radicata, attraverso i quali – come abbiamo cercato di mostrare velocemente – è possibile raccontare la storia di un Paese come l’Italia, che dopo secoli, essendo nel frattempo divenuta una solida democrazia, sembra aspettare ancora il momento del suo definitivo riscatto politico-civile.

BIBLIOGRAFIA

- Bambi F., “*Risorgimento*”: *parola italiana, parola europea*, “Quaderni fiorentini per la storia del pensiero giuridico moderno” 2016, n. 45, pp. 17-31.
 Banti A.M., *Il Rivolgimento italiano*, Roma-Bari 2004.

¹⁰ Sull’uso spesso strumentale di messaggi e simboli religiosi fatto da alcuni partiti sulla scena politica italiana contemporanea, cfr. A. Campi, *Decennale. Scritti giornalistici e pubbliche opinioni (2011-2021)*, Perugia 2024, in particolare le sezioni del libro dedicate alla Lega di Matteo Salvini e al Movimento 5 Stelle fondato da Beppe Grillo.

¹¹ A. Gramsci, *Quaderni dal carcere*, a cura di V. Gerratana, vol. 3, Torino 1975, p. 2306, § 11.

- Belardelli G., *Mazzini*, Bologna 2011.
- Bonazzi T., *Il sacro esperimento. Teologia e politica nell'America puritana*, Brescia 2022.
- Campi A., *Decennale. Scritti giornalistici e pubbliche opinioni (2011-2021)*, Perugia 2024.
- Campi A., *Una esecuzione memorabile. Giovanni Gentile, il fascismo e la memoria della Guerra civile*, Firenze 2025.
- Chabod F., *Il Rinascimento* (1942), in F. Chabod, *Scritti sul Rinascimento*, Torino 1967, pp. 73-144.
- Cotugno A., *Dal Risorgimento al Rinascimento. Una traiettoria*, Venezia 2017.
- Garin E., *La cultura del Rinascimento. Profilo storico*, Roma-Bari 2010.
- Garin E., *La cultura filosofica del Rinascimento italiano. Ricerche e documenti*, Milano 2001.
- Gentile G., *Che cos'è il fascismo* (1923), in *Opere*, vol. 45: *Politica e cultura*, vol. 1, a cura di H.A. Cavallera, Firenze 1990, pp. 7-37.
- Giardina A., Vauchez A., *Il mito di Roma. Da Carlo Magno a Mussolini*, Roma-Bari 2021.
- Gramsci A., *Quaderni dal carcere*, a cura di V. Gerratana, vol. 3, Torino 1975, p. 2306, § 11.
- Isabella M., *Risorgimento in esilio. L'internazionale liberale e l'età delle rivoluzioni*, Roma-Bari 2011.
- Maturi W., *Risorgimento*, a cura di A. Campi, Roma 2024.
- Pécout G., *Il lungo Risorgimento. La nascita dell'Italia contemporanea (1770-1922)*, Milano 2011.

Abstract. *The Religious Tradition and Political Change: The History of Italy as a Redemption and Rebirth*

The article examines the enduring interplay between religious tradition and political identity in Italian history, interpreting the Renaissance and the Risorgimento as symbolic narratives of collective rebirth. It argues that Christian notions of redemption, sacrifice, and resurrection have profoundly shaped Italian historical imagination and political discourse: from artistic humanism to national unification, fascist ideology, and later movements invoking moral and civic renewal. It is the paradigm of history as regeneration and renewal, not as revolution: rebirth appears not as a rupture but as a remembrance, revealing a culture perpetually striving for collective redemption and the rediscovery of its authentic origins.

Keywords: Rinascimento, Risorgimento, redemption, national rebirth, symbolism, religious tradition, political identity

Biographical note

Alessandro Campi, PhD (Habil.), is a full professor of History of Political Thought at the University of Perugia. He is the director of the Istituto per la storia del Risorgimento italiano. Since 2010, he has edited the quarterly magazine *Rivista di Politica*. A columnist for *Il Messaggero* and *Il Mattino*, he frequently comments on Italian and international politics. His recent books include *Trasformazioni della politica* (Rubbettino, 2022), *Il fantasma della nazione* (Marsilio, 2023), *Machiavelliana* (Rubbettino, 2024), and *Un'esecuzione memorabile. Giovanni Gentile, il fascismo e la memoria della guerra civile* (Le Lettere, 2025).

ANDREA CIAMPANI
LUMSA University, Rome

La sfida dell' "Italia risorta" dopo l'Unità

Stabilità, sviluppo, inclusione

Una riflessione sul "risorgimento" come elemento connettivo di un tessuto civile nazionale e di un'identità statuale – in grado d'illuminare dinamiche che attraversano tempi e territori – può trovare interessanti spunti nell'esperienza storica delle grandi trasformazioni suscitate dal laboratorio politico europeo del XIX secolo. Parallelamente alla speranza polacca di riconquistare l'indipendenza, il processo per la formazione di uno Stato unitario e costituzionale in Italia che ha assunto il nome di Risorgimento¹, si delineò prima attraverso il sistema di rilegittimazione del potere politico alla fine del periodo napoleonico, per poi misurarsi nell'emergere di potenze, come quella tedesca, affermate con "la forza materiale": "In ordine politico facta consummata, eo ipso quod consummata sunt vim iuris habere"². Costituito nel 1861 il Regno d'Italia, il processo risorgimentale fu individuato come tale nella seconda metà dell'Ottocento, secolo delle nazioni e delle monarchie costituzionali. Da allora, peraltro, quell'itinerario fu riletto con differenti narrazioni politiche, spesso riprendendo elementi dallo sfaccettato prisma delle memorie individuali e collettive.

Fin da queste prime considerazioni non è difficile cogliere l'utilità di un'analisi comparata dei processi di "rinascita" nazionali nei più diversi contesti – compresi quelli contraddistinti da guerre, conflitti sociali e da movimenti di liberazione. Non si tratta, dunque, solo di offrire un rinnovato quadro interpretativo del Risorgimento alla luce delle più recenti ricerche, per arricchire la storiografia del XXI secolo. Partendo dalla ricostruzione storica, appare possibile approfondire alcuni aspetti del Risorgimento italiano come percorso di *Nation building*, presto rivelatosi itinerario di successo per

¹ Cfr. ora R. Balzani, C.M. Fiorentino, *Risorgimento: costituzione e indipendenza nazionale*, Soveria Mannelli 2022.

² Così nell'enciclica *Quanta cura* del 1864, *Il Sillabo di Pio IX*, a cura L. Sandoni, Bologna 2012, p. 98.

gli interlocutori europei³, in un'analisi attenta non tanto al cammino "rivoluzionario", quanto all'esigenza di "governo" delle transizioni ad esso collegate. Se la storia italiana e polacca anche nel corso del Novecento è stata permeata dalla lettura del Risorgimento come "rinascita"⁴, tuttavia, di rado è stata sottolineata tale esigenza ad essa implicitamente sottesa, come evidente anche presente anche negli eventi delineati nel 1918, nel 1945 e – con profili di altrettanto forte impatto – nelle "transizioni" che accompagnano la fine della Guerra Fredda.

In particolare, il compimento del Risorgimento investì nella seconda metà dell'Ottocento una rivisitazione dei rapporti tra patria, rappresentanza politica e mutamento sociale⁵. Nell'unità monarchica s'incardinò prima il programma liberal-costituzionale e poi il carattere progressista di un governo nazionale sul quale si sarebbero dovuti misurare i sovrani e i governi che seguirono. Occorre, dunque, individuare quegli snodi della vita politica post-unitaria che segnarono il volto di un giovane Stato, da poco libero e indipendente, guardando oltre l'emergenza legata all'insediamento istituzionale ed al riconoscimento internazionale, quando fu necessario governare le aspettative di una Italia "risorta". È questo il contesto in cui emergono due interessanti dinamiche, tra di loro interdipendenti: la ricerca di un efficace equilibrio nel confronto tra il potere politico della Corona, dei governi, del parlamento; l'esigenza di conseguire insieme stabilità istituzionale, trasformazione dei partiti, coesione sociale, "pacificazione" della patria.

Un governo politico per l'"Italia risorta" oltre l'emergenza istituzionale

Per comprendere la connessione tra l'Italia risorta e il processo del Risorgimento che l'aveva costituita appare utile riprendere in mano la pubblicazione del quarto volume del *Dizionario della lingua italiana*, pubblicato nel 1872. Sulle sue pagine Niccolò Tommaseo, il suo principale curatore e già noto "rivoluzionario" del 1848, sviluppò per la prima volta il lemma *Risorgimento*, parola che compiva così il suo percorso "da termine appartenente al lessico e all'esperienza religiosa a vocabolo della sfera politica"⁶: "risorgimento della nazione a vita civile migliore"⁷.

³ *L'Italia europea. Dall'unificazione all'Unione*, a cura di G. Tognon, F. Bonini, T. di Maio, Roma 2017.

⁴ Sullo slittamento semantico dell'espressione "risorgimento delle arti" nel campo politico in riferimento alla lotta d'indipendenza greca, cfr. R. Balzani, C.M. Fiorentino, *op. cit.*, p. 31.

⁵ A. Ciampani, S. Rogari, *Patria, rappresentanza politica e mutamento sociale*, Soveria Mannelli 2024.

⁶ Cfr. F. Bambi, "Risorgimento": *parola italiana, parola europea*, "Quaderni fiorentini" Vol. 45, 2016, pp. 17-18.

⁷ N. Tommaseo, B. Bellini, *Dizionario della lingua italiana*, vol. 4, Torino-Napoli-Roma 1872, p. 369.

Fu proprio questo l'orizzonte della classe dirigente coinvolta nei percorsi per l'indipendenza e l'unificazione nazionale che si riflette nel *Discorso della Corona* che il Vittorio Emanuele II, d'intesa con il presidente del Consiglio Marco Minghetti, il 15 novembre 1873 rivolse in parlamento all'opinione pubblica nazionale e internazionale. Aprendo, infatti, la sessione parlamentare seguita alla crisi politica estiva nel luglio, il sovrano richiamò la priorità del rafforzamento civile e dello sviluppo socio-economico del Paese: "La operosità che si risveglia in tutte le parti del Regno, ci manifesta che all' Italia mancava soltanto l'unità e la libertà per svolgere le forze ond'è sì largamente dotata. Io confido in cotesta crescente operosità, e sarà cura del mio Governo assecondarla col mantenimento della sicurezza pubblica e dell'ordine, elementi indispensabili del lavoro e del progresso". La stessa politica estera orientata alla pace si sarebbe mossa a tal fine, assicurando buone relazioni con l'Austria-Ungheria e con la Germania, che avevano dato dimostrazioni di simpatia "all' Italia risorta – sottolineò il re – che ha saputo acquistare il posto che le compete tra le nazioni civili"⁸.

In effetti, sotto diversi profili il 1873 avrebbe costituito un importante tornante politico. Tuttavia, l'attitudine allora manifestata aveva preso le mosse nel 1866, l'indomani della guerra franco-prussiana, che per l'Italia sarà ricordata come "terza guerra d'indipendenza"⁹, la prima compiuta dopo l'unità d'Italia del 1861, se si esclude quella interna con il brigantaggio conclusa nello stesso anno¹⁰. Con l'acquisizione del Veneto e la partenza delle truppe francesi da Roma – con sollievo del papa – si ebbe la percezione che un periodo emergenziale dello Stato italiano si era concluso e occorreva ricercare nuove fondamenta alla coesione nazionale. Uomini assai diversi tra loro come Ricasoli, Mazzini o Jacini individuarono nel 1866 l'anno cui far riferimento per comprendere l'esigenza di una nuova politica per il Paese. Nel *Discorso della Corona* del 15 dicembre 1866, il re sottolineò il tornante storico in cui si apriva la sessione parlamentare: "La patria è libera finalmente da ogni signoria straniera. (...) L' Italia pertanto può ora e deve volgere tutti i suoi sforzi all'incremento della sua prosperità. Come gli Italiani furono mirabilmente concordi nell'affermare la propria indipendenza, lo siano ora nell'adoperarsi con intelligenza, con ardore e con indomabile costanza a far rifiorire le condizioni economiche della Penisola"¹¹. Tutto ciò, peraltro, avrebbe significato anche superare le politiche dei "partiti" risorgimentali. Il democratico Giuseppe Lazzaro nell'autunno 1866 aveva già individuato una necessaria "trasformazione dei partiti" quale "raccolgimento di forze intellettuali e morali del Paese allo scopo di migliorare

⁸ *I discorsi della Corona, con proclami alla nazione dal 1848 al 1936*, Milano 1938, pp. 105-107.

⁹ C. Fiorentino, *Il garbuglio diplomatico. L'Italia tra Francia e Prussia nella guerra del 1866*, Milano 2021.

¹⁰ C. Pinto, *La guerra per il Mezzogiorno. Italiani, borbonici e briganti. 1860-1870*, Roma-Bari 2019.

¹¹ *I discorsi della Corona...*, pp. 81-82.

le sue ultime condizioni economiche”¹². In sostanza, proprio il momento di riflessione dell’autunno 1866 e la percezione del suo crinale additò la priorità che avrebbe dovuto perseguire qualsiasi governo politico per conseguire il fine dello sviluppo economico e sociale del Paese: la stabilità politica del giovane regno.

In seguito, le crisi politiche del 1867, del 1869 e la presa di Roma del 1870, introdussero elementi contraddittori, ma non discontinuità con la centrale priorità individuata: paradigmatica fu la vicenda politica del 1867, in cui la necessità di garantire stabilità fu oggetto di diverse letture e persino, nel caso di Garibaldi, interpretata come resistenza al cambiamento politico. Facendo leva sull’irritazione di Vittorio Emanuele II verso le posizioni che rendevano instabile il governo, infatti, Ricasoli aveva tentato di rafforzare il ruolo politico della presidenza del Consiglio dei ministri, ottenendo dal re alla fine del marzo 1867 un decreto in cui si stabilivano le sue attribuzioni nel rappresentare il Gabinetto. Tuttavia, Ricasoli non riuscì a presentare al sovrano, dopo aver chiesto ed ottenuto nuove elezioni, una maggioranza in grado di assicurare stabilità coinvolgendo anche il mondo cattolico italiano. Rifiutando la composizione del ministero avanzata da Ricasoli, Vittorio Emanuele II “come Capo del Governo” dichiarò di non poter accettare dal “Capo del Gabinetto” il programma di Sella d’inasprimento delle tasse in quanto contraddittorio con il discorso della Corona alla nazione e foriero di malcontento popolare. A questo aveva contribuito anche la propaganda elettorale di Garibaldi (eletto alla Camera) volta ad impedire una ripresa della politica cavouriana verso Roma capitale e la modificazione dell’assetto ideologico risorgimentale. In ogni caso, insediatosi il nuovo governo di Rattazzi il 10 aprile 1867, già il 26 aprile fu abrogato il decreto sulla presidenza del Consiglio, approvato meno di un mese prima, simbolico pegno di possibili convergenze tra sovrano e opposizione parlamentare.

Rattazzi, così, non portò l’auspicata stabilità parlamentare, ma la tolleranza governativa al movimento di volontari di Garibaldi che sfociò nella disfatta militare e politica di Mentana (seppellendo la stagione del volontarismo come “nazione in armi”), che mise a rischio la stessa stabilità istituzionale del regno in una crisi internazionale con la Francia. Peraltro, l’impossibilità a costituire diverse maggioranze di governo, come tentò di fare Cialdini coinvolgendo il Terzo Partito di Mordini, costrinse Vittorio Emanuele II a “ordinare” a Menabrea di costituire un governo che ebbe i tratti di un “Ministero di corte”¹³, quale ultima *chance* di costituire un governo in assenza di leader disposti ad assumere la responsabilità di ricercare una maggioranza. Tuttavia, anche i Gabinetti formati sotto la guida di Menabrea dovettero affrontare il dinamico capace di avere la doppia fiducia per offrire stabilità politica. *Né a tale regola sfuggì l’Esecutivo costituito dopo* la complessa crisi del novembre – dicembre 1869 che portò il re a dare

¹² G. Lazzaro, “Roma”, 28 settembre 1866 (in cui prende le mosse la ricerca politica per realizzare e attuare una trasformazione dei partiti e del quadro politico).

¹³ P. Gentile, *L’ombra del re. Vittorio Emanuele II e le politiche di corte*, Roma 2011, p. 252.

l'incarico proprio a Sella che volle Lanza presidente del consiglio, esponente della Destra piemontese per breve tempo assunto a bandiera antigovernativa da una disorientata sinistra liberale. Il timore di un ritorno al governo di Rattazzi convinse la Destra a ricompattarsi contro possibili accordi con l'opposizione. Alla fine di una "commedia ministeriale"¹⁴, Sella accettò l'incarico di formare un governo ponendo le sue condizioni politiche sull'allontanamento dal ministero di ingombranti esponenti legati al sovrano e chiamò Lanza a presiedere il Gabinetto. Alla ricerca di stabili maggioranze e di conflitti con la Camera, Vittorio Emanuele accettò un governo Lanza-Sella che vide declinare l'apice del "controllo della politica da parte del sovrano"¹⁵: "en politique – scrisse allora il re – on fait comme on peut"¹⁶.

Peraltro, anche il ministero Lanza e Sella si mostrò presto instabile; rimase in carica perché "costretto" dalle vicende internazionali dell'estate 1870 che, a seguito della sconfitta di Napoleone III, portarono il Regno d'Italia ad occupare militarmente i territori dello Stato Pontificio, suscitando la protesta del papa per la violenta occupazione di Roma. Intorno a Roma capitale del regno si saldarono gli interessi dinastici del sovrano e la sopravvivenza dell'Esecutivo grazie al legame politico con l'opposizione anticlericale. Tuttavia, già il dibattito sull'estensione a Roma della legge sulle corporazioni religiosi dall'autunno 1872 mostrò le crepe tra le attese prospettate nel 1866 (nel re e nell'opinione pubblica) e un ministero ormai logorato; appena approvata la legge, il governo Lanza-Sella cadde nel giugno 1873 per iniziativa congiunta di Marco Minghetti e Agostino Depretis, l'uno leader della Destra, l'altro della Sinistra, accomunati seppur con differenti strategie dall'intento di dare all'Italia risorta nuove prospettive liberali di governo politico.

Gli orizzonti di una sfida liberale: trasformazione dei partiti, sviluppo economico, pacificazione e inclusione socio-politica

Obiettivo comune di Minghetti e Depretis fu quello portare a compimento una necessaria trasformazione dei partiti, ricercando stabili maggioranze che coinvolgessero anche uomini di altri schieramenti. Entrambi, in questa loro attitudine a garantire

¹⁴ Così Sella cit. in C.M. Fiorentino, *La crisi del novembre-dicembre 1869 e la formazione del ministero Lanza-Sella*, in *La moralità dello storico, La moralità dello storico. Indagine storica e libertà di ricerca. Saggi in onore di Fausto Fonzi*, a cura di A. Ciampani, C.M. Fiorentino, V.G. Pacifici, Soveria Mannelli 2004, p. 145.

¹⁵ P. Gentile, *op. cit.*, p. 279.

¹⁶ Vittorio Emanuele II a Vimercati, 11 dicembre 1869, in C.M. Fiorentino, *La crisi del novembre-dicembre...*, p. 154.

stabilità nel governo trovarono credibilità agli occhi del sovrano, interessato a porre ordine ad una deplorata “anarchia parlamentare” attraverso accordi tra gli esponenti più liberali delle varie frazioni della Camera. Così, non sorprende se ancora tra il 1873 Minghetti e il 1876 Depretis, leader di “partiti” opposti, furono uomini sempre presenti negli auspici del sovrano. Ma si potrebbe dire anche che il sovrano fu sempre presente nella loro mente: le loro proposte di riforma dovevano sempre rispettare un quadro istituzionale che non poteva essere posto in discussione.

Quando nel giugno 1873 Vittorio Emanuele II scrisse a Minghetti di tenersi pronto a governare, in nome di “amicizia e patriottismo” precedendo la crisi del Gabinetto Lanza-Sella, le suggestioni del re a coinvolgere uomini come Depretis e Mordini convergevano con l’attitudine del politico moderato di allargare le forze a sostegno del governo: Minghetti intendeva imitare Cavour nel non lasciare “mai all’opposizione un’idea liberale che potesse realizzarsi od un uomo che valesse di acquistare”¹⁷. L’indisponibilità di uomini della Destra a controbilanciare la presenza al governo di esponenti della Sinistra liberale come Depretis, mise in difficoltà Minghetti, posto sotto pressione dal sovrano, che in caso di fallimento del suo tentativo sarebbe tornato a sentirsi “obbligato a fare il re e il ministro”¹⁸. Osteggiato nella Destra, a partire da Sella, infine Minghetti fu costretto a comporre governi di Destra, instabili, retti intorno al cardine politico del pareggio del bilancio. Ancora, dopo la crisi del maggio 1874, Minghetti invano ricordò di aver accettato di governare confidando di essere “entrati in un periodo nuovo”, in assenza di “pericoli esterni ed interni” per il Paese, nel quale operare le riforme con una grande maggioranza grazie all’aiuto del centro sinistro¹⁹. Presentate e respinte le dimissioni del Gabinetto offerte al re, in assenza di una votazione aperta che avesse dato sufficienti lumi alla Corona per indicare la volontà della Camera di far cadere il Ministero, furono convocate nuove elezioni per l’8 e il 15 novembre 1874, che tuttavia nell’aspro conflitto che ne seguì non portarono la auspicata maggioranza stabile tra i 508 deputati. Anzi Minghetti fu politicamente scosso da una rappresentanza parlamentare che evidenziò il “fenomeno grave” dell’“accentuarsi di due Italie”, una settentrionale e una meridionale²⁰. Sempre costretto a un governo di Destra, Minghetti parve confidare nei risultati economico-finanziari per avviare lo sviluppo del Paese in un quadro di stabilità: “mandateci via se ne avete il coraggio!” scrisse, sfidando l’opposizione, il giornale governativo “La Nazione”²¹. In realtà, come intuito dal re con vivo senso politico, il pareggio raggiunto non avrebbe da sé consolidato il governo, ma lo

¹⁷ A. Berselli, *La soluzione della crisi ministeriale del giugno 1873*, “Archivio Storico Italiano”, Vol. 117, 1959, 1, pp. 44-47.

¹⁸ A. Berselli, *Il governo della Destra. Italia legale e Italia reale dopo l’Unità*, Bologna 1997, p. 336.

¹⁹ *Discorsi parlamentari di Minghetti*, vol. 6, Roma 1890, p. 217.

²⁰ Così Minghetti a Ricasoli, il 16 novembre, in M. Minghetti, *Copialettere 1873-1876*, vol. 1, a cura di M.P. Cuccoli, prefazione di U. Marcelli, Roma 1978, p. 438.

²¹ “La Nazione” del 3 novembre 1875, cit. in A. Berselli, *Il governo della Destra...*, p. 754.

avrebbe fatto cadere presto²², liberando il gioco degli interessi e della rappresentanza parlamentare.

Fu, infatti, Depretis, tra il 1873 e il 1876 consolidato leader dell'opposizione liberale, a guidare l'attesa trasformazione dei partiti per dare stabilità politica, avviare riforme fondamentali, predisporre un'arena sociale di pacificazione e di inclusione, insomma di sviluppo. Commemorando alla Camera Rattazzi figura che aveva incarnato l'intento della Sinistra liberale di passare dall'opposizione al governo, il 5 giugno 1873 Depretis si era presentato come suo erede, "amico sicuro" della Corona e leader affidabile per un parlamento in cui vantava una venticinquennale presenza. Proponendo nell'ottobre 1875 il programma che avrebbe seguito la Sinistra una volta giunta al governo, Depretis si presentò come il più anziano "fra i deputati dell'Opposizione parlamentare, o, come dicono gli Inglesi, dell'Opposizione di Sua Maestà", dedicando il brindisi conclusivo a Vittorio Emanuele II, "Re Galantuomo", come doverosa espressione della riconoscenza del Paese. Non sfuggì certo alla Corona il fatto che qualche giorno dopo Bertani, leader della frangia estrema della Sinistra, accennasse a Depretis quale "capo virtuale dell'Opposizione" nelle sue diverse gradazioni, testimonianza del successo ottenuto anche presso l'ala radicale della Sinistra di un discorso concluso nel nome del sovrano²³.

Infine, Depretis riuscì a dar forma, con un diverso colore politico, al progetto di un largo partito liberale immaginato da Minghetti. A seguito di quella che fu enfaticamente chiamata "rivoluzione parlamentare" che portò alla caduta del governo Minghetti (ottenuta con il sostegno della Destra, non solo toscana), il 18 marzo 1876 il re incaricò Depretis a capo di una nuova maggioranza. Le vicende che portarono alla formazione del governo della Sinistra liberale si inseriscono così nel quadro dell'assestamento del sovrano ad un allargamento delle maggioranze di governo. In tal senso, va anche inteso il decreto reale, ottenuto da Depretis sui deliberati da sottoporre al Consiglio dei ministri e sulle attribuzioni del suo presidente a rappresentare il Gabinetto, a curare "l'uniformità nell'indirizzo politico e amministrativo di tutti i Ministeri", nonché l'adempimento degli impegni presi dal Governo "nel discorso della Corona, nelle sue relazioni col Parlamento e nelle manifestazioni fatte al Paese"²⁴. Depretis ottenne quello che non era stato concesso a Ricasoli, proponendosi come leader in grado di assicurare stabilità politica, sviluppo economico, inclusione e pace.

Nel discorso di presentazione del programma ministeriale del marzo 1876, tenendo ben fisso lo sguardo al binario costituito dal rapporto con il sovrano e con il parlamento, Depretis fece trasparire la convergenza con la monarchia, espressa negli accenni alla politica estera di un'Italia "garanzia solida di pace e tranquillità", nel rafforzamento

²² Cit. in G. Finali, *Memorie*, introduzione e note di G. Maioli, Faenza 1955, p. 368.

²³ Cfr. ora A. Ciampani, *La sfida liberale*, in A. Ciampani, S. Rogari, *op. cit.*, pp. 86-87.

²⁴ *Ivi*, pp. 97-98.

della marina commerciale e militare di un Paese “patria di grandi navigatori del mondo” e nella prudente riforma dell’esercito guidato dal “primo soldato d’Italia”; uno sviluppo di temi cari ai gruppi dirigenti moderati. Abilmente Depretis seppe allineare le aspettative della Corona al graduale programma progressista della Sinistra liberale, come nel connettere la leva obbligatoria alla realizzazione di un’istruzione popolare obbligatoria, tradizionale impegno collegato alla sua principale ambizione della Sinistra: riformare attraverso un libero dibattito parlamentare la legge elettorale politica “la quale uscì dai pieni poteri nel 1860”²⁵. Dopo le elezioni dell’autunno 1876 vinte dalla Sinistra liberale, il discorso della Corona del 20 novembre 1876, lasciò trasparire nelle parole del sovrano il peso della rappresentanza politica ottenuta da Depretis, appellandosi alla “patriottica sollecitudine” dei parlamentari nel varare gli interventi previsti nel programma depretisino, dalle disposizioni per lo sviluppo delle infrastrutture e dall’abolizione del corso forzoso fino alla legge elettorale e alla riforma dei codici. Lo sviluppo economico sarebbe passato per il rafforzamento dell’esercito e della marina, con una politica estera adeguata alla missione di civiltà e progresso dell’Italia, mirante a conservare con la pace, un “tempo propizio per rafforzare le nostre istituzioni”. Né mancarono cenni alle priorità in materia di istruzione e leva obbligatorie, come anche alle aspirazioni, già di Minghetti, a togliere eccessive ingerenze del Governo nelle realtà locali, obbligando province e comuni a un’operosa autonomia. Da interpretare politicamente fu il riferimento sulle restrizioni legislative in merito all’applicazione della politica ecclesiastica, nel quadro di una “libertà concessa alla Chiesa” in modo più ampio che in ogni altro Stato cattolico, senza ledere i diritti della sovranità nazionale²⁶.

Non si può certo in questa sede ricostruire tutto il cammino dell’itinerario depretisino. Occorre piuttosto sottolineare come la trasformazione dei partiti – che riuscì a Depretis e non a Minghetti (che pur dall’opposizione assecondò tatticamente l’indirizzo fondamentale depretisino) – giunse a maturazione con l’approvazione della legge elettorale e la firma della Triplice Alleanza nel 1882, e realizzata con una svolta politica nella primavera 1883. Quale fu la linea portante di tale azione politica? Sondare le possibilità inclusive di una Italia liberale, realizzando un programma progressista incardinato sull’unità monarchica del Paese, per favorire attraverso la stabilità istituzionale una prospettiva di sviluppo economico-sociale del Regno. In tale quadro appare significativa la ricercata connessione tra stabilità ed opera di pacificazione politica, sul piano interno e internazionale.

La politica estera italiana del re e dei governi depretisini, nei diversi crinali che prendono rilevanza nelle relazioni internazionali, appare sostanzialmente orientata ad una dichiarata opera pacificatrice allineata alle potenze europee, a partire da quella britannica, oltre che francese prima che prussiana, e austriaca. Non si trattò solo

²⁵ *Discussioni*, Atti Parlamentari, Camera dei Deputati, tornata del 28 marzo 1876, pp. 235-236.

²⁶ *I discorsi della Corona...*, pp. 121-124.

e soprattutto di una difesa dello *status quo*, ma anche di perseguire una pace attivamente funzionale alla crescita economica del giovane regno. Per i governi Minghetti e Depretis non si trattò soprattutto di consentire lo sviluppo di porti ed arsenali militari, ma della necessità di rinegoziare i trattati internazionali sulla circolazione delle merci, di modernizzare l'innovazione tecnologica nelle infrastrutture per il movimento dei prodotti nazionali, di rafforzare l'espansione commerciale verso l'est europeo e verso il sud nel mediterraneo e lungo le rotte connesse all'apertura del canale di Suez – profili coerenti con l'insediamento nella baia di Assab, attraverso la crisi tunisina, fino alla realizzazione della Triplice Alleanza con Germania e Austria-Ungheria nel 1882.

Soprattutto, l'opera di "pacificazione" aveva un rilevante impatto sulla politica interna per conseguire maggioranze adeguate ad un'efficace opera di governo. L'esigenza di ottenere consensi al ricercato equilibrio tra ordine e libertà, suscitando una concordia di animi capace di condurre alla necessaria coesione sociale, implicava un'iniziativa politica impegnata a pacificare quelle parti della società nazionale fino allora in conflitto per assunti ideologici e contrastanti interessi. Sulla questione si era soffermato nel 1872 anche Tommaseo nel rilevare il carattere sostanzialmente morale della pace, nell'anima e nel corpo sociale, nei suoi lemmi del *Dizionario*: "Pacificamente. (...) Emancipare pacificamente è la sola maniera di veramente emancipare"; "Pacificatrice. (...) Missione, Mediazione pacificatrice"²⁷. L'emersa una diffusa esigenza di governo per ricercare percorsi che saldassero emancipazione sociale e inclusione politica finì per costituire uno dei tratti più rilevanti dei governi depretisini; la sua capacità di mediazione politica tra interessi economici e sociali fu dai suoi avversari accusata di cedimenti all'affarismo (con una lettura spesso accolta acriticamente dalla storiografia).

Non sfuggì a Depretis l'opportunità d'impostare un mutamento nella tradizionale questione cattolica, di piena evidenza politica fin dal censimento degli abitanti del regno del 1861: la Camera fu posta davanti alla fotografia di un Paese in cui risiedevano più cattolici che cittadini di lingua italiana. Il tema politico posto da Cavour fu ripreso a suo modo da Ricasoli nel 1866 in un contesto in profondo mutamento per dare stabilità al governo. Negli anni seguenti, il processo di "detemporizzazione" dello Stato pontificio avviato dalla Santa Sede in vista del Concilio Vaticano I – apertosi nel dicembre 1869 – enfatizzò il legame tra indipendenza spirituale della Chiesa e legame del papato con i popoli cattolici, aumentando il sospetto degli Stati europei verso la Curia romana²⁸. Dopo il 1870 la rivendicazione di un piccolo territorio per sostenere la sovranità spirituale del pontefice e la libertà del governo della Chiesa sarebbe stata affidata ad una negoziazione con lo Stato italiano. Tuttavia, lo scetticismo vaticano si appuntò sulla instabilità degli orientamenti governativi del regno, soggette alle pressioni di

²⁷ N. Tommaseo, B. Bellini, *op. cit.*, pp. 704-707.

²⁸ Cfr. *Il Concilio Vaticano I e la modernità*, a cura di M. Baumeister, A. Ciampani, F. Jankowiak, R. Regoli, Roma 2020.

mutevoli maggioranze. Lo rilevò Ponza di San Martino dopo l'incontro con Pio IX del settembre 1870 in cui annunciò la spedizione italiana su Roma²⁹; ne riparlò il papa nel novembre 1872 all'inviato del re, Natale Aghemo, in un'udienza vaticana, in margine al possibile intervento sovrano sui ministri in vista del dibattito sull'estensione a Roma della legislazione eversiva dei conventi. L'esigenza di modificare la narrazione politica relativa al rapporto Stato-Chiesa si intravede nel discorso della Corona del 1873, in cui si dipinse Roma capitale del Regno "senza che fosse menomata la indipendenza del Pontefice nello esercizio del Suo ministero spirituale e nelle Sue attinenze coll'orbe cattolico". Per accontentare, d'altra parte, le tendenze nazionali sostenute anche da tendenze anticlericali trasversali ai partiti, si aggiunse che la risoluzione a "rispettare il sentimento e la libertà religiosa" non avrebbe permesso che "sotto il manto di questi sacri diritti si attenti alle leggi ed alle istituzioni nazionali"³⁰. Dal 1876, mentre il re poteva sostenere che in nessun altro stato cattolico erano stata concessa tanta libertà alla Chiesa come nel regno d'Italia, Depretis seppe individuare una prospettiva inclusiva per i cittadini cattolici. In questo fu favorito dall'attitudine vaticana a moderare la protesta dell'intransigentismo internazionale nel riconoscimento della progressiva stabilità del regno italiano e preparare il superamento del non expedit per affiancare le classi dirigenti cattoliche. Dichiarando ormai relegato al passato il dibattito su Roma come fonte del conflitto Chiesa-Stato, relegato alla legge delle Guarentigie del 1871, Depretis spostò il confronto delle istituzioni monarchico-costituzionali con la Santa Sede sul possibile consenso dei cattolici all'azione governativa: egli si impegnò a contrastare un "partito clericale", ma a rispettare un associazionismo di cattolici ossequienti al papa e disposti a dare stabilità al governo. In tale prospettiva incontrò l'indirizzo del "centro cardinalizio"³¹, che nel conclave del 1878 elesse Leone XIII, a non fare della Chiesa un'agenzia elettorale per un "partito d'ordine" guidato dalla Destra, ma a negoziare con sicure maggioranze del governo italiano un percorso di "conciliazione", eventualmente con la pressione delle organizzazioni cattoliche. In effetti, il convergere di tali orientamenti rese possibile tra il 1883 e il 1887 la partecipazione dei cattolici romani al governo comunale di Roma nella giunta guidata dal duca Leopoldo Torlonia, sostenuta da una maggioranza politicamente trasformista.

²⁹ Cfr. il rapporto spedito da Roma al presidente del Consiglio Lanza il 10 settembre 1870, contenente i dubbi vaticani sul rispetto dei "patti formulati" dal governo italiano nel succedersi di nuovi ministeri. Il tema fu ripreso in una relazione di Blanc a Minghetti, il 12 seguente: "Le Pape comme Antonelli ne fait pas d'objections sur le fond de nos concessions mais ils disent qu'elles ne donnent point de garanties pour l'avenir à cause de l'instabilité des hommes et des choses en Italie". *Documenti diplomatici italiani*, serie I, vol. 13: 5 luglio-20 settembre 1870, Roma 1963, pp. 520-522, 531.

³⁰ *Discorsi della Corona...*, pp. 105-106, 123.

³¹ A. Ciampani, *Il centro cardinalizio per una strategia vaticana nel governo della Chiesa dopo il 1870*, in *Les cardinaux entre Cour et Curie. Une élite romaine 1775-2015*, a cura di F. Jankowiak, L. Pettinari, Rome-Paris 2017, pp. 231-243.

La sfida di un' Italia inclusiva di Depretis guardò anche all' area dell' Estrema radicale, spingendosi fin dove la pregiudiziale repubblicana di alcuni esponenti politici pose uno steccato insuperabile a prender parte all' arena politica monarchico-costituzionale definita dallo Statuto Albertino. L' approccio depretisino alla questione sociale doveva contribuire a condurre all' interno del dibattito parlamentare forze politiche che confinate al suo esterno potevano costituire fonte d' instabilità (nel 1882 entrò alla Camera il primo deputato socialista). A completamento del ciclo di inchieste sull' agricoltura, sull' industria e sugli scioperi, che doveva fornire un quadro più chiaro delle esigenze del Paese, il riformismo sociale fu sempre più presente nel programma progressista depretisino: si vararono disposizioni a favore del lavoro agricolo, dei ceti impiegatizi e operai; si affrontarono anche i temi degli infortuni sul lavoro e della regolamentazione dell' emigrazione. La politica trasformista, soprattutto, puntò sul positivo andamento della "prosperità" nazionale per ridurre le origini di conflitti sociali. Sull' incremento di un ampio benessere della popolazione si sarebbe appuntata la sorte politica della sfida liberale, un fattore di contenimento della protesta dei movimenti radicali e antistituzionali e un piano d' incontro con il riformismo moderato. Nel programma politico del 1882 Depretis sottolineò ancora il realismo che animava una politica di giustizia e di pace, giungendo a definire intempestive, ingiustificate, e comunque subordinate agli obiettivi di equilibrio economico le proposte di nuovi armamenti. Per il presidente del Consiglio un periodo di concordia civile avrebbe costituito un "beneficio grandissimo per l' Italia, che comincia appena il suo sviluppo economico, il qual domanda una pace salda, un Governo fermo, sorretto da una sicura maggioranza"³².

Una concordia politica come eredità liberale?

Stabilità, inclusione, crescita economica, dunque, costituirono fulcro di un programma progressista incardinato sull' unità monarchica e liberale del Paese, che Depretis seppe interpretare a compimento di un processo di trasformazione dei partiti nell' Italia risorta. Nell' apice della sua operazione politica egli identificò il suo progetto in un ricercato equilibrio "di stabilità e di moto"³³, assegnando alla monarchia il ruolo di freno di una "macchina sociale" in rapido progresso³⁴ e di difesa delle libertà politiche rappresentate dal parlamento. Nel suo discorso elettorale dell' ottobre 1876 Depretis aveva ricordato la determinazione come capo del governo a "facilitare quella concordia, quella feconda

³² *Il programma elettorale depretisino del 1882*, in *La politica italiana dal 1848 al 1897. Programmi di governo*, vol. 2, Roma 1899, pp. 268-270.

³³ *Ivi*, p. 274.

³⁴ *Ivi*, p. 265.

trasformazione dei partiti, quella unificazione delle parti liberali della Camera” per realizzare la tanto invocata salda maggioranza liberale modificando gli storici partiti ispirati alla topografia dell’aula parlamentare. Ad essi andava sostituita l’affermazione di “un’idea comprensiva, popolare, vecchia come il moto, come il moto sempre nuovo »il progresso« (*Bene! Applausi*). Noi siamo, o signori, un ministero di progressisti (*Applausi*). Progredire vuol dire in latino come in italiano, andare avanti (*Bravo! Ilarità*)”³⁵. Con la studiata battura, si confermò così la spinta propulsiva di Depretis identificata in due connotati sostanziali: da una a parte, egli con la sua moderazione (progredire, non “volare”, né “sedere”) sviluppò un’attrazione verso il centro politico, a sostegno di una necessaria opera di conservazione delle istituzioni scaturite dalla “rivoluzione” italiana; dall’altra, essa rivendicò sempre una prospettiva liberale “progressiva”, volta a superare gli ostacoli posti alla realizzazione di quanto avviato nella consapevole gestione delle riforme politiche, economico e finanziario.

Alla morte del re Vittorio Emanuele II, nel gennaio 1878, appena confermato il governo appena da Depretis, il nuovo sovrano Umberto I assicurò nella seduta reale a Camere riunite e nel proclama agli italiani che avrebbe custodito l’eredità “di devozione alla patria, di amore operoso di ogni civile progresso” e di “fede inconcussa” nelle “libere istituzioni” dei predecessori, confidando nella “concordia di propositi e di affetti che fu sempre presidio e salute d’Italia”³⁶. Ed ancora nel febbraio 1880 nell’inaugurare la sessione parlamentare, Umberto I poteva dichiarare: “Le due promesse che il Fondatore del Regno lasciò come supremo legato all’Italia risorta, la riforma del sistema tributario a sollievo delle classi povere, e l’allargamento del diritto elettorale, sono un sacro debito verso la Sua venerata memoriae verso la giusta aspettazione del nostro popolo”³⁷. Depretis accompagnò e sviluppò in effetti negli anni Ottanta, tale impegno offrendo al sovrano mutevoli ministeri, in una continuità di governo che egli rivendicò dal 1876 al 1887 (comprendendo i tre Gabinetti Cairoli con cui si alternò tra il 1878 e il 1881). Come leader come leader della Sinistra da sette anni al governo, Depretis richiamò nel 1882 il dibattito sulla “concordia” auspicata nel 1876 per realizzare la trasformazione dei partiti in vista di una maggioranza forte, confermando l’auspicata unificazione delle parti liberali della Camera e il carattere progressista del ministero, per poi evocare le sue aperture ai moderati: “e se qualcuno vuole entrare nelle nostre fila (...), se qualcuno vuole trasformarsi e diventare progressista, come posso io respingerlo?”³⁸ La studiata battuta di Depretis era innestata su una strategia politica volta a ricordare che “la libertà è una aspirazione a una concordia nazionale e che nella vita pratica non ha altra garanzia che la stabilità degli ordini civili”³⁹.

³⁵ *Discorso dell’onorevole Depretis presidente del Consiglio dei ministri*, Roma 1876, p. 7.

³⁶ Cfr. *La politica italiana...*, p. 92.

³⁷ *Discorsi della Corona...*, p. 131.

³⁸ Cfr. *La politica italiana...*, p. 267.

³⁹ *Ivi*, p. 252.

Proprio perché frutto di scelta politica, questa linea poteva essere messa in discussione da altre leadership politiche. Nel 1887 con la morte di Depretis, i nuovi orientamenti sovrani e la strategia governativa di Crispi, in effetti, il percorso avviato si interruppe: all'esigenza di raccogliere la sfida liberale si sovrappose una prioritaria volontà di potenza. Seguirono politiche che, in nome di conflitti identitari e ripensamenti delle pratiche costituzionali, incrinarono la stabilità politica e la coesione del regno che pure dichiaravano di voler conseguire con maggiore ordine. Naturalmente, l'oscuramento dell'azione gradualista e riformatrice sostenuta dall'opera di mediazione di Depretis, da allora rimosso dal pantheon nobile della politica costituì necessario corollario a tale mutamento di politica. I suoi fallimenti e le rovine politiche che seguirono nei conflitti civili novecenteschi, non troppo paradossalmente, prolungarono l'opera di rimozione, anche sul piano storiografico. Negli anni di una possibile pace europea, infine, il maturare di una sensibilità culturale attenta al costituirsi di processi solidali e partecipativi ha richiamato – non senza fatica – l'attenzione scientifica sulle azioni e sugli uomini coinvolti nel governare percorsi di “rinascita” socio-politica.

BIBLIOGRAFIA

- Balzani R., Fiorentino C.M., *Risorgimento: costituzione e indipendenza nazionale*, Soveria Mannelli 2022.
- Bambi F., “*Risorgimento*”: *parola italiana, parola europea*, “Quaderni fiorentini” Vol. 45, 2016, pp. 17-31.
- Berselli A., *Il governo della Destra. Italia legale e Italia reale dopo l'Unità*, Bologna 1997.
- Berselli A., *La soluzione della crisi ministeriale del giugno 1873*, “Archivio Storico Italiano” Vol. 117, 1959, 1, pp. 44-79.
- Ciampani A., *Il centro cardinalizio per una strategia vaticana nel governo della Chiesa dopo il 1870*, in *Les cardinaux entre Cour et Curie. Une élite romaine 1775-2015*, a cura di F. Jankowiak, L. Pettinaroli, École Française de Rome, Rome–Paris 2017, pp. 231-243.
- Ciampani A., Rogari S., *Patria, rappresentanza politica e mutamento sociale*, Soveria Mannelli 2024.
- Depretis A., *Discorso dell'onorevole Depretis presidente del Consiglio dei ministri*, Roma 1876.
- Finali G., *Memorie*, introduzione e note di G. Maioli, Faenza 1955.
- Fiorentino C.M., *Il garbuglio diplomatico. L'Italia tra Francia e Prussia nella guerra del 1866*, Milano 2021.
- Fiorentino C.M., *La crisi del novembre-dicembre 1869 e la formazione del ministero Lanza-Sella*, in *La moralità dello storico, La moralità dello storico. Indagine storica e libertà di ricerca. Saggi in onore di Fausto Fonzi*, a cura di A. Ciampani, C.M. Fiorentino, V.G. Pacifici, Rubbettino, Soveria Mannelli 2004.

- Gentile P., *L'ombra del re. Vittorio Emanuele II e le politiche di corte*, Roma 2011.
- I discorsi della Corona, con proclami alla nazione dal 1848 al 1936*, Milano 1938.
- Il Concilio Vaticano I e la modernità*, a cura di M. Baumeister, A. Ciampani, F. Jankowiak, R. Regoli, Roma 2020.
- Il Sillabo di Pio IX*, a cura di L. Sandoni, Bologna 2012.
- L'Italia europea. Dall'unificazione all'Unione*, a cura di G. Tognon, F. Bonini, T. di Maio, Roma 2017.
- La politica italiana dal 1848 al 1897. Programmi di governo*, vol. 2, Roma 1899.
- Minghetti M., *Copialettere 1873-1876*, vol. 1, a cura di M.P. Cuccoli, prefazione di U. Marcelli, Roma 1978.
- Pinto C., *La guerra per il Mezzogiorno. Italiani, borbonici e briganti. 1860-1870*, Roma–Bari 2019.
- Tommaso N., Bellini B., *Dizionario della lingua italiana*, vol. IV, Torino –Napoli–Roma 1872.

Abstract. *The Challenge of the “Reborn Italy” after Unification: Stability, Development, Inclusion*

The essay addresses the political dynamics that characterized the post-war period of 1866. From that point on, once the Kingdom of Italy's emergency phase had been left behind, a rivalry arose between new political perspectives and the resistance of traditional liberal currents. After the turning point of 1873, the political rivalry emerged to determine the transformation of the parties necessary for a policy of reform and to pacify internal conflicts within the state. This was the challenge of Agostino Depretis' *trasformismo*: through the transformation of the parties, economic development, and socio-political inclusion, Depretis was able to guide the political processes necessary for the “resurrected Italy” beyond the institutional emergency.

Keywords: Risorgimento, political post-war Italy, pacifying, trasformismo, stability, development, Inclusion

Biographical note

Andrea Ciampani, PhD (Habil.), a full Professor of Contemporary History at Libera Università Maria Ss. Assunta (LUMSA) in Rome. Chairman of the European research network “Encounters of European Elites in the 19th Century,” member of the Scientific Board of the Istituto per la storia del Risorgimento italiano, Scientific Director of *History of Contemporary Italy*, published by Rubbettino. Member of scientific boards of European journals and historical collections, he has published many books and articles. He edited recently, with T. Kroll, the volume *Transnational Encounters? European Elites, International Associations and National States (1882-1914)*, De Gruyter Oldenbourg, Berlin/Boston, 2025.

STEFAN BIELAŃSKI

University of the National Education Commission, Cracow

Il Risorgimento italiano nella storiografia polacca dalla seconda metà dell'Ottocento alla svolta del XX/XXI secolo

Rassegna della letteratura

All'inizio della seconda metà dell'Ottocento comparvero le prime opere di storici e pubblicisti politici polacchi dedicate al Risorgimento italiano. In prevalenza non avevano carattere scientifico, trattandosi di testi di natura pubblicistica. Il protagonista principale di queste opere era Giuseppe Garibaldi, la figura più rappresentativa del movimento per l'unificazione italiana. È significativo che gli autori polacchi scorgessero in Garibaldi non solo "l'eroe dei due mondi", ma anche un "alleato naturale" dei patrioti polacchi nella lotta contro la Russia zarista. Emblematico in questo senso fu il volume pubblicato nel 1861, intitolato *Wizerunki i życiorysy znakomitości tegoczesnych zebrane z najnowszych źródeł* ("Ritratti e biografie di eminenti personaggi contemporanei raccolti dalle fonti più recenti")¹, dove, accanto alla descrizione delle imprese di Garibaldi, figuravano anche altri protagonisti del Risorgimento italiano, come Camillo Benso di Cavour, primo presidente del Consiglio del Regno d'Italia, il re Vittorio Emanuele II e papa Pio IX.

A cavallo tra XIX e XX secolo, Garibaldi continuò a rappresentare la figura di riferimento nelle opere degli storici e dei pubblicisti polacchi. Tuttavia, cominciarono a diffondersi anche studi di carattere documentario, i cui protagonisti includevano un altro illustre rappresentante della corrente rivoluzionaria del Risorgimento italiano: Giuseppe Mazzini. Nel 1905 fu pubblicata, a cura di Bertold Merwin, una raccolta di lettere di Mazzini indirizzate a uno dei "dittatori" dell'insurrezione di gennaio del

¹ *Wizerunki i życiorysy znakomitości tegoczesnych zebrane z najnowszych źródeł*, Warszawa 1861.

1863, Marian Langiewicz². Vi si sottolineavano i legami tra Mazzini e Adam Mickiewicz e, in particolare, la collaborazione del primo con i patrioti polacchi nell'ambito delle organizzazioni rivoluzionarie "Giovine Italia" (e successivamente "Giovine Europa"), nonché durante il già menzionato periodo dell'insurrezione di gennaio.

La riflessione sull' "altra parte" – e in particolare sul ruolo del "prigioniero del Vaticano" – trovò espressione nelle opere che Józef Sebastian Pelczar, vescovo di Przemyśl dal 1900 al 1924, dedicò a papa Pio IX³.

Il Risorgimento nella storiografia della Seconda Repubblica di Polonia

Gli storici polacchi, nell'affrontare le questioni legate al Risorgimento italiano – sia durante il periodo della Seconda Repubblica di Polonia sia successivamente, in quello della Repubblica Popolare Polacca – concentrarono i propri studi sul periodo della Primavera dei Popoli. Tale tematica trovò un'ampia trattazione nella pubblicazione di Józef Feldman, dedicata in generale alla "questione polacca" di quell'epoca⁴. Un'attenzione particolare venne riservata alle figure del Risorgimento italiano, considerate nel contesto delle loro relazioni con la Polonia e i polacchi. Continuarono, pertanto, ad apparire studi incentrati su tali rapporti, con speciale riferimento all'attività di Mazzini e Garibaldi. In tale prospettiva rivestono particolare importanza le pubblicazioni – anche di taglio documentario – di Adam Lewak⁵ e, soprattutto, di Kalikst Morawski,

² B. Merwin, *Listy Mazziniego do dyktatora Langiewicza*, Lwów 1905 [pubbl. da "Tydzień"]. Vedi anche W. Jabłonowski, *Dwaj wielcy patrioci włoscy: G. Mazzini i G. Garibaldi*, Warszawa 1906 [pubbl. da "Myśl Polska"].

³ J.S. Pelczar, *Pius IX i jego pontyfikat na tle dziejów Kościoła w XIX wieku*, Przemyśl 1907; idem, *Pius IX i Polska*, Miejsce Piastowe 1914. In questo contesto è degna di nota la figura e l'attività del vescovo Józef Sebastian Pelczar (1842-1924), santo della Chiesa cattolica, canonizzato nel 2003 da papa Giovanni Paolo II. Fu inoltre professore di storia della Chiesa e di diritto canonico, nonché rettore dell'Università Jagellonica nell'anno accademico 1882-1883.

⁴ J. Feldman, *Sprawa polska w 1848 roku*, Kraków 1933.

⁵ Adam Lewak (1891-1963), storico, editore e bibliotecario, legato agli ambienti accademici di Leopoli e Cracovia, fu anche direttore della Biblioteca dell'Università di Varsavia per molti anni, anche durante l'occupazione, quando ne diresse l'attività in condizioni clandestine. Scrisse su Mazzini in varie pubblicazioni, tra cui: *Mazzini i emigracja polska*, "Przegląd Warszawski" 1923, n. 4; *G. Mazzini e l'emigrazione polacca*, "Il Risorgimento Italiano" Vol. 43, 1924, f. 4; *Mazzini e l'emigrazione polacca*, Casale 1925; *Ideologia polskiego romantyzmu politycznego a Mazzini*, Warszawa 1934 [pubbl. da "Polityka Narodowa"]. Vedi anche: A. Brossowa, *Józef Mazzini, szermierz niepodległości Włoch i przyjaciel Polski*, Lwów 1925 [pubbl. da "Filomaty"]. Adam Lewak fu inoltre l'editore dei documenti relativi alla figura di Garibaldi: *La corrispondenza polacca di Giuseppe Garibaldi*, Cracovia 1932 (scrisse anche, sulla base di fonti documentarie, l'articolo *Garibaldi wobec polskich dążeń do niepodległości*, "Przegląd

il quale si richiamò al pensiero di Gioberti, dedicando particolare attenzione ai temi più generali della lotta comune di italiani e polacchi per la libertà e l'indipendenza dei due Paesi⁶. In questo contesto apparvero anche studi dedicati alla figura del colonnello italiano Francesco Nullo, caduto durante l'insurrezione di gennaio, elaborati con l'intento di rafforzare, attraverso la riflessione storica, i rapporti politici tra Polonia e Italia nel periodo interbellico⁷. Le questioni relative ai rapporti con il Vaticano – peraltro considerate anche in una prospettiva più ampia, di carattere europeo – furono affrontate, negli anni Trenta del XX secolo, da Mieczysław Żywczyński⁸.

Marceli Handelsman, eminente storico polacco del periodo interbellico⁹, dedicò una parte significativa delle proprie ricerche agli aspetti più rilevanti dell'unificazione italiana e, in particolare, alla cosiddetta "politica italiana" del principe Adam Czartoryski nella prima fase delle lotte per l'unità d'Italia, nel biennio 1848-1849. La sua opera fu successivamente proseguita dai suoi allievi, Kalikst Morawski e Stefan Kieniewicz¹⁰. Tra i principali temi trattati da Handelsman nelle sue pubblicazioni scientifiche

Współczesny" 1932, vol. 43) e, già nel dopoguerra, di quelli relativi all'attività diplomatica polacca (degli ambienti d'emigrazione) nei confronti del Vaticano durante l'insurrezione di gennaio: *Polska akcja dyplomatyczna w Watykanie. Polska działalność dyplomatyczna 1863-1864. Zbiór dokumentów*, vol. 2, Warszawa 1963.

⁶ Kalikst Morawski (1907-1988) fu un eminente italianista e romanista, nonché studioso delle vicende polacco-italiane nel XIX secolo. Partecipò attivamente alle attività dell'Istituto per la storia del Risorgimento italiano di Roma, dell'Accademia Adamo Mickiewicz di Storia e Letteratura Polacca e Slava di Bologna e dell'Associazione Internazionale per gli Studi di Lingua e Letteratura Italiana. Le sue pubblicazioni del periodo interbellico, dedicate a importanti figure del Risorgimento italiano e alle relazioni polacco-italiane dell'epoca, comprendono: *Garibaldi w świetle najnowszych badań*, "Kwartalnik Historyczny" Vol. 46, 1932, n. 2; *Polska i Włochy w walce o niepodległość 1846-1848*, "Polityka Narodów" 1936, vol. 7, pp. 514-536; *Gioberti. Myśl i działanie polityczne*, Warszawa 1936; *Polacy i sprawa polska w dziejach Italii (1830-1866)*, Warszawa 1937. Vedi anche O. Laskowski, S. Płoski, *Kampania włoska 1859 roku*, Warszawa 1928.

⁷ K. Firlej-Bieleńska, *Nullo i jego towarzysze*, Warszawa 1923 e L. Kociemski, *Francesco Nullo e l'eroismo italiano in Polonia*, Roma 1923.

⁸ M. Żywczyński, *Geneza i następstwa encykliki "Cum primum" z 9 VI 1832 r. Watykan i sprawa polska w latach 1830-37*, Warszawa 1935, *Rozprawy Historyczne Towarzystwa Naukowego Warszawskiego*, vol. 15, f. 1; *Z dziejów stosunku Watykanu do Anglii w latach 1843-1844*, "Przegląd Historyczny" 1936, vol. 33, f. 2, pp. 319-325; *Rzym i polski ruch niepodległościowy w latach 1830-1846*, "Polityka Narodów" 1936, vol. 7, pp. 639-652; *Watykan i Metternich a sprawa polska w latach 1836-1848*, Warszawa 1939.

⁹ M. Handelsman condusse ricerche sulla "questione polacca" nel XIX secolo ed è anche autore di studi di storia contemporanea e di metodologia della storia. Vedi J. Dutkiewicz, *Marceli Handelsman jako badacz epoki napoleońskiej*, "Przegląd Historyczny" 1966, vol. 57, pp. 512-527; L. Michalska-Bracha, *Dzieje najnowsze: opinie historyków polskich w czasach II Rzeczypospolitej*, "Klio Polska. Studia i Materiały z Dziejów Historiografii Polskiej" 2019, vol. 11 nonché T. Pawelec, *"Historyka" i refleksja metodologiczna Marcelgo Handelsmana*, in M. Handelsman, *Historyka*, a cura di P. Węcowski, Warszawa 2010, pp. 247-262.

¹⁰ Vedi: S. Kieniewicz, *Marceli Handelsman (1882-1945)*, in *Historycy warszawscy ostatnich dwóch stuleci*, a cura di A. Gieysztor, J. Maternicki e H. Samsonowicz, Warszawa 1986, p. 258; vedi anche J. Woliński, *Marceli Handelsman*, "Kwartalnik Historyczny" 1946, vol. 53, pp. 503-511 nonché T. Manteuffel, *Marceli Handelsman jako nauczyciel*, "Przegląd Historyczny" 1946, vol. 36, pp. 9-11;

figurano, senza dubbio, gli studi dedicati alla Grande Emigrazione, e in particolare alla figura e all'attività diplomatica del principe Adam Jerzy Czartoryski¹¹. È interessante notare che Handelsman affrontò in modo ampio il tema del Risorgimento italiano anche in un'opera di carattere didattico, redatta durante il periodo del suo insegnamento all'Università di Varsavia e intitolata *Zjednoczenie Włoch* ("L'unificazione d'Italia")¹². Va inoltre sottolineato che, nella biografia politica del principe Czartoryski, pubblicata postuma dopo la Seconda guerra mondiale, l'autore incluse anche questioni relative all'Italia nell'epoca del Risorgimento¹³.

Le pubblicazioni degli storici polacchi dalla metà del XX secolo alla svolta del XX e XXI secolo

Dopo il 1945, gli storici polacchi che si occuparono del Risorgimento italiano dedicarono maggiore attenzione, rispetto al periodo precedente, all'epoca della Primavera dei Popoli e, in particolare, alla vicenda della cosiddetta Legione di Adam Mickiewicz del 1848¹⁴. Tra le figure italiane che suscitavano l'interesse dei ricercatori polacchi con-

idem, *Rola Marcelego Handelsmana w życiu naukowym Warszawy*, "Przegląd Historyczny" 1959, vol. 50, pp. 4-12.

¹¹ M. Handelsman, *Rok 1848 we Włoszech i polityka ks. Adama Czartoryskiego*, Kraków 1939, *Rozprawy Wydziału Historyczno-Filozoficznego – Polska Akademia Umiejętności*, ser. 2, vol. 45, n. 1, pp. 1-84. Vedi anche la pubblicazione in lingua italiana: *Roma: gli antecedenti del quarantotto e la politica polacca*, in *Le relazioni tra l'Italia e la Polonia dall'età Romana ai tempi nostri*, Roma 1936, pp. 105-125. Vedi inoltre J. Dutkiewicz, *Marceli Handelsman jako historyk dyplomacji Hotelu Lambert*, "Przegląd Historyczny" 1959, vol. 50, pp. 13-32.

¹² M. Handelsman, *Zjednoczenie Włoch (Z dwiema mapami i tablicą synchronistyczną)*, [pubbl. da S-ka Akc. Polska Składnica Pomocy Szkolnych], Warszawa [s.d.].

¹³ M. Handelsman, *Adam Czartoryski*, a cura di W. Antoniewicz e K. Michałowski, preparato per la stampa da S. Kieniewicz, [pubbl. da Towarzystwo Naukowe Warszawskie con il contributo della Presidenza del Consiglio dei Ministri e del Dipartimento della Scienza del Ministero dell'Istruzione], vol. 1, Warszawa 1948; vol. 2, Warszawa 1949 [parte 2, cap. 9: *Polityka zewnętrzna ks. Adama* (9.12: *Misja rzymska*, pp. 128-147); parte 3: *Rewolucja europejska*, cap. 11: *Przedwiośnie* (11.3: *Plany włoskie*, pp. 212-216), cap. 15: *Polityka zagraniczna 1848-9* (15.6: *Polityka włoska*, pp. 308-318)]; vol. 3, Warszawa 1950.

¹⁴ L. Kociemski, *La Legione polacca di Mickiewicz nel 1848 in Italia*, Roma 1949; H. Batowski, *Legion Mickiewicza a Słowiańszczyzna w r. 1848*, Kraków 1948; idem, *Legion Mickiewicza w kampanii włosko-austriackiej 1848 roku*, Warszawa 1956; S. Kieniewicz, *Legion Mickiewicza. 1848-1849*, [materiali di discussione della Commissione Scientifica per la Celebrazione dell'Anno di Mickiewicz dell'Accademia Polacca delle Scienze. Sezione di Storia e di Storia della Filosofia], Warszawa 1955; idem, *Adam Mickiewicz jako polityk*, Warszawa 1956; idem, *Legion Mickiewicza 1848-1849*, Warszawa 1957; vedi anche: *Listy legionistów Adama Mickiewicza z lat 1848-1849*, a cura di H. Lutzowa, introduzione di S. Kieniewicz, Wrocław 1963.

tinuarono a occupare un posto di rilievo Giuseppe Mazzini e Giuseppe Garibaldi. Le ricerche sul pensiero e sull'attività politica di Mazzini, fermo sostenitore del repubblicanesimo e della forma unitaria dello Stato italiano, furono condotte dallo storico Stefan Kieniewicz¹⁵ e dall'italianista Joanna Ugniewska (autrice anche di studi sui temi della tradizione e del progresso in età risorgimentale)¹⁶. Un'analoga attenzione fu rivolta a Garibaldi, presentato come una figura centrale del movimento rivoluzionario e – come scrisse Irena Koberdowa – “l'eroe in camicia rossa”¹⁷. Nelle pubblicazioni degli anni Ottanta del XX secolo, il generale venne esaminato non soltanto nel contesto dei suoi rapporti con la Polonia e i Polacchi¹⁸, ma anche sotto il profilo puramente biografico¹⁹. Un tema distinto, sebbene strettamente collegato alla problematica del Risorgimento italiano, riguardava l'atteggiamento del Vaticano, e in particolare di papa Pio IX, nei confronti dell'unificazione d'Italia, così come la posizione della Santa Sede rispetto alla “questione polacca” negli anni Cinquanta e Sessanta dell'Ottocento²⁰. In questo contesto si collocano anche le ricerche di Marian Kukiel e Jerzy Skowronek, quest'ultimo autore di una nuova interpretazione della politica del principe Adam

¹⁵ S. Kieniewicz, *La pensée de Mazzini et le mouvement slave national*, in *Mazzini e l'Europa*, Roma 1974. In un periodo precedente apparvero inoltre le pubblicazioni di autori strettamente legati al filone marxista, che mettevano in evidenza soprattutto i rapporti di Mazzini con il “movimento rivoluzionario” internazionale: vedi W. Łukaszewicz, *Wpływ masonerii, karbonaryzmu i J. Mazziniego na polską myśl rewolucyjną w latach poprzedzających Wiosnę Ludów*, in *W stulecie Wiosny Ludów 1848-1948*, vol. 3, Warszawa 1951; nonché I. Koberdowa, *Mazzini i międzynarodowy ruch republikański*, in *Wiek XIX. Księga pamiątkowa S. Kieniewicza*, Warszawa 1967.

¹⁶ J. Ugniewska, *Giuseppe Mazzini – historia jako narodowa terapia*, Wrocław 1986; vedi anche eadem, *Problematyka postępu we włoskim Risorgimento*, “Studia Filozoficzne” 1977, n. 2(135) nonché *Problematyka postępu i tradycji w kulturze włoskiej pierwszej połowy XIX wieku (1816-1848)*, Warszawa 1979.

¹⁷ I. Koberdowa, *Garibaldi. Bohater w czerwonej koszuli*, Warszawa 1963.

¹⁸ S. Kieniewicz, *Risorgimento, Garibaldi a Polska*, “Kwartalnik Historyczny” a. 91, 1984, n. 2; R.C. Lewanski, *Giuseppe Garibaldi e la Polonia. Identità ideale – divergenze di priorità*, “Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne” 1987, n. 82; vedi anche: E. Kołodziejczyk, *Bulewski, Garibaldi, Mazzini*, Kraków 2010 [pubbl. da “Świat Słowiański”].

¹⁹ A. Ostrowski, *Garibaldi*, Warszawa 1969; fu anche autore, in lingua polacca, di biografie di altre figure dell'epoca del Risorgimento italiano: idem, *Francesco Nullo. Bohater Polski i Włoch*, Warszawa 1970; idem, *Hrabia Kamil Cavour*, Warszawa 1972. Negli anni Ottanta apparve inoltre la biografia di Tomasz Wituch, *Garibaldi*, Wrocław 1983, 1998.

²⁰ M. Żywczyński, *Pius IX i rewolucja 1848 r.*, in 1848. *W stulecie wiosny ludów*, Lublin 1948; K. Piwarski, *Kuria Rzymska a polski ruch narodowowyzwoleńczy 1794-1863*, Warszawa 1955; O. Beiersdorf, *Papiestwo wobec sprawy polskiej w latach 1772-1864. Wybór źródeł*, Wrocław 1960; idem, *Polska działalność dyplomatyczna w Rzymie w okresie powstania styczniowego*, in *Powstanie Styczniowe 1863-1864. Wrzenie, bój, Europa, wizje*, a cura di S. Kalembka, Warszawa 1990, pp. 506-540; K. Lis, *Pius IX a Polska w dobie powstania styczniowego*, Lublin 1996; J. Kania, *Pius IX a walka Polaków z Rosją. Powstanie styczniowe (1863-1864). Studia z dziejów stosunków polsko-watykańskich*, Kraków 2000; P. Podemski, *Evviva l'Italia con il Santo Padre. Il mito patriottico di Pio IX (1846-1848)*, “Kwartalnik Neofilologiczny” a. 59, 2012, f. 2, pp. 229-251; A. Bender, *Zofia Katarzyna Branicka Odescalchi zwana pierwszym “polskim papieżem”*, “Roczniki Humanistyczne” 2020, vol. 68, n. 4, pp. 213-233.

Czartoryski²¹ rispetto alle tesi formulate da Marceli Handelsman, nonché gli studi di Stefan Kieniewicz e Kalikst Morawski, riguardanti la lotta armata per l'indipendenza dell'Italia e della Polonia, oltre che le relazioni italo-polacche nel medesimo periodo²². Degne di considerazione sono inoltre le ricerche più recenti, condotte nelle prime decadi del XXI secolo, dedicate a diversi aspetti della presenza e delle vicende dei Polacchi in Italia nel XIX secolo²³.

Nel formulare una valutazione complessiva del significato del processo di unificazione italiana, è necessario tener conto della molteplicità delle fonti del Risorgimento e dei suoi protagonisti, talvolta dimenticati (come accadde per molti anni nel caso di Carlo Cattaneo, eroe delle Cinque giornate di Milano del 1848)²⁴, ma anche della varietà dei cambiamenti socio-economici della prima metà del XIX secolo, così come della mutevole congiuntura internazionale²⁵. In tale contesto vanno rilevati i giudizi critici espressi con sempre maggiore frequenza, soprattutto alla svolta del XX e XXI secolo, che rappresentano, in certo senso, una vera e propria "revisione" della storia del

²¹ M. Kukieli, *Książę Adam*, Parigi 1950; idem, *Czartoryski a jedność Europy 1770-1861*, trad. dall'inglese di J.M. Kłoczowski, edizione polacca a cura e con introduzione di M. Filipowicz, Lublin 2008; J. Skowronek, *Adam Jerzy Czartoryski 1770-1861*, Warszawa 1994. Vedi anche J. Wszolek, *Działalność polityczna obozu Czartoryskiego wśród Polaków w Rzymie w latach 1832-1843*, "Przegląd Historyczny" 1967, vol. 58(4), pp. 624-647; *Prawica Wielkiej Emigracji wobec narodowego ruchu włoskiego (przed rewolucją 1848 roku)*, Wrocław 1970.

²² S. Kieniewicz, *Les Polonais et le Risorgimento 1848-1849*, in S. Kieniewicz, K. Morawski, *La Polonia e il Risorgimento italiano*, Roma 1961, pp. 3-13, *Conferenze – Accademia Polacca di Scienze e Lettere. Biblioteca di Roma*, f. 14; idem, *L'Italie et l'insurrection polonaise de 1863*, Warszawa 1975, *Conferenze – Accademia Polacca delle Scienze. Biblioteca e Centro di Studi a Roma*, f. 66; idem, *Gli studi sul Risorgimento in Polonia (1934-1959)*, "Rassegna storica del Risorgimento" a. 47, 1960, n. 1; idem, *Italia e Polonia tra il 1849 e il 1862*, in S. Kieniewicz, K. Morawski, *La Polonia e il Risorgimento italiano*, Roma 1961, pp. 15-35, *Conferenze – Accademia Polacca di Scienze e Lettere. Biblioteca di Roma*, f. 14.

²³ L. Henczel-Wróblewska, *Dzieje Polaków we Włoszech*, Poznań 2006; eadem, *Polacy w kulturze Piemontu w XIX wieku i w pierwszych dekadach XX wieku*, Poznań 2014; eadem, *Przez Piemont do Europy. Wpływ obcych doświadczeń na polskie koncepcje budowy struktur państwowych i ponadpaństwowych*, Poznań 2016; L. Jurek, *PRL: Influence of the Italian Risorgimento on the Debates of Polish National Identity*, "Studia Migracyjne – Przegląd Polonijny" 2008, a. 34, f. 3-4, pp. 55-68; eadem, *The Italian Risorgimento and the Polish Intelligentsia's Visions of the Nation and National Liberation (1848-1871)*, Florence 2010; eadem, *Polish Risorgimento: Visions of the Modern Polish Nation and Their Italian Foundations*, Frankfurt am Main 2013; K. Golemo, *Dynamika tożsamości regionalnej, narodowej i ponadnarodowej w Italii od ruchów włoskiego Risorgimento po czasy współczesne*, Kraków 2006 nonché *Polacy we Włoszech. Historia, współczesność, zmiany*, a cura di K. Golemo, B. Kaczorowski, M. Stefanowicz, Kraków 2014.

²⁴ S. Bielański, *Tradycje federalizmu we Włoszech. Studia nad włoskim piśmiennictwem historyczno-politycznym XVIII i XIX wieku ze szczególnym uwzględnieniem twórczości Carlo Cattaneo*, Kraków 2002; idem, *Il pensiero politico e storico del Risorgimento italiano nella storiografia polacca dell'Ottocento e del Novecento*, in *Storia e percorsi del federalismo. L'eredità di Carlo Cattaneo*, vol. 1, a cura di D. Predda, C. Rognoni Vercelli, Bologna 2005, pp. 441-463.

²⁵ S. Bielański, *Włochy*, in *Encyklopedia historyczna świata*, vol. 9, *Europa*, parte 2, a cura di A. Panikowicz, A. Podraza, Kraków 2001.

Risorgimento²⁶. Nella sua monografia dedicata al processo di unificazione d'Italia, Tomasz Wituch sottolinea che "il Risorgimento non fu un fenomeno esclusivamente politico", aggiungendo: "La lotta degli Italiani per la libertà e per l'unità nazionale fu, al tempo stesso, una lotta per l'identità culturale della nazione (...) "²⁷. Mieczysław Żywczyński, presentando le concezioni italiane del XX secolo relative al Risorgimento, osserva a sua volta che esso può essere considerato – come già nel XIX secolo – tanto come un "movimento letterario e culturale, fondato sull'affermazione dell'autonomia nazionale", quanto come un termine dal "significato politico e territoriale – si trattava dell'unificazione dell'Italia in un solo Stato. Tale processo si concluse nel 1870"²⁸. Un'importante sintesi delle interpretazioni formulate dagli storici polacchi del XX secolo sul Risorgimento italiano si trova nella più autorevole storia d'Italia in lingua polacca, opera di Józef Andrzej Gierowski, il quale sottolineava che l'unificazione italiana "non doveva essere un atto meccanico, bensì un profondo rinnovamento. L'abbandono di tale principio provocò una crisi interna di lunga durata, che pesò sul futuro dell'Italia e ostacolò profondamente il compimento della formazione di una moderna nazione italiana. Con questa riserva, si può parlare di un successo del Risorgimento"²⁹.

BIBLIOGRAFIA

- Batowski H., *Legion Mickiewicza w kampanii włosko-austriackiej 1848 roku*, Warszawa 1956.
- Bieleński S., *Il pensiero politico e storico del Risorgimento italiano nella storiografia polacca dell'Ottocento e del Novecento*, in *Storia e percorsi del federalismo. L'eredità di Carlo Cattaneo*, vol. 1, a cura di D. Preda, C. Rognoni Vercelli, Bologna 2005, pp. 441-463.
- Bieleński S., *Tradycje federalizmu we Włoszech. Studia nad włoskim piśmiennictwem historyczno-politycznym XVIII i XIX wieku ze szczególnym uwzględnieniem twórczości Carlo Cattaneo*, Kraków 2002.
- Bieleński S., *Włochy*, in *Encyklopedia historyczna świata*, vol. 9, *Europa*, parte 2, a cura di A. Pankowicz, A. Podraza, Kraków 2001, pp. 349-392.
- Firlej-Bieleńska K., *Nulla i jego towarzysze*, Warszawa 1923.
- Gierowski J.A., *Historia Włoch*, Wrocław 1985, 1999.

²⁶ Si tratta delle concezioni di G. Miglio, presentate nella letteratura polacca da S. Bieleński, *Współczesne włoskie poglądy na teorię i historię federalizmu oraz regionalizmu ze szczególnym uwzględnieniem koncepcji Gianfranco Miglio*, "Historyka. Studia Metodologiczne" Vol. 31, 2001, pp. 101-108; e nella già citata pubblicazione: idem, *Tradycje federalizmu...*, pp. 29-38.

²⁷ T. Wituch, *Zjednoczenie Włoch*, Warszawa 1987, p. 4; cfr. anche *Zjednoczenie Włoch. Historia, literatura, tłumaczenie [Risorgimento e Unità d'Italia: storia, letteratura, traduzione]*, a cura di D. Artico, K. Biernacka-Licznar, J. Łukaszewicz, Wrocław 2012.

²⁸ M. Żywczyński, *Włochy nowożytne 1796-1945*, Warszawa 1971, p. 10.

²⁹ J.A. Gierowski, *Historia Włoch*, Wrocław 1985, 1999, p. 418.

- Golemo K., *Dynamika tożsamości regionalnej, narodowej i ponadnarodowej w Italii od ruchów włoskiego Risorgimento po czasy współczesne*, Kraków 2006.
- Handelsman M., *Rok 1848 we Włoszech i polityka ks. Adama Czartoryskiego*, Kraków 1939, *Rozprawy Wydziału Historyczno-Filozoficznego – Polska Akademia Umiejętności*, ser. 2, vol. 45, n. 1.
- Handelsman M., *Zjednoczenie Włoch*, Warszawa [s.d.].
- Henczel-Wróblewska L., *Dzieje Polaków we Włoszech*, Poznań 2006.
- Henczel-Wróblewska L., *Polacy w kulturze Piemontu w XIX wieku i w pierwszych dekadach XX wieku*, Poznań 2014.
- Henczel-Wróblewska L., *Przez Piemont do Europy. Wpływ obcych doświadczeń na polskie koncepcje budowy struktur państwowych i ponadpaństwowych*, Poznań 2016.
- Kieniewicz S., *Risorgimento, Garibaldi a Polska*, "Kwartalnik Historyczny" a. 91, 1984, n. 2, pp. 279-289.
- Kieniewicz S., Morawski K., *La Polonia e il Risorgimento italiano*, Roma 1961.
- Koberdowa I., *Garibaldi. Bohater w czerwonej koszuli*, Warszawa 1963.
- Kociemski L., *Francesco Nullo e l'eroismo italiano in Polonia*, Roma 1923.
- Kociemski L., *La Legione polacca di Mickiewicz nel 1848 in Italia*, Roma 1949.
- Lewak A., *La corrispondenza polacca di Giuseppe Garibaldi*, Cracovia 1932.
- Morawski K., *Gioberti. Myśl i działanie polityczne*, Warszawa 1936.
- Morawski K., *Gli studi sul Risorgimento in Polonia (1934-1959)*, "Rassegna storica del Risorgimento" a. 47, 1960, n. 1, pp. 55-60.
- Morawski K., *Polacy i sprawa polska w dziejach Italii (1830-1866)*, Warszawa 1937.
- Ostrowski A., *Francesco Nullo. Bohater Polski i Włoch*, Warszawa 1970.
- Ostrowski A., *Garibaldi*, Warszawa 1969.
- Ostrowski A., *Hrabia Kamil Cavour*, Warszawa 1972.
- Ugniewska J., *Giuseppe Mazzini – historia jako narodowa terapia*, Wrocław 1986.
- Ugniewska J., *Problematyka postępu i tradycji w kulturze włoskiej pierwszej połowy XIX wieku (1816-1848)*, Warszawa 1979.
- Wituch T., *Garibaldi*, Wrocław 1983, 1998.
- Wszolek J., *Prawica Wielkiej Emigracji wobec narodowego ruchu włoskiego (przed rewolucją 1848 roku)*, Wrocław 1970.
- Żywczyński M., *Włochy nowożytnie 1796-1945*, Warszawa 1971.

Abstract. *The Italian Risorgimento in Polish Historiography from the Second Half of the 19th Century to the Turn of the 21st Century: A Review of the Literature on the Subject*

In Polish historiography, research has focused on Garibaldi and Mazzini, the Spring of Nations (1848) and Colonel Francesco Nullo, who died in the January Uprising (1863). Kalikst Morawski referred to the joint struggle for freedom and independence of both countries, while

Marceli Handelsman made a detailed presentation of the 'Italian policy' of Prince Jerzy Adam Czartoryski. Research on Mazzini's thought and activities was conducted by Stefan Kieniewicz in the post-WWII period and by Joanna Ugniewska in the 1970s and 1980s. A summary of the views of 20th-century Polish historians on the history of the Italian Risorgimento can be found in *History of Italy* by Józef Andrzej Gierowski, who emphasized that Italian unification – not devoid of difficulties and crises – gave rise to the process of shaping the modern Italian nation.

Keywords: Risorgimento, Polish and Italian independence heroes, Italian unification, modern Italian nation, Polish historiography on the Risorgimento

Biographical note

Stefan Bielański, PhD (Habil.), is a Professor at the University of the National Education Commission (UKEN) in Kraków, in 2011-20, Director of the International Research Center "Mediterraneum" at the Institute of Political Science of the Pedagogical University (UP) in Kraków; and from 2021 at the Institute of Political Science and Administration of the University UP/UKEN – Head of the "Italian Studies" and "History of Geopolitical Thought" Research Teams. In 2022-24, Vice-Chairman of the Discipline Council of Political and Administrative Sciences UP/UKEN. From 2022, head of the Department of State Studies, and from 2024, Deputy Director of the Institute of Journalism and International Relations of the University of the National Education Commission (UKEN) in Krakow. His research interests include the political history of Italy, the history of historiography, and the history of political thought in Italy in the modern era.

BARTOSZ KWIECIŃSKI

Jagiellonian University

A bassa voce

I dibattiti sul Risorgimento nei discorsi della critica cinematografica polacca

La ricezione dei testi culturali del Risorgimento italiano dipendeva in larga misura dall'interpretazione corrente del movimento unitario. Il paradigma principale dell'interpretazione dominante fu quello romantico-indipendentista, che trasformava le aspirazioni italiane all'unità nazionale nell'immaginario simbolico polacco indipendentista. E non fu un discorso manifestatosi soltanto nelle narrazioni ottocentesche¹ – così ben delineate negli scritti storici di Stefan Kieniewicz² – ma anche durante il periodo della Repubblica Popolare di Polonia (PRL). Un esempio rilevante delle mutevoli traiettorie interpretative è rappresentato dalle traduzioni in polacco di *Cuore. Diario di un ragazzo* di Edmondo De Amicis, tradotto ben sei volte in Polonia³. Ogni traduzione si discostava in certa misura dall'originale, includendo interventi autoriali che adattavano le premesse di questo racconto didattico e sentimentale alla realtà polacca. L'ultima traduzione, curata da Witold Zechenter nel dopoguerra, includeva modifiche autocensorie del traduttore. Come osserva Olga Płaszczewska:

Nella versione polacca scompaiono ampi passaggi – ad esempio, in Gennaio viene omissso il capitolo sulla morte del re Vittorio Emanuele, in Marzo – quello dedicato a Cavour, in Aprile – scompaiono re Umberto e Giuseppe Mazzini, in Giugno – Garibaldi e l'invocazione occasionale all'Italia. La scelta del traduttore può essere spiegata in due modi: in primo

¹ W. Łazuga, "Garibaldi", "Cavour" i polski Piemont, "Galicja" 2015, n. 1, pp. 11-20.

² Lo storico, nella sua monografia sull'insurrezione del 1863, cita il nome di Garibaldi oltre trenta volte.

³ Traduzioni ad opera di: Helena z Russockich Wilczyńska (1887), Maria z Siemiradzkich Obrąpalska (1890), Józef Nestorowicz (1899), Maria Konopnicka (1906), Leon Sternklar (1937), J. Drzewiecka (1938) e Witold Zechenter (1946).

luogo, col desiderio di semplificare la lettura a un pubblico con una minore preparazione storica, in secondo luogo, con la situazione politica della Polonia nel 1946, laddove l'immagine esaltata dell'aristocrazia non coincideva con la dottrina sociale vigente⁴.

Per di più, il traduttore ha sostituito le invocazioni patriottiche all'Italia con riferimenti a un universo più ampio della "patria": "(...) in grado di risuonare con più forza ai destinatari di un Paese risorgente alla vita dopo la guerra"⁵.

Nel caso della ricezione critica del cinema italiano, il tema stesso del *Risorgimento* compare in un certo senso ai margini delle riflessioni autoriali. Sebbene fosse regolarmente presente sugli schermi della Repubblica Popolare di Polonia – e durante il l'epoca del realismo socialista, grazie alla svolta estetica neorealista, rappresentasse l'unica cinematografia occidentale ampiamente diffusa nel circuito cinematografico polacco⁶ – la sua ricezione critica fu in larga misura soggetta a diatribe ideologiche. Va tuttavia ricordato che, mentre nei Paesi d'oltrecortina esisteva un sistema di censura istituzionalizzato e multilivello (che riguardava in modo particolare la cinematografia), gli autori occidentali, specialmente quelli comunisti o a essi ideologicamente affini, potevano esprimersi, nei loro Paesi, piuttosto liberamente su temi sottoposti a limitazioni censorie.

Il Risorgimento è trattato nella riflessione culturale polacca come un tema di portata locale – e, quando presente, appare nella storiografia o nel pensiero politico – rimanendo tuttavia sempre circoscritto. Un dibattito elitario, intellettuale quindi, che non permeava la coscienza collettiva – diversamente da quanto accadeva con la Rivoluzione Francese o quella d'Ottobre, divenute, anche nella Polonia comunista, codici condivisi dell'universo culturale europeo. Lo spettatore polacco, vivendo nella Repubblica Popolare, ebbe modo di vedere, tra gli altri, i film di Florestano Vancini – *Bronte: cronaca di un massacro che i libri di storia non hanno raccontato* (1971), *1860* (1934) di Alessandro Blasetti, *Viva l'Italia* (1961) di Roberto Rossellini, *Allonsanfàn* (1974) di Paolo e Vittorio Taviani, *In nome del Papa Re* (1977) di Luigi Magni. Tuttavia, nessuna di queste opere, parte di un ricco patrimonio cinematografico italiano, suscitò in Polonia un dibattito più ampio sulla storia italiana. Questi film, di svolta e ampiamente discussi in Italia, furono accolti freddamente sia dal pubblico che dalla critica. L'unica eccezione furono i film di Visconti, in particolare *Il Gattopardo* del 1963. L'intensità del dibattito che attraversò la stampa cinematografica dell'epoca e la stessa popolarità del film rappresentarono, a mio avviso, un veicolo per riportare il tema del Risorgimento all'attenzione del pubblico polacco dell'epoca – cercherò quindi di ricostruire le emozioni di allora e delineare i principali ambiti di discussione.

⁴ O. Płaszczewska, *O recepcji przekładowej Serca De Amicisa w Polsce*, "Italica Wratislaviensis" 2002, n. 3, p. 94.

⁵ *Ivi*, p. 95.

⁶ Cfr. J. Płażewski, *Film zagraniczny w Polsce*, in *Encyklopedia kultury polskiej XX wieku. Film. Kinematografia*, a cura di E. Zajiček, Warszawa 1994.

Primo piano: Luchino Visconti

Visconti era il beniamino della critica cinematografica polacca nel periodo in cui realizzava film sul proletariato, anticipando o apertamente abbracciando il neorealismo. Nel 1951 ebbe luogo la prima proiezione polacca di *La terra trema* (1948). In quell'occasione il settimanale "Film"⁷ dedicò alla pellicola due pagine. La recensione – coerente con la retorica dell'epoca – colloca il film entro un'interpretazione marxista della storia e nel filone del "cinema progressista italiano". Il recensore – sempre in linea con la convenzione allora dominante nella trattazione del cinema occidentale – rimprovera a Visconti alcune lacune ideologiche – del resto, solo la cinematografia sovietica aveva raggiunto una piena consapevolezza del processo storico. Nel numero 38 del settimanale⁸ appare una recensione approfondita del film, nella quale si mettono in evidenza le carenze ideologiche e la mancanza di radicalità nell'approccio alle questioni di classe, stante l'ammirazione del recensore per lo slancio scenico.

Senso (1954), adattamento di un racconto d'un autore minore – e al tempo stesso opera di svolta estetica – fu accolto in Polonia con freddezza e riserva. L'abbandono dell'estetica neorealista a favore del melodramma storico fu percepito come un tradimento artistico. Come sottolinea la monografista del regista:

Il modesto racconto di Camillo Boito doveva essere soltanto un pretesto per realizzare un film sul Risorgimento, quel periodo storico a cui gli italiani attribuiscono un valore particolare. Dopo la Seconda guerra mondiale, il dibattito sul Risorgimento si ravvivò notevolmente, poiché le idee politiche e sociali di quell'epoca erano considerate all'origine dell'atteggiamento della nazione manifestatosi durante la Resistenza. Il movimento di Resistenza italiano veniva percepito come una sorta di continuazione del Risorgimento⁹.

Visconti, sin dall'inizio della realizzazione del film, dovette affrontare interferenze censorie e l'insoddisfazione dei produttori. Inizialmente, aveva pianificato di incentrarne la trama sulla battaglia di Custoza, ma, a causa del dissenso, dovette ridimensionare le sue ambizioni storiosofiche e limitarsi a una narrazione di tipo sentimentale. Alicja Helman, citando Piero Gobetti¹⁰, osserva:

Senso fu realizzato in un periodo di conservatorismo, e la destra al governo non voleva film che offrissero un'immagine negativa dell'Italia. Lo stesso Andreotti, tra gli altri, si esprime contro *Umberto D.* di Vittorio De Sica. E Custoza fu una battaglia inutile, in cui migliaia di

⁷ J.L., "Film" 1951, n. 36, pp. 8-9.

⁸ Ir.Pa., *Ziemia drży*, "Film" 1951, n. 38, p. 6.

⁹ A. Helman, *Urok zmierzchu. Filmy Luchina Viscontiego*, Gdańsk 2001, p. 101.

¹⁰ Cfr. P. Gobetti, *Risorgimento senza eroi e altri scritti storici*, Torino 1976.

patrioti morirono invano, una battaglia persa. Il regista voleva realizzare un film sul Risorgimento, senza riconoscerne l'interpretazione crociana (all'epoca pressoché obbligatoria), secondo la quale il Risorgimento rappresentava l'espressione dell'unità nazionale di tutte le classi e regioni del Paese (...) Visconti, cosa che difficilmente si può cogliere nel film mutilato dalla censura, era un sostenitore di Gramsci (...). Proprio come Gramsci, Visconti vedeva il Risorgimento come una rivoluzione popolare fallita, che non aveva raggiunto i suoi obiettivi¹¹.

Durante il periodo del disgelo, la stampa cinematografica polacca può dialogare con maggiore libertà con gli autori d'oltrecortina. Il settimanale *Film* dedica interamente il suo quattordicesimo numero all'analisi del cinema italiano – un numero, va aggiunto, realizzato con il contributo dei critici cinematografici italiani di orientamento progressista. Ciò che colpisce è la netta divergenza di tono tra gli articoli introduttivi¹² (quello di Kazimierz Dębnicki per la parte polacca e quello di Libero Solaroli per quella italiana). Dębnicki rende omaggio al neorealismo e alle sperimentazioni del cinema italiano, scrivendo della “macchina da presa rivolta verso l'uomo comune” e richiamando le sue ispirazioni estetiche e ideologiche; il suo collega italiano, al contrario, diagnostica piuttosto la crisi del cinema italiano, la sua commercializzazione e i problemi legati alla censura (citando, tra gli altri, un film di Visconti). Egli attribuisce la responsabilità del “declino del cinema italiano” alla “reazione democristiana” e alla necessità di una costante lotta contro le “tendenze reazionarie”; nondimeno, pur riconoscendo l'aperta ostilità del governo, sottolinea che il cinema capace di affrontare temi sociali e nazionali difficili risponde alle attese del pubblico italiano.

L'intervista con Visconti è dedicata in gran parte a *Senso*, un film che il pubblico polacco non aveva ancora avuto occasione di vedere. Alla domanda del giornalista sui problemi con la censura, il regista risponde: “La censura non voleva permettermi di mostrare l'antagonismo esistente tra l'esercito regolare italiano e i reparti partigiani che combatterono durante la guerra del 1866¹³. Volevo mostrare che le uniche persone che salvarono l'onore della nazione italiana in quella sfortunata guerra furono i garibaldini”¹⁴. La stampa cinematografica specializzata, in occasione della prima polacca nel 1959, dedica alla pellicola diverse recensioni. “*Ekran*” pubblica la recensione di

¹¹ A. Helman, *op. cit.*, pp. 102-103.

¹² K. Dębnicki, *W hołdzie wielkiej sztuce*, “Film” 1956, n. 14; L. Solaroli, *Kilka spraw kinematografii włoskiej*, “Film” 1956, n. 14, p. 3.

¹³ Si tratta della scena del dialogo tra Ussoni e Meucci – un soldato del generale La Marmora. Meucci rifiuta la proposta di sostenere l'esercito regolare con reparti partigiani: “Ai censori autoproclamati ciò richiama alla mente la Seconda guerra mondiale, durante la quale le truppe alleate non riponevano fiducia nei partigiani e nei loro dirigenti comunisti” – conclude Alicja Helman. A. Helman, *op. cit.*, p. 119.

¹⁴ V. Tosi, C. Cosulich, *Filmowcy włoscy rozmawiają z filmem, Luchino Visconti i jego “Zmysły”*, “Film” 1956, n. 14, p. 7.

Zbigniew Klaczyński, che si concentra esclusivamente sulle peripezie amorose, ignorando completamente il contesto storico degli eventi¹⁵. Bolesław Michałek, in un articolo dedicato all'intera produzione del regista fino a quel momento, riserva a *Senso* solo poche righe. Fine conoscitore della cultura italiana – e futuro sceneggiatore di rilievo, oltre che direttore letterario del “Zespół X” di Wajda – richiama le parole di Visconti sul suo film: “Mi interessava parlare di una guerra condotta male; di una guerra combattuta da una sola classe sociale”¹⁶. Il critico riconosce che la convenzione melodrammatica finì per prevalere sull'intento originario di Visconti e, in linea con la lettura critica allora dominante, mette in luce la dimensione oppressiva del sistema censorio italiano. Nel numero 28 della rivista, Michałek pubblica una recensione autonoma e più approfondita¹⁷. Questa volta il recensore difende la visione del regista e decodifica il contesto storico del Risorgimento: “Ricordiamo che ci troviamo nel cuore di un'epoca tipicamente italiana: l'epoca dei gesti romantici, della letteratura romantica. Probabilmente per questo Visconti ha inserito nel dramma “nazionale” un melodramma romantico ispirato alla letteratura del tempo”¹⁸. Michałek rompe con la tradizione critica precedente e riconosce in *Senso* un'opera di straordinario valore. Particolarmente interessante è anche la proposta interpretativa che, nell'immaginario simbolico, intreccia i destini polacchi e italiani:

Ricordiamo che Custoza, la grande sconfitta del movimento di liberazione italiano, occupa un posto preciso nella letteratura patriottica del XIX secolo, nella coscienza degli italiani. Rappresentarla come fa Visconti – per così dire, vista dal finestrino di una carrozza, da cui un'aristocratica italiana, dopo aver perduto il denaro dei patrioti, si affretta a raggiungere il suo amante austriaco, cinico e truffatore – è un gesto di coraggio e di non conformismo che – probabilmente – i non italiani non sono in grado di cogliere¹⁹.

In questa parte della recensione, Michałek richiama l'ermetismo di *Eroica* di Andrzej Munk (soprattutto nell'episodio insurrezionale *Scherzo alla polacca*), la cui forza drammatica non si rivelava al pubblico straniero con la stessa intensità che a quello polacco. La stampa cinematografica di quegli anni registra con scrupolo le ingerenze censorie cui è sottoposto il cinema occidentale (a Visconti viene dedicato un articolo a parte²⁰) – un atteggiamento che appare come una chiara manifestazione del meccanismo di rimozione.

¹⁵ Z. Klaczyński, *Dwa portrety hrabiny Serpieri*, “Ekran” 1959, nr 24, p. 6.

¹⁶ B. Michałek, *Visconti*, “Film” 1959, n. 14, p. 6.

¹⁷ La recensione di Bolesław Michałek è annunciata sulla copertina della rivista, illustrata con una fotografia di Alida Valli tratta dal film.

¹⁸ B. Michałek, *Dramat narodowy i alkowa*, “Film” 1959, n. 28, p. 4.

¹⁹ *Ibidem*.

²⁰ *Luchino Visconti: “Moje filmy cenzurowane i pocięte...” (intervista)*, “Film” 1961, n. 15, p. 9.

I problemi con la censura nelle opere successive (in particolare i tagli brutali imposti a *Rocco e i suoi fratelli* (1960) spinsero il regista a lasciare l'Italia – vi farà ritorno solo quando i nuovi decreti sulla censura consentiranno una maggiore libertà artistica. Visconti torna all'epoca del Risorgimento con *Il Gattopardo* (1963), adattamento del celebre romanzo di Giuseppe Tomasi di Lampedusa, scritto tra il 1955 e il 1956 e completato poco prima della morte dell'autore. Una studiosa²¹ della fase matura dell'opera del maestro italiano osserva che lo scrittore e il regista avevano all'incirca la stessa età (sessant'anni) e che la loro visione del cambiamento storico (l'azione del film si svolge tra il 1860 e il 1862) è segnata da una prospettiva di distacco, determinata non solo dalla classe sociale d'appartenenza.

Vale la pena rilevare che il romanzo fu considerato dalla sinistra italiana un'opera reazionaria, e analoghe riserve vennero sollevate anche nei confronti dell'adattamento progettato da Visconti. Una riserva tutt'altro che secondaria, se si considera che la ricezione polacca del Risorgimento e, più in generale, l'interpretazione delle opere culturali legate a quel periodo, erano fortemente ideologizzate²². Da qui le accuse rivolte al regista, il quale abbandonando la convenzione realista, si sarebbe trasformato in un antiquario e apologeta della propria classe sociale. *Il Gattopardo* fu realizzato due anni dopo *Viva l'Italia*²³ (1961) di Roberto Rossellini – film celebrativo, commissionato per il centenario degli eventi risorgimentali e costruito nello stile apologetico del culto di Garibaldi. In un certo senso, l'adattamento di Visconti può essere letto come *ad vocem* rispetto all'enfatico lavoro di Rossellini.

E “Sebbene gli avvenimenti politici non costituiscano la trama del romanzo né del film, creano per entrambi una sorta di cornice o di ordito che garantisce l'unità del mondo rappresentato”²⁴, nelle recensioni polacche, tuttavia, il tema politico è ben presente. La prima menzione del film compare nella corrispondenza di Bolesław Michałek da Cannes. Il critico non nasconde l'entusiasmo per l'opera di Visconti: “(...) è un grande

²¹ Cfr. J. Wojnicka, *Świat umierający. O później twórczości Luchina Viscontiego*, Kraków 2001.

²² La prima edizione de *Il Gattopardo* in Polonia apparve nella traduzione di Zofia Ernstowa nel 1962. La traduzione suscitò un dibattito sulle distorsioni della lingua originale, sugli errori storici e sulla mancanza di conoscenza delle realtà del Risorgimento in Sicilia. Si accusò inoltre la traduttrice di titolomania e di aver reso il romanzo di Lampedusa un'opera ancora più reazionaria e anacronistica dell'originale stesso, già ampiamente attaccato dalla sinistra europea: cfr. J. Popiel, *Lampart obuchem rażony, “Twórczość”* 1963, n. 12, pp. 33-44.

²³ Il film passò quasi inosservato sugli schermi polacchi. L'unico commento apparve su *Ekran* e si limitava a riassumere il materiale promozionale del distributore. La prospettiva adottata dal regista è marcatamente popolare, ed esclude le élite dal processo del Risorgimento: “vedendo nell'eroe nazionale un italiano tipico, un semplice contadino di Caprera che suscitò la rivolta del popolo e portò all'unificazione del paese, Rossellini si è contemporaneamente allontanato dai fatti storici, riducendo il ruolo e i meriti delle figure secondarie del periodo risorgimentale, come Nino Bixio ed Emanuele II” – osserva un critico polacco di cinema italiano. T. Miczka, *W Cinecittà i okolicach. Historia kina włoskiego od połowy lat pięćdziesiątych do końca lat osiemdziesiątych XX wieku*, Kraków 1993, p. 76.

²⁴ A. Helman, *op. cit.*, p. 177.

spettacolo popolare, ma privo di quella falsa volgarità pseudo-popolare, costruito nello stile pittorico dell'epoca. (...) un'opera che con straordinaria perspicacia affronta i grandi problemi morali e sociali del passato, problemi che restano vivi e attuali ancora oggi"²⁵. Nel numero successivo del settimanale, Michałek propone un'approfondita analisi politica del film. Il recensore definisce Visconti un rappresentante della "sinistra radicale", appassionato delle sorti del proprio Paese e capace, al tempo stesso, di "comprendere fino in fondo i meccanismi dei condizionamenti sociali e di classe"²⁶. Per Michałek, lo sguardo di Visconti sulla tradizione del Risorgimento continua a vedere nel processo di unificazione una rivoluzione popolare – a questo proposito richiama *Ossessione* (1942), film che anticipa il neorealismo. In ciò risiede un evidente paradosso. Raccontare una rivoluzione popolare attraverso la prospettiva del decano di un casato aristocratico? Il recensore, tuttavia, non vi scorge alcuna contraddizione, individuando piuttosto nel film la resa dell'individuo di fronte all'inevitabilità del mutamento storico. Le intuizioni di Michałek trovano conferma in un'intervista di due pagine concessa da Visconti al settimanale. La redazione, consapevole che il pubblico polacco non aveva ancora avuto occasione di vedere il film – e che solo pochi lo avrebbero visto nel 1964, nell'ambito del *Festival dei Festival* (precursore delle *Confrontazioni cinematografiche*) – pubblicò l'intervista per avviare il dibattito. Nell'intervista, il regista non nega la visione del Risorgimento proposta da Lampedusa. Ne sposta tuttavia i punti di gravità:

Il pessimismo del principe Salina lo induce a piangere la fine del vecchio ordine, certamente fossilizzato, ma pur sempre esistente. Il nostro pessimismo, invece, è diverso: non piangiamo mica il sistema feudale o il regime borbonico; sappiamo che sono destinati a dissolversi, ma attendiamo la nascita di un nuovo ordine. In generale ritengo del tutto fondata la definizione del Risorgimento come di una "rivoluzione mancata" o, forse meglio: di una "rivoluzione tradita"²⁷.

Visconti passa poi a delineare la propria visione storico-filosofica dei processi di unificazione, difendendo così anche la visione dello scrittore: "Né Verga, né Pirandello, né De Roberto hanno detto tutto sul dramma del Risorgimento italiano. (...) Nei motivi narrativi di Lampedusa, del resto, non ho trovato nulla che contraddica le riflessioni di storici come Gobetti, Salvemini o Gramsci"²⁸. Con sorpresa dell'intervistatore, Visconti aggiunge infine che il suo film può essere letto anche in chiave politica e contemporanea: "Inoltre, il tema principale del *Gattopardo* ("perché tutto rimanga com'è, bisogna che tutto cambi") mi interessa non solo per la sua impietosa critica del

²⁵ B. Michałek, *Canneńska rewia filmów*, "Film" 1963, n. 22, p. 13.

²⁶ B.M., *Lampart*, "Film" 1963, n. 23, p. 3.

²⁷ *Luchino Visconti o Lamparcie* (intervista senza firma), "Film" 1964, n. 2, p. 12.

²⁸ *Ivi*, p. 13.

“trasformismo”, che come un mantello di piombo grava sul nostro Paese impedendo ogni rinnovamento (...)”²⁹.

Alcune settimane più tardi appare un articolo di Aleksander Jackiewicz, in cui il recensore definisce l’opera di Visconti un kitsch, un progetto fallito, commerciale, mal diretto e male interpretato, privo di intellettualità – in definitiva, un sogno inutile dell’antiquario³⁰. La recensione di Jackiewicz resta tuttavia una voce isolata. Per tutto il 1964 e nell’anno della prima polacca (1965), il film di Visconti è ampiamente presente sulla stampa cinematografica. I redattori del quarantaseiesimo numero del settimanale gli dedicano ampio spazio: vi compaiono nuovamente le parole di Visconti sul *Gattopardo*, un richiamo alle sue opere precedenti, un frammento della sceneggiatura (il dialogo con Chevalley nello studio del principe a Donnafugata, cruciale per la filosofia del film) e un’ampia, entusiastica recensione di Zbigniew Klaczyński³¹. Il critico cerca di collocare la visione di Visconti in un più vasto orizzonte di letture. La fascinazione per il Mezzogiorno italiano (eppure la casata dei Visconti è milanese) e la sua lettura critica del Risorgimento vengono fatte risalire ad Antonio Gramsci. La recensione è scritta sotto l’influsso evidente della celebre *Lezione italiana* di Marcin Czerwiński³², il quale contrappone al modello consumistico del Nord l’arcaica, quasi archetipica vitalità del Sud – una vitalità che racchiude insieme la malinconica debolezza dell’etica dell’azione e del cambiamento, e la duratura, immutabile forza dell’antico artefatto.

Nel dibattito sull’adattamento del romanzo, il tema del Risorgimento non poteva non emergere; tuttavia, si percepisce una certa incertezza da parte dei recensori. Si avverte la mancanza di un paradigma condiviso tra il pubblico e i lettori delle recensioni, l’assenza di un riferimento a una comune conoscenza e consapevolezza storica. Il grande dibattito storico italiano, che aveva portato alla decostruzione del mito dell’unificazione nazionale, si era svolto quasi accanto alle élite della Polonia popolare, senza essere da esse recepito. È stato, per così dire, “spinto ai margini” della storiografia. Sebbene i responsabili della politica culturale, consentissero la diffusione sui grandi schermi polacchi delle opere più celebri (col coinvolgimento del pubblico italiano), e benché il tema non fosse oggetto di divieti censori, quelle immagini – nonostante la loro presenza – non risuonarono davvero nel contesto polacco. Probabilmente – e si tratta soltanto di una mia intuizione speculativa – il Risorgimento poteva funzionare, nell’immaginario polacco, soprattutto entro le coordinate del paradigma romantico. Più verosimilmente, tuttavia, i vettori d’interesse dell’intelligenza della Polonia popolare erano orientati in altre direzioni: verso la propria storia, la sua decostruzione, la conservazione dei valori, e al tempo stesso verso una contestazione e un distanziamento dal medesimo immaginario romantico. Nel 1965, anno in cui *Il Gattopardo* usciva

²⁹ *Ibidem*.

³⁰ A. Jackiewicz, *Lampart jako kicz*, “Film” 1964, n. 8, p. 11.

³¹ Z. Klaczyński, *Wspaniałe widowisko*, “Film” 1965, n. 46, p. 5.

³² Cfr. M. Czerwiński, *Lekcja włoska. Studium o współczesnej kulturze włoskiej*, Warszawa 1964.

nelle sale polacche, faceva il suo debutto anche *Ceneri sulla grande armata* di Andrzej Wajda, un film destinato ad aprire uno dei più importanti dibattiti identitari del dopoguerra. La temperatura di quelle discussioni ricordava da vicino le polemiche italiane intorno al Risorgimento: lo scontro sul senso dell'eroismo, sulla leggenda romantica, sull'inevitabilità del processo storico e sull'illusoria rappresentazione della nazione come vittima immacolata e innocente.

BIBLIOGRAFIA

- Czerwiński M., *Lekcja włoska. Studium o współczesnej kulturze włoskiej*, Warszawa 1964.
- De Amicis E., *Serce. Pamiętnik chłopca*, trad. J. Drzewiecka, Warszawa 1938.
- Dębnicki K., *W holdzie wielkiej sztuce*, "Film" 1956, n. 14, p. 3.
- Gobetti P., *Risorgimento senza eroi e altri scritti storici*, Torino 1976.
- Helman A., *Urok zmierzchu. Filmy Luchina Viscontiego*, Gdańsk 2001.
- Jackiewicz A., *Lampart jako kicz*, "Film" 1964, n. 8, p. 11.
- Klaczynski Z., *Dwa portrety hrabiny Serpieri*, "Ekran" 1959, n. 24, p. 6.
- Klaczynski Z., *Wspaniałe widowisko*, "Film" 1965, n. 46, p. 5-6.
- Luchino Visconti: "Moje filmy cenzurowane i pocięte..."* (wywiad), "Film" 1961, n. 15, p. 9.
- Luchino Visconti o Lamparcie* (wywiad niepodpisany), "Film" 1964, n. 2, pp. 12-13.
- Ł.J., "Film" 1951, n. 36.
- Łazuga W., *"Garibaldi", "Cavour" i polski Piemont*, "Galicja" 2015, n. 1, pp. 11-20.
- Michalek B., *Canneńska rewia filmów*, "Film" 1963, n. 22, p. 17.
- Michalek B., *Dramat narodowy i alkowa*, "Film" 1959, n. 28, p. 4.
- Michalek B., *Visconti*, "Film" 1959, nr 14, pp. 4-6.
- Miczka T., *W Cinecittà i okolicach. Historia kina włoskiego od połowy lat pięćdziesiątych do końca lat osiemdziesiątych XX wieku*, Kraków 1993.
- Płaszczewska O., *O recepcji przekładowej "Serca" De Amicisa w Polsce*, "Italica Wratislaviensia" 2002, n. 3, pp. 94-95.
- Płazewski J., *Film zagraniczny w Polsce*, in *Encyklopedia kultury polskiej XX wieku. Film. Kine-matografia*, a cura di E. Zajiček, Warszawa 1994.
- Popiel J., *Lampart obuchem rażony*, "Twórczość" 1963, n. 12, pp. 33-44.
- Solaroli L., *Kilka spraw kinematografii włoskiej*, "Film" 1956, n. 14.
- Tosi C.V., Cosulich C., *Filmowcy włoscy rozmawiają z "filmem". Luchino Visconti i jego "Zmysły"*, "Film" 1956, n. 14, pp. 4-7.
- Wojnicka J., *Świat umierający. O późniejszej twórczości Luchino Viscontiego*, Kraków 2001.

Abstract. In a Low Voice: Debates on the Risorgimento in the Discourses of Polish Film Criticism

The article explores the reception and reinterpretation of Italian Risorgimento narratives in Polish cultural discourse, focusing on translation and film criticism under the ideological conditions of the Polish People's Republic. Drawing on examples such as Edmondo De Amicis's *Cuore*, Florestano Vancini's *Bronte*, Alessandro Blasetti's *1860*, Roberto Rossellini's *Viva l'Italia!*, and Luchino Visconti's *Senso* and *Il Gattopardo*, it examines how Polish critics reframed the Risorgimento through a romantic-independence paradigm. The study argues that this Italian historical experience, while ideologically tolerated, remained a marginal, elite narrative, overshadowed by domestic myths of national struggle and subject to mechanisms of censorship and political adaptation.

Keywords: Risorgimento, Polish film criticism, Luchino Visconti, censorship, cultural reception, romantic paradigm

Biographical note

Bartosz Kwieciński, PhD, Assistant Professor at the Department of Political Communication and Media Policy, Jagiellonian University, formerly affiliated with the Center for Holocaust Studies at the same institution. A film historian and media scholar specializing in antisemitic propaganda. Author of *Images and Stereotypes: Between the Poles of Visual Memory of the Holocaust*. Participant in National Humanities Development Program projects on Jewish pogroms and representations of the Holocaust in Polish culture. His recent publications include chapters in *Representations of the Holocaust in Polish Culture (1939-2019)* (IBL PAS, 2021) and in the journal *Jewish History Quarterly*. He collaborates with the Jewish Historical Institute in Warsaw.

Il mito del Risorgimento italiano durante il fascismo – fra tradizione e tradimento

Introduzione

Il Risorgimento, cioè il processo di unificazione italiana del XIX secolo, non fu soltanto un evento politico e sociale culminato, il 17 marzo 1861, nella proclamazione dello Stato unitario, ma divenne anche un simbolo di vittoria: un mito nazionale che per decenni plasmò l'identità italiana¹. Al centro di quell'esperienza si trovavano le idee di libertà, sovranità nazionale, liberalismo costituzionale e repubblicanesimo. Pur interpretate in modi differenti dalle varie correnti politiche, esse costituirono le fondamenta del nuovo Stato unitario. Quando Benito Mussolini, nel secondo decennio del XX secolo, alla guida del Partito Nazionale Fascista, giunse al potere, il Risorgimento si trasformò in terreno privilegiato di contesa ideologica, in cui il fascismo cercò di appropriarsi del passato nazionale per legittimare il proprio progetto politico. Il fascismo tentò infatti di reinterpretare quell'evento decisivo della storia nazionale, e il mito risorgimentale, che nell'Ottocento era stato emblema di rinascita e di lotta per l'indipendenza, venne sfruttato dai fascisti per propagare l'immagine di uno Stato totalitario. Lo scopo di questo saggio è mostrare in che modo il regime fascista si confrontò con le idee del Risorgimento, oscillando tra la loro continuità come tradizione nazionale e la loro radicale deformazione – sino al tradimento della loro essenza più profonda.

¹ R. Balzani, C.M. Fiorentino, *Risorgimento: costituzione e indipendenza nazionale 1815-1849 / 1849-1866*, Soveria Mannelli 2022. Questa visione trova riscontro anche nella storiografia polacca, come notato da J. Sondel-Cedarmas, *La storiografia polacca sull'unificazione italiana*, in *L'unità d'Italia in Europa*, a cura di A. Ciampani, Roma 2013, pp. 15-41.

Questa reinterpretazione influenzò la visione sociale e culturale dell'Italia del XX secolo, mentre nella confutazione della tesi secondo cui la rivoluzione fascista avrebbe rappresentato il compimento del Risorgimento, un ruolo decisivo spettò al movimento della Resistenza, che si riconosceva nell'ideale di un "Secondo Risorgimento"².

Il Risorgimento come fondamento dell'identità nazionale

Il termine *Risorgimento* è comunemente utilizzato per indicare il complesso processo spirituale e politico, una serie di trasformazioni economiche e sociali, atteggiamenti e comportamenti culturali, eventi diplomatici e militari che, intrecciandosi e contrastandosi tra loro dalla fine del XVIII al XIX secolo, condussero l'Italia dalla frammentazione politica all'unità, dalla dominazione e dall'egemonia straniera all'indipendenza nazionale, dall'assolutismo monarchico allo Stato liberale e costituzionale sotto il governo della dinastia sabauda³.

Non vi è dubbio che il Risorgimento venga identificato soprattutto con il processo di unificazione italiana, sviluppatosi tra gli anni Venti e Settanta dell'Ottocento, il quale segnò una nuova fase nella storia dell'Italia unitaria. Fu un processo multidimensionale – politico, militare, culturale e ideologico – e, come giustamente osservava già nel 1872 Niccolò Tommaseo, servì alla "rinascita della nazione a vita civile migliore", delineando nuove tendenze in cui "la nazionalità diveniva un fattore del nuovo equilibrio europeo"⁴. Nell'orazione inaugurale del 2 aprile 1860, il re Vittorio Emanuele II

² Il *Secondo Risorgimento*, cioè la "Seconda Unificazione d'Italia", indipendentemente dall'usurpazione di questa terminologia da parte del fascismo durante il regime di Mussolini, designa il periodo di svolta politica e sociale degli anni 1943-1946, quando l'Italia passò dal fascismo e dalla monarchia alla democrazia e alla repubblica. Non si trattò soltanto di un evento politico, ma anche di un movimento morale e sociale, comprendente la resistenza al regime fascista, la ricerca del rinnovamento democratico e la ridefinizione dell'identità nazionale. Il movimento partigiano italiano, che esprimeva la resistenza armata contro l'occupazione tedesca e il neofascismo, fu anche simbolo della rinascita morale e ideologica della nazione. Per molti italiani, l'attività partigiana divenne una forma di "seconda unificazione", questa volta non geografica, ma civica e ideale. Per la prima volta dopo decenni, forze politiche eterogenee, pur nella diversità delle loro ideologie, si unirono attorno a un obiettivo comune: un'Italia libera e democratica. Non a caso il *Secondo Risorgimento* viene spesso paragonato al Risorgimento originario: entrambi i processi miravano alla liberazione – il primo dal dominio delle potenze straniere, il secondo dalla tirannia di un regime autoritario. Tuttavia, questa seconda "unificazione" ebbe un carattere più inclusivo: non coinvolse soltanto le élite, ma anche ampi strati della società, comprese le donne, che per la prima volta ottennero il diritto di voto nel 1946.

³ *Lessico Universale italiano*, Roma 1978, p. 157; G. Talamo, *Unificazione*, in *Dizionario storico dell'Italia unita*, a cura di B. Bongiovanni, N. Tranfaglia, Roma-Bari 2007, p. 937.

⁴ *La nascita dello Stato nazionale. La nazionalità fattore del nuovo equilibrio europeo. Atti del LXV Congresso di storia del Risorgimento Italiano*, a cura di S. Rogari, Roma 2013.

affer mò che l'Italia non era più l'Italia romana né quella medievale, ma l'*Italia degli italiani*⁵. L'unificazione non fu dunque un atto meccanico, bensì un processo complesso segnato, da un lato, da enormi difficoltà legate all'integrazione delle diversità e, dall'altro, da un profondo rinnovamento etico e politico dei valori considerati non negoziabili⁶.

Dopo l'unificazione del 1861, il Risorgimento assunse il ruolo di mito fondativo dello Stato, che – pur tra dispute ideologiche – seppe integrare i diversi orientamenti della vita pubblica italiana. Queste idee rimasero presenti nell'educazione, nella letteratura e nella politica fino all'inizio del XX secolo. Tra queste, il primato spettava all'idea di libertà. Non a caso Benedetto Croce – noto storico, filosofo e politico, leader dell'opposizione antifascista – nel 1932, proprio mentre Mussolini formulava la dottrina del fascismo, pubblicò la *Storia d'Europa nel secolo XIX*, proponendo come antidoto una sorta di “religione della libertà”, sostenendo che la vera storia è la storia della libertà. In quest'opera, Croce scrisse del Risorgimento: “Se per la storia politica si potesse parlare di capolavori, come per le opere dell'arte, il processo della indipendenza, libertà e unità d'Italia meriterebbe di essere detto il capolavoro dei movimenti liberali-nazionali del secolo decimonono...”⁷. Gli artefici di tale “capolavoro” furono, tra gli altri, Giuseppe Mazzini, Giuseppe Garibaldi o come anche Camillo Cavour. Le loro visioni d'Italia differivano profondamente: Mazzini, repubblicano, sosteneva un'unificazione dal basso; Cavour propugnava un modello monarchico-liberale; Garibaldi combinava radicalismo sociale e nazionalismo romantico. Nonostante le divergenze, l'asse comune del Risorgimento fu la fede nella sovranità nazionale, nella liberazione dall'influenza straniera e nell'unità dell'Italia intesa come comunità politica e culturale⁸. “Il risorgimento italiano – scriveva Croce – era stato accompagnato dalla simpatia, dalla trepidazione, dall'ammirazione di tutto il mondo civile”⁹. Ne sono testimonianza i contatti cospirativi tra Mazzini e Adam Mickiewicz, che nel 1848 fondò la Legione Polacca, la partecipazione dei Polacchi alla lotta “per la nostra e la vostra libertà”¹⁰, la convinzione di Garibaldi circa la fraternità tra i popoli polacco e italiano e il sostegno di Francesco Nullo – definito in Polonia “il cavaliere della libertà” – all'insurrezione

⁵ B. Croce, *Historia Europy w XIX wieku*, trad. J. Ugniewska, Warszawa 1998, p. 224.

⁶ J.A. Gierowski, *Historia Włoch*, Wrocław 1946, p. 476; Cfr. *Romantyzm i liberalizm. Włoskie risorgimento i rewolucje narodowe*, *Historia Powszechna*, vol.15, a cura di L. Serafini, Warszawa 2007, e S. Bielański, *Tradycje federalizmu we Włoszech. Studia nad włoskim piśmiennictwem historyczno-politycznym XVIII i XIX wieku ze szczególnym uwzględnieniem twórczości Carlo Cattaneo*, Kraków 2002.

⁷ B. Croce, *op.cit.*, pp. 223-224.

⁸ M. Kiwior-Filo, *Liberalne tradycje Risorgimento*, in eadem, *Mysł polityczna włoskich liberalów wobec faszyzmu*, Kraków 2013, pp. 15-32.

⁹ B. Croce, *op. cit.*, p. 226.

¹⁰ Z. Ziątek, “*Za wolność waszą i naszą*”. *Literacka historia idei*, in *Literatura polska wobec rewolucji*, a cura di M. Janion, Warszawa 1971, p. 61, *Historia i Teoria Literatury. Studia* 30.

del 1863¹¹. Il Risorgimento suscitò speranza e interesse tra le nazioni europee perché univa elementi diversi ma complementari: “il rispetto per la tradizione e l’aspirazione a un profondo rinnovamento, la prudenza dei politici e l’ardore dei rivoluzionari e dei volontari, l’audacia e la misura; così flessibile e coerente era la logica con cui [questo processo] si sviluppò e raggiunse il suo scopo”¹².

Dopo l’unificazione venne il tempo della costruzione dello Stato, della stabilizzazione politica, dello sviluppo economico, della formazione di una coscienza nazionale, capace di pensarsi in termini di *Patria* e di una responsabilità comune per il suo destino – un compito tutt’altro che semplice, data la complessità delle difficoltà interne del Paese¹³. Lo scoppio della Prima guerra mondiale scosse profondamente il processo di costruzione e consolidamento dello Stato: sebbene l’Italia fosse uscita dal conflitto tra le potenze vincitrici, il mito della “vittoria mutilata”, unito alla profonda crisi socio-economica, spianò la strada all’ascesa del fascismo.

Il fascismo e la reinterpretazione del Risorgimento

L’ascesa al potere di Benito Mussolini nell’ottobre del 1922 inaugurò un nuovo periodo nella storia d’Italia, contraddistinta dal rifiuto o dalla rilettura delle idee e delle dottrine tradizionalmente intese, tra cui anche il Risorgimento, che tuttavia continuò a costituire un punto di riferimento significativo per l’ideologia fascista¹⁴. Uno dei più stretti collaboratori di Mussolini, Dino Grandi, già nel 1921, chiarendo la missione del movimento fascista, affermava: “Siamo stati noi i primi a definire il Fascismo come un *movimento romantico*, ed abbiamo inteso in questo modo di allacciarlo alla tradizione spirituale del nostro Risorgimento”¹⁵.

Per Mussolini, l’Italia non aveva saputo cogliere pienamente l’opportunità politica apertasi dopo il 1870, e la responsabilità di tale fallimento ricadeva sui liberali, sui democratici e sui socialisti. Come si legge nella sua formulazione teorica, *la Dottrina del fascismo*,

¹¹ Vedi. M. Kiwior-Filo, *Francesco Nullo e l’insurrezione polacca del 1863*, in *L’unità d’Italia in Europa*, a cura di A. Ciampani, Roma 2013, pp. 215-226.

¹² B. Croce, *op.cit.*, p. 224.

¹³ A. Ciampani, S. Rogari, *Patria, rappresentanza politica e mutamento sociale 1866-1887 / 1887-1903*, Soveria Mannelli 2024.

¹⁴ E. Gentile, *Początki ideologii faszystowskiej (1918-1925)*, trad. T. Wituch, Warszawa 2001, pp. 95-128.

¹⁵ Discorso di Dino Grandi al congresso fascista di Roma del 9 novembre 1921 (D. Grandi, *Le origini e la missione del fascismo*, in R. De Felice, *Autobiografia del fascismo. Antologia di testi fascisti 1919-1945*, Torino 2001, p. 102).

Il fascismo dalle macerie delle dottrine liberali, socialistiche, democratiche, trae quegli elementi che hanno ancora un valore di vita. Mantiene quelli che si potrebbero dire i fatti acquisiti della storia, respinge tutto il resto, cioè il concetto di una dottrina buona per tutti i tempi e per tutti i popoli. Ammesso che il secolo XIX sia stato il secolo del socialismo, del liberalismo, della democrazia, non è detto che anche il secolo XX debba essere il secolo del socialismo, del liberalismo, della democrazia. Le dottrine politiche passano, i popoli restano. Si può pensare che questo sia il secolo dell'autorità, un secolo di "destra", un secolo fascista; se il XIX fu il secolo dell'individuo (liberalismo significa individualismo), si può pensare che questo sia il secolo "collettivo" e quindi il secolo dello stato¹⁶.

L'esperienza della Grande Guerra acutizzò la crisi e alimentò un diffuso senso di disillusione nella società italiana. Per questo Mussolini, sebbene inizialmente si richiamasse al socialismo, trasformò rapidamente il suo movimento in un progetto nazionalista volto alla restaurazione della grandezza italiana. Nella sua visione della storia nazionale, il Risorgimento si presentava alla stregua di un progetto incompiuto¹⁷. Da qui nacque la tesi secondo cui il processo ottocentesco poteva trovare il proprio compimento attraverso una rivoluzione capace di portare a termine l'opera di edificazione di uno *stato forza*, di uno *stato potenza* – una Grande Italia – facendo leva sulla venerata tradizione politica del Risorgimento, considerata il principale fattore di integrazione della comunità nazionale. Tuttavia, tale integrazione non si realizzava più attorno all'individuo o alla nazione, come all'epoca dell'unificazione, bensì attorno allo Stato fascista, che "organizza la nazione", rappresentando "un assoluto davanti al quale individui e gruppi sono il relativo", e che possiede "una propria coscienza, una propria volontà; perciò si chiama Stato etico"¹⁸.

In questo modo, i fascisti elaborarono il mito di un "Secondo Risorgimento", inteso come il compimento della costruzione dello Stato forte. A sostenere tale visione fu Giovanni Gentile, uno dei principali ideologi del fascismo, il quale considerava il fascismo come il legittimo erede della Destra storica nell'opera del Risorgimento. Nel Manifesto degli intellettuali fascisti del 21 aprile 1925, Gentile presentò i fascisti come un movimento elitario della rinascita nazionale dell'Italia del primo dopoguerra. La propaganda fascista si affrettò a fare propria la simbologia proposta da Gentile, in un'evidente operazione di appropriazione e strumentalizzazione della tradizione risorgimentale, finalizzata a conquistare il consenso dei più ampi strati della società italiana.

¹⁶ B. Mussolini, *Doktryna faszyzmu*, trad. S. Gniadek, Lwów 1935, p. 43.

¹⁷ Il cambiamento delle preferenze ideologiche del Duce è stato spiegato da Gentile: "Benito Mussolini si distaccò dal socialismo italiano nel 1915 per diventare l'interprete più fedele del popolo italiano e, come redattore di «Avanti», intitolò il suo nuovo giornale «Il Popolo d'Italia» per sostenere la convinzione della necessità della guerra, di cui poteva a buon diritto affermare di essere stato uno dei principali artefici" (G. Gentile, *Źródła i doktryna faszyzmu*, trad. H. Mirecka, Warszawa 1933, p. 31).

¹⁸ B. Mussolini, *op. cit.*, p. 44.

Si preannunciava così la vittoria della “rivoluzione fascista”, posta in antitesi ai principi del demoliberalismo.

Tale impostazione trovò conferma nella *Dottrina del fascismo*, dove si affermava che “di fronte alle dottrine liberali, il fascismo è in atteggiamento di assoluta opposizione (liberalismo è l’anticamera storica e logica dell’anarchia)”, al socialismo, alla democrazia e all’individualismo¹⁹. Secondo lo studioso cracoviano W. Kozub-Ciembroniwicz, esperto del fascismo italiano, lo scopo principale di tale operazione ideologica era indebolire l’influenza politica dell’opposizione antifascista, la quale dimostrava come il fascismo costituisse la negazione stessa delle idee del Risorgimento – come sottolineò, tra gli altri, anche Benedetto Croce nel famigerato *Manifesto degli intellettuali antifascisti* apparso il 1° maggio 1925²⁰.

Il fascismo fu infatti la negazione della democrazia, del liberalismo e dell’individualismo, percepiti come una minaccia all’onnipotenza dello Stato. L’evidente anti-intellettualismo delle riflessioni di Gentile non fu altro che una svalutazione del ruolo della scienza e la libertà d’espressione degli intellettuali. Nelle *Origini e dottrina del fascismo* (1927), Gentile scriveva:

La polemica si rivolge contro gli uomini che esauriscono la loro vita spirituale dentro l’esercizio di attività intellettuali astratte e remote da quella realtà (...). Il letterato, che fu il prodotto bastardo del nostro Risorgimento; e che il Fascismo mette giustamente in mala voce come cattivo cittadino, e ne vuole estirpare la mala pianta dal suolo italiano²¹.

L’assenza di una risposta ferma alle mosse sempre più audaci di Mussolini condusse progressivamente alla paralisi delle istituzioni democratiche, che non ebbero il tempo di consolidarsi prima di essere messe alla prova. Tra il 1919 e il 1925 si verificò quella che Giovanni Amendola, leader dell’opposizione aventiniana, definì la “strana morte dell’Italia liberale”²²:

(...) ci troviamo di fronte alla svalutazione più assoluta del Parlamento per volontà del governo (...); la Costituzione – che è baluardo difensivo delle prerogative statali e dei diritti popolari – violata da decreti legge, i quali – come quello che abolisce la libertà di stampa – rinnegano aspramente la tradizione del Risorgimento nazionale²³.

¹⁹ *Ivi*, p. 42.

²⁰ W. Kozub-Ciembroniwicz, *Doktryna i system Włoch faszystowskich na tle porównawczym*, Kraków 2010, p. 101; S. Sierpowski, *Faszyzm we Włoszech*, Wrocław 1973.

²¹ G. Gentile, *op. cit.*, p. 41.

²² M. Clark, *Współczesne Włochy 1871-2006*, Warszawa 2009, p. 345; cfr. S. Sierpowski, *op. cit.*

²³ G. Amendola, *L’Aventino contro il fascismo. Scritti politici 1924-1926*, Milano-Napoli 1976, p. 76.

Mussolini presentò il fascismo come il completamento del Risorgimento, interrotto – a suo dire – dalla “debolezza del liberalismo” e dalla “decadenza del parlamentarismo”. Nella narrazione fascista, il regime si attribuiva il compito di “riunire” l’Italia in senso spirituale e politico, infondendo nella nazione una nuova energia e una nuova missione storica. Garibaldi fu trasformato in un eroe protofascista, mentre Mazzini – nonostante il suo repubblicanesimo – venne reinterpretato come un precursore del nazionalismo²⁴. La tradizione del Risorgimento venne così usata in modo strumentale: il fascismo ne assunse la simbologia, ma ne respinse i fondamenti liberali e democratici. Emblematico, in tal senso, fu l’accordo di Mussolini con la monarchia e la Chiesa, in netta contrapposizione con molti dei principi anticlericali e repubblicani propri dell’eredità risorgimentale²⁵.

Ideali traditi

La questione se il fascismo abbia tradito le idee del Risorgimento o ne abbia rappresentato una nuova declinazione rimane oggetto di discussione tra gli storici. Da un lato, non si può non notare che il carattere autoritario, totalitario ed espansionista del fascismo fosse in evidente contraddizione con gli ideali di libertà, cittadinanza e pluralismo che animavano il pensiero di Mazzini e Garibaldi. Sotto il profilo ideologico e politico, il fascismo non proseguì l’eredità del Risorgimento quanto ne tradì lo spirito originario, trasformando le idee di libertà in strumenti di dominio e di violenza, snaturandone il significato nel nome di una retorica imperiale e nazionalista. D’altro canto, Mussolini prediligeva richiamarsi al nazionalismo romantico e al mito della grandezza italiana, le cui radici affondavano nel XIX secolo. Il fascismo sfruttò tale narrazione per costruire un nuovo mito – quello del “secondo Risorgimento” – concepito come opera di rinascita spirituale della nazione. Tuttavia, dietro questa retorica si nascondeva un profondo allontanamento dai valori fondanti l’unificazione italiana dell’Ottocento. È opportuno richiamarne alcuni tra i più significativi.

Uno dei pilastri principali del Risorgimento fu il liberalismo costituzionale, incarnato dallo Statuto Albertino – la costituzione del Regno di Sardegna, successivamente estesa al Regno d’Italia. Sebbene l’unificazione non avesse pienamente realizzato le istanze democratiche di Mazzini, l’idea di uno Stato fondato sul diritto, sulla cittadinanza e sulla libertà di parola era profondamente radicata nel discorso pubblico dell’Italia ottocentesca. Abolendo il parlamentarismo, mettendo fuori legge i partiti

²⁴ G. Gentile, *op. cit.*, pp. 13, 24-26.

²⁵ P. Cololombo, *La monarchia fascista. 1922-1940*, Bologna 2010.

d'opposizione, introducendo la censura e sopprimendo la magistratura indipendente, il fascismo segnò una netta cesura rispetto alle tradizioni liberali e costituzionali del Risorgimento. Lo Stato di diritto fu sostituito da un regime fondato sulla violenza e sul culto del duce; l'antiliberalismo fascista segnò così una frattura irreparabile con i principi fondamentali del Risorgimento.

Su un piano analogo, si consumò la rottura con l'etica repubblicana e civica di una delle figure più eminenti del Risorgimento, Giuseppe Mazzini, il quale sosteneva l'idea della "missione divina della nazione" e la necessità dell'impegno politico dal basso dei cittadini. Egli era profondamente convinto che l'unificazione dell'Italia dovesse procedere di pari passo con una forma repubblicana di governo, con la libertà civile e un'educazione morale e civica universale²⁶. Il fascismo tradì doppiamente questo ideale: in primo luogo, si alleò con la monarchia, in aperto contrasto con il messaggio repubblicano del Risorgimento; in secondo luogo, privò i cittadini di ogni reale influenza sulla vita pubblica, sostituendo la loro volontà con la "volontà della nazione", identificata, a sua volta, con quella del duce. Il cittadino fu ridotto al ruolo di esecutore passivo della volontà statale, in palese contrasto con la concezione mazziniana di cittadinanza attiva e partecipata, secondo la quale "la libertà deve essere per tutti e nella coscienza di tutti"²⁷.

In aggiunta, molti protagonisti del Risorgimento, in particolare Garibaldi e Mazzini, consideravano la Chiesa cattolica come un avversario della modernità, della libertà e della sovranità nazionale, non nascondendo di certo le loro opinioni apertamente anticlericali. L'occupazione dello Stato Pontificio e l'annessione di Roma al Regno d'Italia nel 1870 furono considerate dai protagonisti del Risorgimento come il coronamento della liberazione nazionale. Ben diverso fu l'atteggiamento di Benito Mussolini, che l'11 febbraio 1929 concluse i Patti Lateranensi con la Chiesa, riconoscendo la sovranità del Vaticano e garantendo alla stessa una posizione privilegiata all'interno dello Stato. In pratica, ciò significò la rinuncia a una delle battaglie più ideologiche del Risorgimento – la separazione tra Chiesa e Stato – e al principio di *libera Chiesa in libero Stato*, formulato da Camillo Benso di Cavour e sostenuto dal politico liberale Marco Minghetti, il quale affermava: "per l'Italia vi è una ragione speciale per adottare questo sistema, indipendentemente dalla logica e dallo stato d'animo nei confronti della fede religiosa (...) bisogna tener conto delle tradizioni del Risorgimento italiano, che sin dall'inizio definì il proprio obiettivo e i propri limiti: l'abbattimento del potere temporale del papa; Roma capitale; Chiesa libera in Stato libero"²⁸.

²⁶ G. Mazzini, *Scritti editi ed inediti*, vol. 35, Imola 1922.

²⁷ G. Mazzini, *O obowiązkach człowieka*, in B. Sobolewska, M. Sobolewski, *Mysł polityczna XIX i XX wieku. Liberalizm*, Warszawa 1978, p. 489.

²⁸ Discorso pronunciato da Marco Minghetti alla Camera dei deputati l'11 marzo 1871 (M. Minghetti, *Stato e Chiesa*, Milano 1878, p. 66, cit. in M. Minghetti, *Państwo i kościół*, in B. Sobolewska, M. Sobolewski, *op. cit.*, p. 500).

È inoltre importante ricordare che il Risorgimento si fondava sull'idea di auto-determinazione dei popoli e mirava a liberare l'Italia dal dominio straniero (austriaco, francese, spagnolo) per costituire uno Stato libero e unito. Il fascismo promosse l'idea di un impero italiano, perseguita attraverso la brutale colonizzazione della Libia, dell'Etiopia e dell'Albania, nonché la partecipazione alla guerra al fianco della Germania hitleriana. Si trattò, dunque, di un radicale passaggio da un nazionalismo emancipatore a un nazionalismo espansionista e militarista, in aperto contrasto con gli ideali risorgimentali. Le conquiste coloniali e il militarismo di Mussolini non avevano nulla in comune con la lotta per la libertà e rappresentavano piuttosto un'espressione dell'ideologia della violenza e del dominio²⁹.

Infine, il fascismo manipolò i simboli del Risorgimento. Sfruttando la figura di Garibaldi come eroe nazionale, il regime organizzò solenni celebrazioni delle battaglie e commemorazioni dell'eroismo dei patrioti ottocenteschi. Tuttavia, tutto ciò svolgeva una funzione propagandistica, non ideale. Attraverso una selezione mirata dei simboli, l'eliminazione degli aspetti scomodi (si pensi al repubblicanesimo di Mazzini) e la mitizzazione del passato, il fascismo costruì una narrazione pseudo-storica in cui Mussolini appariva come l'erede del Risorgimento – quando in realtà ne fu il suo avversario ideologico³⁰.

Conclusione

Il periodo fascista rappresentò per l'Italia un momento di profonda ridefinizione dei miti nazionali, incluso quello del Risorgimento. Mussolini e i suoi ideologi se ne appropriarono, piegandone il significato originario alle esigenze del regime. Le idee di libertà, democrazia e partecipazione civica vennero sostituite dal culto del capo, dalla violenza politica e dal militarismo. In questo senso, il fascismo non può essere interpretato come una prosecuzione del Risorgimento, bensì come il suo tradimento, dissimulato sotto le spoglie della tradizione nazionale. Non si trattò solamente del rifiuto di specifici ideali dei patrioti dell'Ottocento. Nella visione fascista della storia d'Italia, il Risorgimento veniva presentato come un progetto nazionale incompiuto, che Mussolini si attribuiva la missione di portare a "compimento". Dietro questa narrazione si celava, tuttavia, un profondo allontanamento dai valori fondamentali alla base dell'unificazione italiana del XIX secolo. Fu un tradimento ben più profondo, quello dello spirito stesso di

²⁹ R. De Felice, *Il fondatore dell'impero*, in *Mussolini il duce. Gli anni del consenso 1929-1936*, a cura di R. De Felice, Torino 1996, pp. 758-808.

³⁰ E. Gentile, *La Grande Italia. Il mito della nazione nel XX secolo*, Bari 2006.

un'epoca, che aveva incarnato la speranza di liberazione nazionale, di libertà civica, di sovranità popolare e di una società attiva e consapevole. Il fascismo ridusse l'eredità del Risorgimento a una simbologia svuotata, utile a legittimare il proprio dominio. Ma lo spirito liberale e civico di quell'epopea nazionale sopravvisse nonostante il regime, riaffermandosi con la Resistenza e la rinascita democratica dell'Italia.

BIBLIOGRAFIA

- Amendola G., *L'Aventino contro il fascismo. Scritti politici 1924-1926*, Milano–Napoli 1976.
- Balzani R., Fiorentino C.M., *Risorgimento: costituzione e indipendenza nazionale (1815-1849 / 1849-1866)*, Soveria Mannelli 2022.
- Bieleński S., *Tradycje federalizmu we Włoszech. Studia nad włoskim piśmiennictwem historyczno-politycznym XVIII i XIX wieku ze szczególnym uwzględnieniem twórczości Carlo Cattaneo*, Kraków 2002.
- Cento anni di storiografia sul Risorgimento*, a cura di E. Capuzzo, Roma 2002.
- Clark M., *Współczesne Włochy 1871-2006*, Warszawa 2009.
- Colombo P., *La monarchia fascista. 1922-1940*, Bologna 2010.
- Croce B., *Historia Europy w XIX wieku*, trad. J. Ugniewska, Warszawa 1998.
- De Felice R., *Il fondatore dell'impero*, in *Mussolini il duce. Gli anni del consenso 1929-1936*, a cura di R. De Felice, Torino 1996, pp. 758-808.
- Gentile E., *Il culto del littorio*, Roma–Bari 2001.
- Gentile E., *La Grande Italia. Il mito della nazione nel XX secolo*, Bari 2006.
- Gentile G., *Źródła i doktryna faszyzmu*, trad. H. Mirecka, Warszawa 1933.
- Gierowski J.A., *Historia Włoch*, Wrocław 1946.
- Grandi D., *Le origini e la missione del fascismo*, in R. De Felice, *Autobiografia del fascismo. Antologia di testi fascisti 1919-1945*, Torino 2001, pp. 102-109.
- Kiwior-Filo M., *Francesco Nullo e l'insurrezione polacca del 1863*, in *L'unità d'Italia in Europa*, a cura di A. Ciampani, Roma 2013, pp. 215-226.
- Kiwior-Filo M., *Mysł polityczna włoskich liberałów wobec faszyzmu*, Kraków 2013.
- Kozub-Ciembroniewicz W., *Doktryna i system Włoch faszystowskich na tle porównawczym*, Kraków 2010.
- La nascita dello Stato nazionale. La nazionalità fattore del nuovo equilibrio europeo. Atti del LXV Congresso di storia del Risorgimento Italiano*, a cura di S. Rogari, Roma 2013.
- Lessico Universale italiano*, Roma 1978.
- Minghetti M., *Stato e Chiesa*, Milano 1878.
- Mussolini B., *Doktryna faszyzmu*, trad. S. Gniadek, Lwów 1935.
- Romantyzm i liberalizm. Włoskie Risorgimento i rewolucje narodowe, Historia powszechna*, vol. 15, a cura di L. Serafini, Warszawa 2007.

- Scirocco A., *L'Italia del Risorgimento*, Bologna 1990.
- Sierpowski S., *Faszyzm we Włoszech*, Wrocław 1973.
- Sobolewska B., Sobolewski M., *Mysł polityczna XIX i XX wieku. Liberalizm*. Warszawa 1978.
- Sondel-Cedarmas J., *La storiografia polacca sull'unificazione italiana*, in *L'unità d'Italia in Europa*, a cura di A. Ciampani, Roma 2013, pp. 15-41.
- Talamo G., *Unificazione*, in *Dizionario storico dell'Italia unita*, a cura di B. Bongiovanni, N. Tranfaglia, Roma-Bari 2007, pp. 936-951.
- Ziątek Z., "Za wolność waszą i naszą." *Literacka historia idei*, in *Literatura polska wobec rewolucji*, a cura di M. Janion, Warszawa 1971, p. 41-110, *Historia i Teoria Literatury. Studia* 30.

Abstract. *The Myth of the Italian Risorgimento during the Fascist Era: Between Tradition and Betrayal*

The article analyzes the ideological reinterpretation of the *Risorgimento* – the 19th-century process of Italian unification involving the struggle for freedom, sovereignty, and liberal constitutional values – by Italian Fascism under Benito Mussolini. The Fascist regime instrumentalized the *Risorgimento*, transforming this national myth into a means of legitimizing an authoritarian, and later totalitarian, state. By betraying the true ideals of the *Risorgimento*, it reduced it to a propaganda myth, distorting its original meaning and replacing the ethos of civic engagement with a cult of leadership and militarism.

Keywords: Risorgimento, Italy, tradition, fascism, myth, betrayal of ideals

Biographical note

Malgorzata Kiwior-Filo, PhD (Habil.), Professor at the Jagiellonian University (UJ), is a political scientist, academician, and Vice-Director of the Institute of Political Science and International Relations at the Jagiellonian University in Kraków. Her research focuses on contemporary political thought, particularly Italian, and on undemocratic systems of power. Her professional interests also include social issues, state security, and contemporary challenges and threats to democratic systems. She is an author of scientific publications on contemporary political doctrines and a co-editor of several political science monographs.

ANTONIO MACCHIA
University of Teramo

I sindacati italiani e Solidarność

Un nuovo passo nella tradizione di libertà (1976-1989)

Trenta anni di preparazione (1946-1976)

Non vi è dubbio che, nonostante la formale indipendenza della Polonia nel periodo dal 1946 al 1989, questo sia stato vissuto come un'epoca di limitazione delle libertà e di sostanziale sottomissione ad un dominio straniero. Solo ad un osservatore distratto o comunque poco documentato sulle vicende storiche polacche, sarebbe sfuggita la costante volontà di Mosca di controllare il paese della Vistola, prima con la sottomissione al dominio zarista, fino al 1917 e quindi, con ripetuti tentativi di invasione, da parte della Russia sovietica, sia nel 1919-21, sia nel 1939. Tra il 1944 ed il 1946, nonostante il fatto che i sovietici si fossero presentati, agli occhi del mondo, come i liberatori del paese e malgrado la piena collocazione internazionale di Varsavia tra gli Stati vincitori del secondo conflitto mondiale e vittima principale della Germania hitleriana, l'Unione Sovietica, con il sostanziale consenso degli alleati angloamericani, impose il suo dominio sulla Polonia, favorendo l'ascesa elettorale del Partito Operaio Unificato Polacco (POUP)¹. “

Che i polacchi, nonostante le barriere geopolitiche imposte dalla Guerra fredda, non si rassegnassero a sottostare al controllo sovietico, ma desiderassero ottenere una loro relativa autonomia, almeno sul piano interno, dalle direttive di Mosca, risultò evidente nella seconda metà degli anni Sessanta, in due momenti distinti. Nel 1966,

¹ Le elezioni per il rinnovo del parlamento, Sejm, si tennero nel gennaio del 1947 e furono caratterizzate da forti limitazioni per i partiti oppositori del POUP e da brogli elettorali a favore di quest'ultima formazione politica. Cfr. P. Gontarczyk, *Polska Partia Robotnicza. Droga, do władzy 1941-1944*, Warszawa 2013.

durante la ricorrenza del millenario della conversione del duca Mieszko I e del popolo polacco al cristianesimo, il POUP ed il governo Gomułka cercarono di contendere alla Chiesa il ruolo di elemento fondante della nazione. Fu vietata l'esposizione di immagini religiose durante le processioni ma, soprattutto, fu annullata la prevista visita di Paolo VI. Si sarebbe trattato del primo viaggio di un pontefice in Polonia. La popolazione rispose con una partecipazione massiccia alle cerimonie religiose, snobbando quelle del partito. Nel 1968, anche in Polonia si verificarono delle agitazioni studentesche, in particolare nell'Università di Varsavia dove erano attivi alcuni gruppi di studenti e ricercatori, tra i quali Jacek Kuroń e Adam Michnik. Nelle loro speranze non vi era la previsione di sovvertire il regime, quanto, come nella vicina Cecoslovacchia, di attuare una serie di riforme economiche e sociali.

La scintilla che diede l'avvio alle proteste del '68 polacco si verificò, significativamente, per la decisione del Teatro Nazionale di Varsavia di sospendere le rappresentazioni dell'opera di Adam Mickiewicz *"Gli antenati"*. Alle autorità non sfuggì il fatto che, durante la rappresentazione teatrale, il pubblico aveva preso l'abitudine di applaudire i passaggi nei quali risultava evidente l'opposizione al governo zarista, facendo una evidente similitudine con quello sovietico².

Senza dubbio, alla fine degli anni Sessanta, la Chiesa e gli intellettuali costituivano una spina nel fianco per il declinante potere di Gomułka, ma il centro di contestazione maggiore, sia per i risvolti ideologici, ma soprattutto per quelli concreti era, senza dubbio, rappresentato dagli operai delle fabbriche³.

Già nel 1956, in occasione della Fiera Internazionale di Poznań, si era manifestato un notevole moto di protesta dei lavoratori, nella città situata nella parte occidentale della Polonia, che durante la Seconda guerra mondiale era stata annessa al Terzo Reich. In quel frangente era emersa soprattutto la richiesta di poter creare, nelle singole fabbriche, delle rappresentanze sindacali autonome rispetto ai sindacati ufficiali controllati dal POUP⁴.

Le proteste operaie del dicembre 1970, nelle città costiere di Danzica e Gdynia portarono alla fine del potere di Gomułka ma, a livello internazionale, non suscitavano la stessa eco quanto l'ottobre ungherese e la Primavera di Praga. Le ragioni di questa

² Ho ricostruito queste vicende in A. Macchia, *Echi polacchi della Primavera di Praga*, in *Era sboccia la libertà? A quaranta anni dalla Primavera di Praga (1968-2008)*, a cura di F. Guida, Roma 2008, pp. 131-144.

³ Uno studio che contribuì a percepire in una maniera nuova e realistica il disagio operaio polacco anche in Italia è certamente l'indagine di G. Ardissoni, *Classi sociali e lotta politica in Polonia*, Milano 1977.

⁴ Nella storiografia relativa alla nascita di Solidarność è possibile individuare due tendenze: coloro i quali collocano l'origine delle proteste operaie organizzate negli eventi di Danzica del dicembre 1970 e invece, altri studiosi che ne fanno risalire la genesi già nel 1956. Si veda in generale: A. Touraine et al., *Solidarity: The Analysis of a Social Movement: Poland 1980-1981*, London 1983, pp. 23-27. Per gli studi in lingua italiana sull'argomento cfr. V. Bova, *Polonia 1956: alle origini della società "post-comunista"*, Soveria Mannelli 1997.

negligenza discendevano da molteplici fattori indipendenti dalla volontà dei lavoratori polacchi. In primo luogo, come era avvenuto anche in passato, gli Stati Uniti scelsero la linea della non ingerenza nelle questioni riguardanti uno stato del blocco sovietico. Al di là di blande proteste, la cosiddetta “dottrina Nixon” tendeva ad una visione di sostanziale coesistenza ed immobilismo geopolitico tra le due superpotenze. In secondo luogo, il prestigio internazionale dell’Unione Sovietica era in quel momento quasi allo Zenith ed i dimostranti polacchi potevano tranquillamente essere alternativamente definiti sia come dei controrivoluzionari o in maniera più sfumata, come delle vittime dell’incapacità governativa di Gomulka. Infine, nei paesi europei occidentali, l’elettorato sembrava virare, lentamente, verso i partiti di sinistra, deriva che si sarebbe accentuata negli anni successivi.

Queste tendenze, rispetto alle relazioni con la Polonia, si registravano anche nel panorama politico e sindacale italiano. La penisola continuava ad essere governata da una coalizione egemonizzata dalla Democrazia Cristiana (DC) assieme al Partito Socialista Italiano, la cui riunificazione con il Partito Socialista Democratico⁵, non aveva portato i risultati elettorali sperati. Il Partito Comunista Italiano (PCI) continuava, invece, a rappresentare il maggior partito di opposizione con circa il 27% dei consensi. Nonostante la nuova politica nei confronti di Mosca e del blocco sovietico, promossa dal nuovo segretario, Enrico Berlinguer, la base del partito continuava sostanzialmente a vedere nell’Unione Sovietica un faro ideologico e di politica estera⁶.

Le forze sindacali italiane vivevano invece una stagione di profondi cambiamenti e di confronto con il governo. In una estrema sintesi, tradizionalmente la CISL di orientamento democratico cristiana e la UIL di ispirazione socialista riformista avevano privilegiato una politica di contrattazione con le organizzazioni confindustriali, al contrario la CGIL, legata al movimento comunista, aveva solitamente sostenuto una politica di rivendicazione dei diritti dei lavoratori e di adeguamenti salariali⁷.

L’inizio di una stagnazione economica dopo quasi 25 anni di crescita e la scelta, soprattutto da parte della CISL, di abbandonare la linea guida della contrattazione per abbracciare l’idea dello Statuto dei lavoratori, cioè di regole generali fisse nella definizione dei rapporti sindacali, assieme ad un già menzionato inizio di spostamento degli elettori verso posizioni più vicine ai partiti di sinistra, portarono nel luglio 1972, all’accordo di Unità sindacale⁸.

Con l’attenzione rivolta alla soluzione della crisi economica interna, che rivelava le debolezze di uno sviluppo industriale determinatosi in maniera forse troppo rapida

⁵ Tale aggregazione politico-parlamentare prese il nome di Partito Socialista Unificato (PSU).

⁶ In generale cfr. S. Pons, *Berlinguer e la fine del comunismo*, Torino 2006.

⁷ Le differenze “genetiche” tra i due gruppi sono a mio avviso ben evidenziate in S. Costantini e G. Bianchi, *Cenni di storia del sindacato italiano e della CISL*, Roma 2001.

⁸ Per la storia sindacale italiana si veda in particolare, A. Pepe, O. Bianchi, P. Neglie, *Storia del sindacato in Italia nel ‘900*, vol. 2: *La CGDL e lo Stato autoritario*, Roma 1999.

e disordinata, le forze politiche e sindacali italiane prestarono poca attenzione a ciò che stava accadendo in Polonia⁹. Bisogna poi rilevare che, proprio nel 1970 venne siglato uno storico accordo tra la FIAT ed il governo polacco con il quale veniva creata una società, a capitale misto, la FSM – Fiat Poland (poi Pol-Mot), assieme all'ampliamento degli stabilimenti industriali alla periferia di Varsavia. La Fiat Poland avrebbe finito per produrre i modelli più richiesti e venduti dell'industria automobilistica torinese, segnatamente il modello 126 ed il 127, diffusi, soprattutto il primo, anche in Polonia¹⁰. È in questo clima di limitata ma importante collaborazione economica che, il 25 giugno 1973, ebbe luogo la prima visita ufficiale in Italia di un rappresentante del governo polacco, il Ministro degli esteri Olszowski.

Dopo Helsinki

Bisogna attendere l'autunno del 1976 per un sostanziale cambiamento di rotta, ma solo da parte sindacale. A seguito di nuove proteste operaie, scoppiate nel giugno, nel distretto Ursus della capitale e nella città di Radom, Jan Kułakowski, Segretario generale della Confederazione Mondiale del Lavoro (CML), con sede in Belgio, federazione sindacale internazionale, che riuniva le sigle nazionali, di tutti i continenti, di ispirazione cristiana (ma non la CISL), decise di effettuare un viaggio esplorativo nel suo paese di origine¹¹. Da questo, il 7 ottobre, ne scaturì un documento molto critico, dal quale derivò un cambiamento di rotta politica da parte della CML, ma soprattutto una parallela presa di posizione da parte di un'altra federazione sindacale internazionale la Confederazione Europea dei Sindacati (CES – a cui era affiliata anche la CISL). Il Segretario generale della CES, Mathias Hintersceild, oltre a diffondere la relazione di Kułakowski, invitò le sigle sindacali affiliate a contribuire ad un conto corrente bancario intestato al "Comitato di sostegno finanziario delle vittime in Polonia".

⁹ Per una ricostruzione delle relazioni italo-polacche nel dopoguerra si veda l'interessante saggio M. Pasztor, *La Repubblica Popolare Polacca (PRL) e la Repubblica Italiana negli anni 1945-1989: relazioni all'ombra della "Cortina di ferro"*, in *Italia e Polonia 1919-2019*, a cura di J. Miziołek, Warszawa 2019, pp. 121-132.

¹⁰ Per una ricostruzione della vicenda, ma soprattutto per l'influenza di tale legame economico nelle relazioni italo-polacche si veda un'interessante relazione di Giacomina Cassina dell'ufficio internazionale CISL alla Segreteria Nazionale: *Carte dell'Ufficio di Solidarność a Roma – Carte Cassina*, Archivio Fondazione Giulio Pastore, b. 1.

¹¹ Per una parziale biografia di Jan Kułakowski si veda: P. Pasture, *Jan Kulakowski: From Exile to International Trade Union Leader and Diplomat*, in *Integration or Representation? Polish Exiles in Belgium and the European Construction*, a cura di M. Doumulin e I. Godderis, Louvain-la-Neuve 2005, pp. 99-120.

Questo Comitato, i cui membri erano noti a Kułakowski, altro non era se non una costola del neocostituito Comitato di Difesa degli Operai (KOR – Komitet Obrony Robotników)¹².

Dall'autunno del 1976, dunque, una parte dei sindacati italiani, ma anche Enrico Berlinguer, a cui i fondatori del KOR avevano inviato una lettera pubblica con una richiesta di sostegno politico ed economico¹³, erano a conoscenza della consistenza e della nuova forma presa dal movimento di critica al regime in Polonia, non più una dissidenza legata a singoli personaggi, ma una vera e propria struttura organizzata, con la quale era ora possibile dialogare, collaborare e dare sostegno.

A ben vedere, a determinare un cambiamento di rotta nella percezione sindacale italiana verso i movimenti operai in Europa orientale, non era stato il solo rapporto di Kułakowski sulla situazione in Polonia, ma una nuova visione dei regimi comunisti, accostati ora alle dittature sudamericane o al franchismo spagnolo, come totalitari e soprattutto repressivi rispetto alle libertà, in genere e in particolare, verso i diritti dei lavoratori. Tale idea, radicalmente opposta al passato, si era andata formando proprio nel biennio 1975-76.

All'interno della Cisl, ad esempio, Paolo Sartori, Segretario Generale della Federazione Italiana dei Salariati e Braccianti Agricoli (FISBA), già in dissenso rispetto alla politica dell'unità sindacale, intratteneva stretti rapporti con il sindacato statunitense AFL-CIO, fortemente anticomunista. Attraverso il suo organo ufficiale, "Lotte Contadine", nel corso del 1975, diffuse la traduzione di una serie di conferenze, tenute negli Stati Uniti da Aleksandr Solženicyŋ ed organizzate dalla stessa AFL-CIO, poi pubblicate in Italia nel 1976 da Mondadori, con il titolo di "Discorsi americani". Si trattava di un profondo atto di denuncia nei confronti dell'URSS e della politica repressiva del suo governo anche verso i lavoratori¹⁴.

A rafforzare la dimensione internazionale delle proteste polacche del 1976 contribuirono anche i recenti accordi firmati ad Helsinki ad agosto del 1975 che riaffermavano l'impegno dei firmatari, tra i quali sia l'URSS che la Polonia, a rispettare i diritti umani. Nelle intenzioni dei diplomatici e dei negozianti degli accordi, sulla scorta del recente passato, si era concretamente portati a considerare, all'interno di questa categoria, una serie di situazioni concrete, come il diritto alla libertà religiosa (tra i firmatari degli accordi, non a caso, vi era anche la Santa Sede), il diritto di espressione

¹² Ho ricostruito questa vicenda in A. Macchia, *Il sindacalismo cristiano, Solidarność e la fine della Guerra fredda*, "Bollettino dell'Archivio per la Storia del Movimento Sociale Cattolico in Italia" a. 43, 2008, pp. 304-306.

¹³ Cfr. S. Pons, *op. cit.*, p. 98. In nota l'autore cita appunto la lettera di Jacek Kuroŋ a Berlinguer del 18 luglio 1976 conservata negli archivi del Partito Comunista.

¹⁴ Ho approfondito questa vicenda in A. Macchia, *Italian Trade Union and Solidarność, an Example of International Cooperation at Non-Governmental Level*, in *University Cooperation and Process of Peace*, a cura di M. Caneva, Roma 2020, pp. 59-85.

(chiaramente riferito ai dissidenti come Solženicyn) ed infine, ad altre situazioni concrete come quella dei cittadini sovietici di religione ebraica ai quali era impedito di lasciare il paese per trasferirsi in Israele¹⁵.

In fondo si trattava di una magra contropartita, rispetto al sostanziale trionfo diplomatico sovietico che, da un lato, a trenta anni di distanza dalla fine della Seconda guerra mondiale, otteneva da parte degli occidentali, una concreta accettazione dei confini europei e delle annessioni di territori, come le Repubbliche baltiche, dall'altro si rafforzava una cooperazione economica dalla quale potevano trarre vantaggio proprio le asfittiche economie europee orientali piuttosto che l'occidente. Bisogna quindi dare merito agli intellettuali e agli operai polacchi di aver saputo reclamare, all'interno della categoria dei diritti sindacali, due elementi fondamentali, in realtà pre-politici, quali quelli del diritto di libera associazione tra i lavoratori ed il diritto di sciopero.

L'effetto Solidarność

È evidente come la nascita di Solidarność, nell'agosto del 1980 non sarebbe stata possibile senza questo background internazionale e ideologico. Tuttavia, i sovietici furono completamente spiazzati e terrorizzati dalla minaccia rappresentata dal sindacato polacco. Si trattava, infatti, di un movimento, sostanzialmente, non controllabile dal regime ed incompatibile con una organizzazione statale a partito unico. Va da sé che, fin dalle origini, la Commissione Suslov ed il Cremlino, misero in atto ampie pressioni sul governo polacco per eliminare tale spazio di libertà¹⁶.

Come nelle esperienze precedenti, sia polacche sia degli altri paesi del blocco sovietico, già menzionate in precedenza, la macchina repressiva, che prevedeva prima l'azione della polizia politica e quindi quella dell'esercito, avrebbe probabilmente spazzato via anche il sindacato Solidarność. Come abbiamo visto, però, fin dal 1976 la dissidenza organizzata polacca, originariamente raccolta principalmente sotto la sigla del KOR e quindi sotto quella del KSS, aveva sviluppato dei legami con il sindacalismo occidentale.

Per quanto riguarda l'Italia, proprio nei giorni gloriosi di Danzica, per pura coincidenza, una delegazione della sigla unitaria CGIL-CISL-UIL era in visita in Polonia, invitata dai sindacati ufficiali. Nonostante le ripetute richieste fu impedito a questo

¹⁵ La letteratura scientifica sulla Conferenza sulla Sicurezza e Cooperazione in Europa (CSCE) è, invero molto ampia. In questa sede si segnala il recente volume: *Italia-Helsinki 50, dall'Atto finale di Helsinki del 1975 all'OSCE di oggi*, a cura di S. Baldi, L. Monzali, Napoli 2024.

¹⁶ Per una sintesi efficace delle reazioni sovietiche alla nascita di Solidarność, cfr. V. Zubok, *A Failed Empire*, Chapel Hill 2007, pp. 265-270.

gruppo di trasferirsi da Varsavia alla città del Baltico ed il soggiorno si protrasse solo dal 28 al 31 agosto, invece della settimana inizialmente prevista¹⁷.

Delle tre sigle sindacali italiane solo la CISL ritenne opportuno inviare, fuori dai canali ufficiali, un componente del suo Ufficio Internazionale nella persona di Giacomina Cassina. Al termine del suo breve ma intenso soggiorno a Danzica (dal 9 al 12 settembre), la Cassina fu in grado di redigere un rapporto di 20 pagine nel quale in primo luogo suggeriva di creare dei legami tra Solidarność e la CISL non tanto a livello centrale, quanto attraverso le strutture regionali dei due sindacati¹⁸. In secondo luogo, elencava dei potenziali contatti per mantenere dei collegamenti futuri, ma consigliava vivamente di invitare Wałęsa e una delegazione in Italia, al più presto (cosa che avvenne nel gennaio 1981), al fine di siglare degli accordi di collaborazione. Infine, la parte più significativa della relazione, si soffermava su come la CISL poteva supportare Solidarność. Cassina scrisse: “non hanno molto bisogno di denaro, quanto di materiale per la stampa”¹⁹.

Significativamente Giacomina Cassina predisse la reazione delle autorità comuniste, ma anche l'eventuale necessità di fare pervenire gli aiuti dall'Italia e dall'occidente. Questo avvenne solo dopo 16 mesi di esistenza legale di Solidarność. Quando, il 13 dicembre 1981, venne proclamata la legge marziale, che soffocava l'anelito di libertà del sindacato autogestito polacco. Similmente con il periodo risorgimentale, la sopravvivenza in clandestinità venne resa possibile da una vasta rete di aiuti esteri. In Italia poggiò sia sulle comunità polacche, sia soprattutto su due centri di coordinamento, a Torino e Roma, denominati rispettivamente: “Comitato di Aiuti alla Polonia” e “Comitato di Solidarietà con Solidarność”. La CISL ebbe larga parte, sia logistica, sia finanziaria, in entrambe le strutture²⁰.

¹⁷ Per la ricostruzione della vicenda si veda ancora il mio A. Macchia, *Italian Trade Union and Solidarność...*, pp. 75-76.

¹⁸ Bisogna sottolineare come, già dalla fine del 1979, in Polonia si fossero clandestinamente costituite delle strutture sindacali autonome, appunto strutturate su base regionale, poiché già tale era la struttura del KOR. Si veda, A. Macchia, *Solidarność e la fine del blocco sovietico*, Roma 2020, pp. 182-185.

¹⁹ La relazione è conservata da Giacomina Cassina nelle sue carte personali, l'autore di questo saggio ha ricevuto una copia dalla stessa. Un'altra copia dovrebbe essere presente anche negli archivi della CISL. Tuttavia, alcuni elementi sono presenti in G. Cassina, *Una giornata a Danzica*, “Conquiste del Lavoro” 1980, n. 34, pp. 10-11.

²⁰ Si veda, *Solidarność 20 anni dopo. Analisi, testimonianze eredità*, a cura di E. Jogałła e G. Meardi, Soveria Mannelli 2002.

BIBLIOGRAFIA

- AA.VV., *"Rapport" La Pologne cinq ans apres aout*, Bureau de Coordination à l'étranger de NSZZ Solidarnosc, Bruxelles 1986.
- Ardissone G., *Classi sociali e lotta politica in Polonia*, Milano 1977.
- Bernstein C., Politi M., *Sua Santità: Giovanni Paolo II e la storia segreta del nostro tempo*, Milano 1996.
- Cassina G., *Una giornata a Danzica*, "Conquiste del Lavoro" 1980, n. 34, pp. 10-11.
- Chenau P., *L'ultima eresia. La Chiesa cattolica e il comunismo in Europa da Lenin a Giovanni Paolo II (1917-1989)*, Roma 2011.
- Davies N., *Heart of Europe: The Past in Poland's Present*, Oxford 2001.
- Domber G.F., *Empowering Revolution: America, Poland and the End of The Cold War*, Chapel Hill 2014.
- Fejtő F., *La fine delle democrazie popolari*, Milano 1994.
- Gaddis J.L., *La Guerra fredda: rivelazioni e riflessioni*, Soveria Mannelli 2002.
- Garton-Ash T., *The Polish Revolution: Solidarity*, London 1999.
- Gawronski J., *Vinti e vincitori: i protagonisti di fine secolo*, Milano 1999.
- Gontarczyk P., *Polska Partia Robotnicza. Droga, do władzy 1941-1944*, Warszawa 2013.
- Gorbaciov M., *Perestrojka: il nuovo pensiero per il nostro paese e per il mondo*, Milano 1986.
- Graziosi A., *L'URSS dal trionfo al degrado, storia dell'Unione Sovietica 1945-1991*, Bologna 2008.
- Greig I., *The Assault on the West*, Petersham 1969.
- Hosking G. et al., *The Road to Post-Communism: Independent Political Movement in the Soviet Union 1985-1991*, London 1992.
- Integration or Representation? Polish Exiles in Belgium and European Construction*, a cura di M. Dumoulin, Luvain-la-Neuve 2005.
- Italia-Helsinki 50, dall'Atto finale di Helsinki del 1975 all'OSCE di oggi*, a cura di S. Baldi, L. Monzali, Napoli 2024.
- Jaruzelski W., *Les Chaines et le refuge*, Paris 1992.
- Laba R., *The Roots of Solidarity: A Political Sociology of Poland's Working-Class Democratization*, Princeton 1991.
- Leoncini F., *L'opposizione all'Est*, Venezia 2007.
- Lipski J., *A History of KOR: The Committee for Workers' Self-Defence*, Berkeley 1985.
- Łopiński M. et al., *Konspira: Solidarity Underground*, Los Angeles 1990.
- Macchia A., *Dalle dissidenze polacche a Solidarność*, in *La fine del comunismo in Europa*, a cura di T. Forcellese, G. Franchi e A. Macchia, Soveria Mannelli 2016, pp. 183-230.
- Macchia A., *Echi polacchi della Primavera di Praga*, in *Era sbocciata la libertà? A quarant'anni dalla Primavera di Praga (1968-2008)*, a cura di F. Guida, Roma 2008, pp. 131-144.
- Macchia A., *Il sindacalismo cristiano, Solidarność e la fine della guerra fredda*, "Bollettino dell'archivio per la storia del movimento sociale cattolico in Italia" a. 43, 2008, f. 3, pp. 287-331.

- Macchia A., *Italian Trade Union and Solidarność, an Example of International Cooperation at Non-Governmental Level*, in *University Cooperation and Process of Peace*, a cura di M.M. Caneva, Roma 2020, pp. 59-85.
- Macchia A., *Solidarność e la fine del blocco sovietico*, Roma 2020.
- Macchia A., *Solidarność: una nuova via di opposizione al regime comunista*, in *Il comunismo nella storia europea del XX secolo*, a cura di T. Forcellese e G. Franchi, Roma 2017, pp. 183-214.
- Martinet G., *Sette sindacati per sette paesi*, Roma–Bari 1980.
- Mastny V., *Il dittatore insicuro: Stalin e la guerra fredda*, Milano 1996.
- Meardi G., *Solidarność 20 anni dopo*, Soveria Mannelli 2002.
- Michnik A., *La chiesa e la sinistra in Polonia*, Brescia 1980.
- Morozzo della Rocca R., *Tra est e ovest. Agostino Casaroli diplomatico*, San Paolo–Brescia 2014.
- Paczkowski A., *The Spring will be Ours*, Park 2003.
- Paczkowski A., Byrne M., *From Solidarity to Martial Law: The Polish Crisis of 1980-81. A Documentary History*, Budapest 2007.
- Pasztor M., *La Repubblica Popolare Polacca (PRL) e la Repubblica Italiana negli anni 1945-1989: relazioni all'ombra della "Cortina di ferro"*, in *Italia e Polonia 1919-2019*, a cura di J. Miziołek, Warszawa 2019.
- Pasture P., *Histoire du Syndicalisme Chrétien International*, Paris 1999.
- Società civile sindacato e libertà. I periodici del fondo Solidarność della Fondazione Feltrinelli*, a cura di E. Guercetti, Milano 2001.
- Solidarność 25 anni dopo*, a cura di V. Bova, Soveria Mannelli 2005.
- Solženitsyn A., *Nel primo cerchio*, Roma 2018.
- Świdlicki A., *Political Trials in Poland 1981-1986*, London–New York–Sidney 1988.
- Touraine A. et al., *Solidarity: The Analysis of a Social Movement: Poland 1980-1981*, Cambridge 1982.
- Wałęsa L., *A Way of Hope*, New York 1987.
- Windmuller J.P., *Le organizzazioni sindacali internazionali*, Roma 1983.
- Woźny A., *Radio Drogi. Papieska stacja wobec Polski stanu wojennego*, Kraków 2011.
- Zaslavsky V., *Storia del sistema sovietico: l'ascesa, la stabilità, il crollo*, Roma 2001.
- Zubok V., *A Failed Empire*, Chapel Hill 2007.

Abstract. *Italian Trade Unions and “Solidarność”: A New Step in the Tradition of Freedom (1976-89)*

Despite Poland's formal independence between 1946 and 1989, this period was experienced as a time of limited personal freedoms and substantial subjugation to Soviet domination. “Solidarność,” which emerged in August 1980, would not have been possible without a historical and international background. The Soviets were terrified by the threat posed by the Polish

self-governed trade union, a movement uncontrollable by the regime and incompatible with a single-party state structure. On December 13, 1981, martial law was declared, stifling the freedom of the trade union. Similarly to the Risorgimento period, survival in hiding was made possible thanks to a vast network of foreign support. In Italy, it relied primarily on Polish diaspora communities and on trade unions.

Keywords: “Solidarność”, international support, CISL, independence, Soviet bloc, Helsinki Conference, Catholic Church

Biographical note

Antonio Macchia, PhD (Habil.), carries out teaching and research activities at the University of Teramo and at UNINT University in Rome. He holds a PhD in History of International Relations from La Sapienza University of Rome. He is a member of several academic associations, including SISI, AISSECO, and serves as Vice-President of the European Association of International Studies. His main publication is *Solidarność e la fine del blocco sovietico* (Solidarność and the End of the Soviet Bloc), Nuova Cultura, Rome, 2020.

MIRELA MARTA BANACH

Jagiellonian University

La stampa clandestina come risorgimento civile

Dalla parola del Risorgimento alla voce di Solidarność

La parola libera come pratica di resistenza

La stampa clandestina rappresenta una delle forme più significative attraverso cui la libertà di parola si è tradotta, in diversi contesti storici, in pratica di resistenza. In assenza di spazi pubblici di confronto, la parola scritta, sottratta al controllo statale e diffusa per vie sotterranee, ha assunto una dimensione politica, trasformando la diffusione delle idee in esercizio di libertà e azione di resistenza civile¹. La stampa non è soltanto un mezzo di informazione, ma uno strumento di rigenerazione civile, capace di suscitare partecipazione e di innescare processi di cambiamento politico. Attraverso la parola stampata, la libertà negata trova una via di espressione e diventa pratica condivisa, trasformando la comunicazione in esercizio di consapevolezza e di autodeterminazione.

¹ Le restrizioni alla libertà di stampa e le pratiche di pubblicazione clandestina attraversano, in forme diverse, tutto l'Ottocento e il Novecento, costituendo una costante nei regimi che mirarono al controllo della parola scritta. Tali esperienze, lungi dall'essere meri strumenti di opposizione, si rivelarono spesso luoghi di elaborazione collettiva e di risveglio civile, contribuendo alla formazione di nuove coscienze collettive e alla diffusione di culture della libertà. Per il giornalismo italiano del Risorgimento e la censura nell'età preunitaria si veda F. Della Peruta, *Il giornalismo italiano del Risorgimento. Dal 1847 all'Unità*, prefazione di V. Castronovo, Milano 2011. Come osserva Della Peruta, le forme di stampa non autorizzata costituirono, nell'epoca del Risorgimento, uno spazio autonomo di comunicazione pubblica, sviluppatosi parallelamente al circuito ufficiale e fuori dalla portata della censura. Sulla stampa clandestina in Europa durante la Seconda guerra mondiale, un quadro d'insieme è offerto da H. Stone, *Writing in the Shadow: Resistance Publications in Occupied Europe*, London–New York 2014. Per il contesto polacco a partire dagli anni Settanta del XX secolo si veda S. Doucette, *Books Are Weapons: The Polish Opposition Press and the Overthrow of Communism*, Pittsburgh 2017.

Da questa prospettiva prende avvio la riflessione proposta in queste pagine, ispirata all'interrogativo posto da Giancarlo Tartaglia, già direttore della Federazione Nazionale della Stampa Italiana: "Il Risorgimento e l'Unità d'Italia ci sarebbero stati senza la libertà di stampa? Probabilmente no"². Tale osservazione offre una chiave interpretativa efficace per comprendere il nesso profondo tra libertà di stampa e libertà politica, come legame costitutivo di una stessa aspirazione civile. Nel corso dell'Ottocento e del Novecento, la stampa clandestina ha svolto una funzione decisiva di resistenza e di rigenerazione, contribuendo a trasformare la parola negata in strumento di libertà e motore di cambiamento politico.

Nel Risorgimento italiano come nella Polonia di *Solidarność*, la stampa clandestina si è affermata come spazio alternativo di espressione e di formazione collettiva. In entrambi i contesti, la parola bandita è divenuta veicolo di coesione e di progettualità condivisa, capace di restituire continuità al dibattito pubblico anche di fronte a quelli che Della Peruta ha definito "i rigidi impedimenti frapposti alla libera manifestazione delle idee nell'interno del paese della censura"³. Pur in epoche e sistemi diversi, essa ha mantenuto una funzione comune: preservare la libertà della parola, costruire una memoria autonoma e riaffermare il legame essenziale tra libertà di espressione e trasformazione storica. È in questa capacità di rigenerare il discorso libero, nonostante la repressione, che si riconosce il filo rosso che unisce l'esperienza risorgimentale alla tensione verso la libertà incarnata da *Solidarność*.

Il Risorgimento italiano e la nascita della coscienza civile

Dopo il Congresso di Vienna del 1815, il nuovo ordine imposto dalle potenze europee determinò una drastica limitazione delle libertà civili e, in particolare, della libertà di stampa, sottoposta in tutti gli Stati italiani a un rigido controllo preventivo. Come ricorda Giancarlo Tartaglia, "violando queste limitazioni, un po' dappertutto fiorirono iniziative illegali di stampa clandestina che favorivano la circolazione delle idee"⁴. Nel quadro della Restaurazione, la circolazione clandestina degli scritti non costituì soltanto un fenomeno di opposizione politica e culturale, ma inaugurò una nuova forma di partecipazione civile. La parola stampata divenne luogo di educazione alla libertà e di

² G. Tartaglia, *La libertà di stampa filo rosso di un secolo e mezzo di unità e passione civile*, FNSI, 18.03.2011, [on-line:] <https://www.fnsi.it/la-liberta-di-stampa-filo-rosso-di-un-secolo-e-mezzo-di-unita-e-passione-civile> – 21 X 2024.

³ F. Della Peruta, *op. cit.*, p. 13.

⁴ G. Tartaglia, *op. cit.*

costruzione identitaria. In questa prospettiva, Valerio Castronovo ha evidenziato come la stampa sia stata

una componente importante tanto nella creazione di un senso di appartenenza a una patria comune, e quindi della ragione d'essere di un'identità e di una vocazione nazionale; nonché fu l'organo di un'opera di educazione politica e civile attraverso il dispiegamento sulle sue colonne degli orientamenti e dei propositi di quanti furono protagonisti, da differenti posizioni, del Risorgimento e della causa nazionale⁵.

Non è, né potrebbe essere, l'intento di queste pagine ripercorrere l'intera e complessa vicenda della pubblicistica risorgimentale, articolata in una pluralità di esperienze e linguaggi, la cui restituzione spetta alla storiografia più avvertita⁶. È tuttavia utile, dal punto di vista storico e funzionale, distinguere tre fenomeni paralleli e in dialogo fra loro: la stampa clandestina, nata fuori dal controllo censorio; quella ufficiale, costantemente alle prese con i vincoli imposti dalla censura⁷, e la stampa dell'emigrazione⁸, divenuta la naturale prosecuzione della parola soffocata in patria.

⁵ V. Castronovo, *Prefazione*, in F. Della Peruta, *op. cit.*, p. 11.

⁶ Sulla storia della stampa e dell'opinione pubblica nel Risorgimento si vedano, tra gli studi fondamentali, F. Della Peruta, A. Galante Garrone, *La stampa italiana del Risorgimento*, Roma-Bari 1979; *La nascita dell'opinione pubblica in Italia. La stampa nella Torino del Risorgimento e capitale d'Italia (1848-1864)*, a cura di V. Castronovo, Roma-Bari 2004; N. Del Corno, *La formazione dell'opinione pubblica e la libertà di stampa nella pubblicistica reazionaria del Risorgimento (1831-1847)*, Firenze 1997, *Quaderni della Nuova Antologia* 56; B. Gariglio, *Stampa e opinione pubblica nel Risorgimento. La "Gazzetta del Popolo" (1848-1861)*, Milano 1987. Tra i contributi più recenti, si veda B. Bracco, *Sfogliare il passato. La storia nei giornali italiani*, Roma 2020. Si ricordano, infine, gli innumerevoli contributi apparsi nei fascicoli de "La Rassegna storica del Risorgimento", pubblicazione dell'Istituto per la storia del Risorgimento italiano, che dal primo fascicolo dell'annata 1914 ospita studi di storia politica, sociale e culturale sul lungo Ottocento, dall'età delle rivoluzioni al primo Novecento.

⁷ Fino al 1847 la circolazione della stampa in Italia rimase sottoposta ai severi criteri restrittivi che caratterizzarono, in forme diverse, tutte le legislazioni preunitarie in materia di stampa. Con la concessione dello Statuto Albertino e il successivo Editto sulla stampa del 1848 si inaugurò una nuova stagione di libertà per l'informazione, pur entro i limiti di una legislazione che non sottraeva del tutto la stampa all'ingerenza del potere esecutivo, ancora autorizzato a reprimere gli abusi (M. Forno, *Informazione e potere. Storia del giornalismo italiano*, Roma-Bari 2012, p. 17). Come osserva Mauro Forno, tali riforme introdussero "una diversa cultura della partecipazione", dando impulso a un significativo sviluppo del settore del giornalismo nei territori del Regno, anche grazie all'intenso contributo degli esuli (M. Forno, *La rappresentanza a mezzo stampa dopo il 1848*, in *Forme e metamorfosi della rappresentanza politica. 1848-1948-1968*, a cura di P. Adamo, A. Chiavistelli e P. Soddu, Torino 2019, pp. 78-79, *Prospettive storiche. Studi e ricerche*). Va da sé che tale apertura rimase un privilegio circoscritto, poiché solo con la progressiva estensione dell'Editto Albertino alle nuove province del Regno a partire dal 1859 la libertà di stampa poté assumere un valore pienamente nazionale. Si veda R. Lefevre, *L'editto albertino sulla stampa del 1848*, in *Saggi e studi di pubblicistica (seconda, terza e quarta serie)*, Roma 1954.

⁸ Sulla stampa edita all'estero si veda il volume collettaneo *Voci d'Italia fuori dall'Italia. Giornalismo e stampa dell'emigrazione*, a cura di B. Deschamps e P. Sergi, Cosenza 2021, che, nell'intento di

Nel contesto interno, la Toscana costituì uno dei principali laboratori del giornalismo politico clandestino. Qui, a partire dal 1846, gruppi del movimento liberale, impossibilitati a esprimersi attraverso i giornali autorizzati, decisero di utilizzare in modo sistematico le possibilità offerte dalla stampa illegale. L'iniziativa, che ebbe il suo centro nel Granducato, fu favorita dalla relativa mitezza dell'apparato repressivo e assunse presto i tratti di un peculiare giornalismo politico. Il principale ispiratore di questa rete di pubblicazioni fu Giuseppe Montanelli, allora professore all'Università di Pisa, che dopo aver denunciato con forza gli abusi del governo toscano, promosse la stampa di una serie di fogli e di volantini diffusi in tutto il territorio. Questa produzione, alimentata anche da gruppi più radicali attivi a Lucca e Bologna, risuonò "le note della nazionalità e dell'indipendenza, mentre si faceva sempre più insistente la polemica antiaustriaca"⁹. Pur con differenti orientamenti, la stampa clandestina fu accomunata dalla consapevolezza che l'azione comunicativa potesse travalicare il terreno puramente politico-liberale, esercitando un influsso crescente sugli strati popolari e contribuendo a orientarne il malcontento in senso antigovernativo e antiaustriaco. In questa spinta – tra patriottismo e istanze di rinnovamento civile – si colloca la sua più profonda valenza politica: la stampa non soltanto riflette un'idea di nazione, ma contribuisce a costruirla, fungendo da catalizzatore di partecipazione e da strumento di formazione morale e politica.

Tra le testate che operavano nell'ambito dell'informazione ufficiale, quantunque costantemente alle prese con i vincoli della censura, emblematica è l'esperienza del settimanale milanese *Il Crepuscolo* (1850-1859), diretto da Carlo Tenca. Sin dai primi mesi di attività, il periodico fu oggetto di richiami e controlli preventivi:

Il Crepuscolo dunque fu subito un sorvegliato speciale, e già nell'autunno del 1850 ebbe quattro nuovi minacciosi richiami. Alcuni articoli o alcune bozze, evidentemente, erano sottoposti a un controllo preventivo di censura, o veniva chiesta l'autorizzazione, col rischio di dover sostituire in tempi rapidissimi l'articolo incriminato in caso di giudizio sfavorevole¹⁰.

Le pagine più esposte ai provvedimenti di sospensione erano naturalmente quelle politiche, che tuttavia garantivano al giornale la sua forza di attrazione e il suo peso nel dibattito civile. Pur non configurandosi come un giornale politico in senso stretto, *Il Crepuscolo* fu un periodico civile e culturale che, nel clima post-'48, finì per assumere

colmare una significativa lacuna della storiografia sul giornalismo italiano d'emigrazione, interpreta la produzione periodica all'estero dal Risorgimento ai giorni nostri come "cassa di compensazione", nonché luogo di intermediazione delle istanze pratiche e ideologiche.

⁹ F. Della Peruta, *op. cit.*, p. 18.

¹⁰ S. Casini, *L'avventurosa navigazione. "Il Crepuscolo" di Carlo Tenca e la censura lombardo-veneta*, in *Letteratura e Potere/Poteri. Atti del XXIV Congresso ADI (Catania, 23-25 settembre 2021)*, a cura di A. Mangano, G. Traina e C. Tramontana, Roma 2023, p. 5.

un significato intrinsecamente politico e risorgimentale. La storia del periodico, osserva Casini, fu segnata dalla “presenza misteriosa e costante, invisibile e inamena e tuttavia inevitabile, della pressione politica e burocratica, che si esercitava soprattutto attraverso gli organi istituzionali della censura”¹¹. Proprio questa tensione tra vincolo e libertà trasformò il giornale in un laboratorio di scrittura civile, un esercizio di equilibrio tra autocontrollo e opposizione, in cui la parola, più che farsi azione politica, divenne gesto di resistenza morale e di perseveranza intellettuale, capace di coniugare misura, ingegno e coraggio quotidiano.

Quando il controllo politico rese impossibile ogni discussione aperta, la stampa trovò rifugio oltre i confini nazionali. I giornali dell'emigrazione, pubblicati a Parigi, Londra o Lugano, divennero il principale spazio di confronto per la diffusione delle idee politiche italiane, pur nella diversità degli orientamenti e nella fragilità delle prime esperienze editoriali. Testate come la *Gazzetta Italiana* (Parigi, 1845), fondata da Marino Falconi e successivamente sostenuta da Cristina di Belgioioso, offrirono agli esuli un luogo di aggregazione del liberalismo moderato, ispirato a modelli giornalistici francesi. Dopo la sua soppressione, la Belgioioso fondò nel 1846 *L'Ausonio*, rivista mensile modellata sulla stampa francese e inglese, con l'intento di “far conoscere sì agli italiani che agli stranieri le condizioni di questa nostra contrada, onde nell'esaminarne le piaghe rintracciare ad esse rimedio e ristoro [...]”¹². Inizialmente moderato, il periodico assunse toni più polemici dopo essere stato proibito sul territorio nazionale, muovendo critiche aperte al governo e all'Austria. Tra settembre 1847 e gennaio 1848, *L'Ausonio* si trasformò in settimanale in lingua francese, divenendo un bollettino di notizie tratte dai giornali italiani pubblicati negli Stati meno soggetti a censura. *Il Nuovo Conciliatore* (Parigi, 1847) – di cui uscirono soltanto tre numeri redatti dal ferrarese Gaetano Lizabe Ruffoni – si caratterizzò per un orientamento neoguelfo e moderato, nonostante Giuseppe Mazzini ne avesse sollecitato una linea più risoluta sulla questione nazionale¹³.

Nell'insieme, la stampa dell'esilio offrì un laboratorio di confronto tra esuli e intellettuali di diversa formazione e sensibilità politica, nel quale si misurarono, con diverse intensità, le voci del moderatismo, del neoguelfismo e del mazzinianesimo, prefigurando i primi tentativi di sintesi tra ideali civili e aspirazioni politiche. Queste “voci d'Italia fuori dall'Italia”, furono progressivamente decisive nel formare un'opinione pubblica moderna e nel diffondere una nuova cultura della libertà, capace di proiettare il dibattito italiano entro l'orizzonte europeo di confronto e solidarietà civile, alimentando, in parallelo, la crescita di un giornalismo moderno, specialmente nei territori del Regno di Sardegna.

¹¹ *Ivi*, p. 2.

¹² “L'Ausonio, Rivista italiana mensile” vol. 1, 1846 (marzo), n. 1, p. 5.

¹³ F. Della Peruta, *op. cit.*, pp. 13-16.

Così, a oltre un secolo di distanza, la parola negata trovò un nuovo spazio di resistenza. Là dove in Italia la stampa aveva contribuito a creare una patria¹⁴, in Polonia divenne lo strumento per custodirla: non più costruzione di un'identità, ma difesa di una coscienza nazionale minacciata dal silenzio imposto. Tra il XIX e il XX secolo cambia il volto della censura, ma non la sua sostanza, e lo stesso atto di negare la parola genera, in contesti diversi, la medesima necessità di riscatto.

Solidarność e la sopravvivenza della parola clandestina

Nei mesi che seguirono la nascita del sindacato libero, la Polonia visse un'intensa stagione di fermento civile: l'autunno del 1980 aprì un orizzonte di speranza e di dialogo sociale senza precedenti nell'Europa del blocco sovietico, restituendo alla parola pubblica la sua funzione di verità e confronto. Eppure quell'esperienza, presto ribattezzata "il carnevale di Solidarność", ebbe vita breve, stroncata dall'introduzione della legge marziale da parte del generale Wojciech Jaruzelski nel dicembre del 1981. L'intervento autoritario del regime, culminato nell'arresto di oltre diecimila attivisti¹⁵, compresi quasi tutti i membri della dirigenza nazionale del sindacato e Lech Wałęsa, fu accompagnato dalla sospensione delle libertà civili, dalla militarizzazione delle infrastrutture industriali e da una censura capillare¹⁶, volta a soffocare ogni forma di dissenso organizzato. In questo scenario di brutale interruzione del processo partecipativo riemergere e si consolidò il cosiddetto "secondo circuito editoriale" (*drugi obieg*), una vasta rete di pubblicazioni clandestine (*bibuła*) e case editrici indipendenti che divenne la principale ossatura dell'opposizione democratica. Le sue radici affondavano nei primi anni Settanta, con il movimento *Ruch* e la rivista *Biuletyn*, e trovavano continuità nella rete editoriale creata nel 1976 dal Comitato di Difesa degli Operai (*Komitet Obrony*

¹⁴ Come nota Francesca Sofia nella recensione al volume di Carolina Castellano, *Il segreto e la censura. Storia di due concetti nel Risorgimento italiano* (Tangram, Trento 2010), richiamando le parole dell'autrice, la "rivoluzione italiana" ebbe come obiettivo primario la liberalizzazione della stampa (F. Sofia, *Carolina Castellano – Il segreto e la censura. Storia di due concetti nel Risorgimento italiano*, Annali Sissco, [on-line:] <https://www.sissco.it/recensione-annale/carolina-castellano-il-segreto-e-la-censura-storia-di-due-concetti-nel-risorgimento-italiano-2010/> – 28 X 2024).

¹⁵ T. Kozłowski, J. Olszek, *Internowani w stanie wojennym. Dane statystyczne*, "Pamięć i Sprawiedliwość" 2012, n. 2(16), p. 507.

¹⁶ Il controllo dell'informazione restava affidato al Główny Urząd Kontroli Prasy, Publikacji i Widowisk (Ufficio Centrale per il Controllo della Stampa, delle Pubblicazioni e degli Spettacoli), istituito nel 1946 come organo di censura preventiva incaricato di vigilare su ogni forma di comunicazione pubblica – dalla stampa ai manifesti, dai testi teatrali ai film – per garantirne la conformità alla linea politica dello Stato. Attraverso autorizzazioni preventive, sequestri e cancellazioni, il GUKPiW mirava a preservare il monopolio statale dell'informazione e a neutralizzare ogni deviazione ritenuta "antisocialista".

Robotników – KOR)¹⁷. Come osserva Jan Olszek, “un solo numero del *Robotnik* del KOR ebbe probabilmente una portata più ampia dell’intero *samizdat* cecoslovacco”¹⁸, e dopo il *golpe* il movimento di opposizione in Polonia passò da poche decine a migliaia di partecipanti, con numerosi collaboratori impegnati in ciascuna iniziativa editoriale, a differenza del *samizdat* degli altri Paesi del blocco, il quale mantenne un carattere più elitario. L’attività pubblicistica, divenuta forma di lotta collettiva, sostituì lo sciopero come strumento di pressione politica e fece della parola un atto quotidiano di libertà condivisa, solidarietà e laboratorio di partecipazione civile. Nel giudizio di Zbigniew Bujak, all’epoca capo della Regione NSZZ Solidarność della Masovia, “la storia degli inizi della clandestinità varsaviana è storia della stampa”¹⁹. Emblematica di questa stagione fu l’esperienza del *Tygodnik Mazowsze*, fondato a Varsavia nel gennaio 1982 e diretto da Helena Łuczywo sotto lo pseudonimo di Paweł Hofer. Il settimanale, la cui tiratura raggiunse circa sessantamila copie, divenne il principale organo informativo del movimento clandestino. Si distinse per la precisione delle analisi e la puntualità dei resoconti sugli arresti, gli scioperi e la repressione, offrendo una narrazione coerente e indipendente, capace di sfidare la retorica del potere²⁰. Ma la sua funzione andò oltre l’informazione: attorno alle sue pagine si articolò una riflessione collettiva che contribuì alla formazione di una vera “società parallela”, una comunità di cittadini capace di mantenere viva la coscienza morale della nazione e di ricostruire, dal basso, la trama civile della vita pubblica²¹. La rete del *colportage*, sostenuta da case editrici indipendenti come NOWa e CDN²², costituiva l’ossatura di questo universo sotterraneo: stampatori, redattori, distributori e lettori formavano un intreccio di relazioni fiduciarie che permetteva alla parola di circolare nonostante la censura. Era un organismo vivo, in cui l’informazione agiva come linfa che alimentava il corpo della Solidarność clandestina.

¹⁷ Cfr. P. Byszewski, *Organizacja “Ruch” (1965-1970)*, Warszawa 2021, *Monografie*, vol. 166; J.J. Lipski, *KOR – Workers’ Defence Committee in Poland 1976-1981*, trad. O. Amsterdamska e G.M. Moore, Berkley 1985; A. Friszke, *Czas KOR-u. Jacek Kuroń a geneza Solidarności*, Kraków 2011.

¹⁸ J. Olszek, *Drugi obieg wydawniczy w PRL i samizdat w innych państwach bloku sowieckiego. Podobieństwa, różnice, wzajemne wpływy*, in *Drugi obieg w PRL na tle samizdatu w państwach bloku sowieckiego po 1956 roku*, a cura di P. Gasztold-Seń, N. Jarska, J. Olszek, Warszawa 2016, p. 30.

¹⁹ Il riferimento qui è alle organizzazioni di resistenza della Polonia durante l’occupazione nazista. M. Łopiński, M. Moskit [Z. Gach], M. Wilk, *Konspira. Rzecz o podziemnej “Solidarności”*, Gdańsk-Warszawa 1989, p. 63.

²⁰ Cfr. W. Bereś, K. Burnetko, “Rozsądne pięćdziesiąt tysięcy” – *Jacek i Karol, szefowie poligrafii od października 1984 in Tylko nie o polityce. Wywiady “Promienistych”. Wywiady z twórcami i kierownikami poligrafii “Tygodnika Mazowsze”*, a cura di W. Bereś, K. Burnetko, Paryż 1989, *Biblioteka „Kultury”*, vol. 449.

²¹ “Tygodnik Mazowsze” fu pubblicato con continuità per oltre sette anni, assumendo nei mesi estivi una cadenza quindicinale. L’ultimo numero risale al 12 aprile 1989, data in cui ai componenti della redazione fu proposta la confluenza nel neonato quotidiano “Gazeta Wyborcza”. P. Wierzbicki, “Tygodnik Mazowsze” – *cudowne dziecko drugiego obiegu*, “Dzieje Najnowsze” vol. 44, 2012, pp. 63-70.

²² Cfr. M. Fałkowski, *Biznes patriotyczny. Historia Wydawnictwa CDN*, Gdańsk 2011; Ł. Bertram, *Obieg NOW-ej*, Warszawa 2013.

Si calcola che le pubblicazioni del *drugi obieg*, dalla stampa nazionale a quella regionale e di fabbrica, ammontassero a circa cinquemila titoli e raggiungessero fino a un milione di lettori, dai simpatizzanti del movimento ai membri dell'apparato partitico²³. Quel panorama editoriale, estremamente variegato, rifletteva la pluralità della società polacca e la sua straordinaria capacità di continuità: la volontà di esistere come comunità morale, capace di custodire, nel silenzio imposto, la voce di una nazione che non aveva mai smesso di parlare.

Parallelamente, la circolazione clandestina delle idee travalicò presto i confini nazionali. Fin dai primi anni Ottanta, attorno a *Solidarność* si sviluppò una fitta rete di sostegno transnazionale che univa l'esilio politico, i sindacati occidentali e i centri culturali della diaspora. In questo quadro, Bruxelles divenne il principale snodo organizzativo dell'opposizione di *Solidarność* all'estero: nel 1982 vi fu istituito, su iniziativa della *Tymczasowa Komisja Koordynacyjna* (TKK) – organo clandestino di coordinamento delle strutture regionali di *Solidarność* – l'Ufficio di Coordinamento di *Solidarność* all'Estero, che operava come un vero e proprio "Ministero degli Affari Esteri" del sindacato. L'attività del *bureau* conferì a *Solidarność* la statura di partner nel dialogo internazionale, legittimandone al tempo stesso lo status di autentico rappresentante della società polacca e della sua opposizione democratica. A completamento di questa funzione, l'Ufficio curava la pubblicazione del bimensile *Solidarność News* (1983-1991), edito in francese e in inglese, concepito come strumento di comunicazione diretta con gli ambienti sindacali e le istituzioni internazionali, e volto a mantenere un costante flusso di informazioni tra la Polonia e l'Europa occidentale²⁴.

Accanto a Bruxelles, anche Parigi svolse un ruolo di primo piano come centro della stampa dell'emigrazione. Qui, grazie all'attività del Comitato di Coordinamento di *Solidarność*, con sede presso la francese CFDT, vide la luce il *Biuletyn Informacyjny* (1982-1989), settimanale pubblicato in lingua polacca e francese e destinato ai gruppi dell'esilio, circoli intellettuali, sindacati e ai media europei. Il suo obiettivo era raccogliere, tradurre e diffondere i materiali provenienti dal *drugi obieg*, ristabilendo il flusso di comunicazione tra la Polonia clandestina e l'Occidente²⁵. In questo senso, il *Biuletyn Informacyjny* parigino svolse una funzione analoga a quella svolta, oltre un secolo prima da *L'Ausonio*: un ponte tra voci disperse, capace di trasformare l'esilio in strumento di unità civile. Come *L'Ausonio*, che tra il 1847 e il 1848 raccoglieva e rilanciava notizie dai giornali italiani pubblicati nei territori più liberi della penisola, così il *Biuletyn Informacyjny* in qualità di "voce più importante di *Solidarność* in Occidente"²⁶, ricom-

²³ M. Łopiński, M. Moskit [Z. Gach], M. Wilk, *op. cit.*, pp. 228-231.

²⁴ Cfr. I. Goddeeris, *Ministerstwo Spraw Zagranicznych "Solidarność". Biuro Koordynacyjne NSZZ "Solidarność", 1982-1989*, cz. 2, "Pamięć i Sprawiedliwość" 2007, n. 1.

²⁵ Cfr. M. Heruday-Kielczewska, *Solidarność nad Sekwaną. Działalność Komitetu Koordynacyjnego NSZZ "Solidarność" w Paryżu 1981-1989*, Gdańsk 2016.

²⁶ I. Goddeeris, *op. cit.*, p. 314.

pose simbolicamente lo spazio dell'informazione nazionale, restituendo alla parola negata la sua dimensione europea.

In questa rete di giornali e bollettini si costruì un nuovo spazio pubblico della libertà, che univa, al di là delle frontiere, cittadini, intellettuali e lavoratori in un comune orizzonte di verità. Tra Varsavia, Bruxelles e Parigi, la stampa clandestina e quella dell'emigrazione, proseguendo idealmente la voce soffocata in patria, divennero strumenti di diplomazia morale, riaffermando l'idea che la parola, quando è condivisa, può oltrepassare muri e confini, restituendo a un popolo la propria voce.

Alle soglie dell'era gorbacioviana, la società parallela iniziò a interrogarsi sulle possibilità di evoluzione del proprio ruolo e delle proprie forme di azione. Una prima risposta emerse dopo l'amnistia del 1986: una parte degli attivisti scelse di proseguire nell'attività cospirativa, mentre altri, da poco liberati, cercarono di reinserirsi nello spazio pubblico. Una sintesi tra queste diverse tendenze si realizzò nel 1987, quando Lech Wałęsa promosse la creazione della Commissione Esecutiva Nazionale, conferendo di fatto legittimità a una direzione unitaria del sindacato²⁷. Sebbene si trattasse di un primo passo verso una partecipazione più aperta, il processo fu graduale e complesso. L'attività editoriale nel frattempo mantenne un ruolo cruciale, continuando a esercitare un'influenza sull'opinione pubblica attraverso canali semiufficiali, in un contesto politico profondamente mutato e sempre più prossimo alla svolta del 1989.

Dalla rinascita alla salvezza: il filo rosso della libertà

La stampa clandestina di *Solidarność* riattualizzò così l'antica funzione civile della parola libera, trasformandola in gesto di sopravvivenza collettiva. A differenza della stampa risorgimentale, che doveva superare la frammentazione territoriale di una penisola divisa, quella di *Solidarność* operava in una nazione già culturalmente definita ma colonizzata politicamente dal linguaggio del regime. In essa, la riappropriazione della parola fu un atto politico di liberazione collettiva, un modo per riconquistare, attraverso la verità stampata, la sovranità della coscienza civile.

Nel XIX secolo la parola stampata aveva contribuito a fondare la nazione; nel XX la salvò. Là dove gli italiani si servirono della stampa per "fare l'Italia", i polacchi la elevarono a canale privilegiato di resistenza per non smettere di essere se stessi. In entrambi i casi, la libertà di stampa non fu un semplice diritto formale, ma un principio vitale della cittadinanza, atto costitutivo della comunità morale. La carta, l'inchiostro,

²⁷ K. Brzechczyn, *Zagubione dziedzictwo ideowe "Solidarności". O ewolucji solidarnościowej myśli społeczno-politycznej w latach 1980-1989*, "Człowiek i Społeczeństwo" 2016, vol. 42, p. 210.

la distribuzione, divennero i gesti quotidiani di una fede civile che trasformava l'informazione in resistenza, la parola in libertà. Il *Dizionario della lingua italiana* di Tommaseo e Bellini del 1872 offre, oltre alla consueta, anche questa definizione di *risorgimento*: “risorgimento della nazione a vita civile migliore”²⁸. Come ha osservato Alberto Mario Banti, il raddoppio semantico di quel termine suggerisce uno spostamento simbolico dal religioso al politico: la “risurrezione” diventa riscatto nazionale, la rinascita spirituale si fa rinascita civile. È in questa traslazione che il Risorgimento acquista il suo significato più profondo, celebrando la sacralizzazione della politica e del suo fondamento, la nazione²⁹.

Nel Novecento di *Solidarność*, quell'antica idea trova una nuova incarnazione. Anche lì la parola si fa carne della nazione, non più per fondarla, ma per custodirla; non più per nascere, ma per resistere. Così, tra i ciclostili clandestini di Danzica e le tipografie segrete di Varsavia, si compie un moderno risorgimento civile, quella “fede polacca nella libertà e l'aspirazione polacca a una vita per la libertà”³⁰, nel quale la parola stampata diventa il primo spazio di democrazia. È il filo rosso che unisce *Il Crepuscolo* e il *Tygodnik Mazowsze*, *L'Ausonio* e il *Biuletyn Informacyjny*: la certezza che la libertà comincia dalla parola, e che ogni rinascita collettiva nasce dal coraggio di pronunciarla.

BIBLIOGRAFIA

- Banti A.M., *Risorgimento*, in *Atlante culturale del Risorgimento. Lessico del linguaggio politico dal Settecento all'Unità*, a cura di A.M. Banti, A. Chiavistelli, L. Mannori, M. Meriggi, Roma-Bari 2011.
- Bertram Ł., *Obieg NOW-ej*, Warszawa 2013.
- Bracco B., *Sfogliare il passato. La storia nei giornali italiani*, Roma 2020.
- Brzechczyn K., *Zagubione dziedzictwo ideowe “Solidarności”*, “Człowiek i Społeczeństwo” 2016, vol. 42, pp. 183-218, <https://doi.org/10.14746/cis.2016.42.10>.
- Byszewski P., *Organizacja “Ruch” (1965-1970)*, Warszawa 2021, *Monografie*, vol. 166.
- Casini S., *L'avventurosa navigazione. “Il Crepuscolo” di Carlo Tenca e la censura lombardo-veneta*, in *Letteratura e Potere/Poteri, Atti del XXIV Congresso ADI (Catania, 23-25 settembre 2021)*, a cura di A. Manganaro, G. Traina, C. Tramontana, Roma 2023, pp. 2-7.

²⁸ N. Tommaseo, B. Bellini, *Dizionario della lingua italiana*, vol. IV, Torino-Napoli-Roma 1872, p. 369, cit. in A.M. Banti, *Risorgimento*, in *Atlante culturale del Risorgimento. Lessico del linguaggio politico dal Settecento all'Unità*, a cura di A.M. Banti, A. Chiavistelli, L. Mannori, M. Meriggi, Roma-Bari 2011, p. 33.

²⁹ *Ibidem*.

³⁰ A. Michnik, *Noi di “Solidarność”*, in *Società civile, Sindacato e Libertà. I periodici del fondo “Solidarność” della Fondazione Giangiacomo Feltrinelli*, a cura di E. Guercetti, Milano 2001, p. 28.

- Della Peruta F., *Il giornalismo italiano del Risorgimento. Dal 1847 all'Unità*, prefazione di V. Castronovo, Milano 2011.
- Della Peruta F., Galante Garrone A., *La stampa italiana del Risorgimento*, Roma–Bari 1979.
- Del Corno N., *La formazione dell'opinione pubblica e la libertà di stampa nella pubblicistica reazionaria del Risorgimento (1831-1847)*, Firenze 1997, *Quaderni della Nuova Antologia* 56.
- Doucette S., *Books Are Weapons: The Polish Opposition Press and the Overthrow of Communism*, Pittsburgh 2017.
- Falkowski M., *Biznes patriotyczny. Historia Wydawnictwa CDN*, Gdańsk 2011.
- Forno M., *Informazione e potere. Storia del giornalismo italiano*, Roma–Bari 2012.
- Forno M., *La rappresentanza a mezzo stampa dopo il 1848*, in *Forme e metamorfosi della rappresentanza politica. 1848–1948–1968*, a cura di P. Adamo, A. Chiavistelli, P. Soddu, Torino 2019, pp. 77-88, *Prospettive storiche. Studi e ricerche*.
- Friszke A., *Czas KOR-u. Jacek Kuroń a geneza Solidarności*, Kraków 2011.
- Gariglio B., *Stampa e opinione pubblica nel Risorgimento. La "Gazzetta del Popolo" (1848-1861)*, Milano 1987.
- Goddeeris I., *Ministerstwo Spraw Zagranicznych "Solidarności". Biuro Koordynacyjne NSZZ "Solidarność" 1982-1989*, cz. 2, "Pamięć i Sprawiedliwość" 2007, n. 1, pp. 309-334.
- Heruday-Kielczewska M., *Solidarność nad Sekwaną. Działalność Komitetu Koordynacyjnego NSZZ "Solidarność" w Paryżu 1981-1989*, Gdańsk 2016.
- Kozłowski T., Olaszek J., *Internowani w stanie wojennym. Dane statystyczne*, "Pamięć i Sprawiedliwość" 2010, n. 2(16), pp. 507-510.
- La nascita dell'opinione pubblica in Italia. La stampa nella Torino del Risorgimento e capitale d'Italia (1848-1864)*, a cura di V. Castronovo, Roma–Bari 2004.
- Lefevre R., *L'editto albertino sulla stampa del 1848*, in *Saggi e studi di pubblicistica (seconda, terza e quarta serie)*, Roma 1954.
- Lipski J.J., *KOR – Workers' Defence Committee in Poland 1976-1981*, trad. O. Amsterdamska e G.M. Moore, Berkeley 1985.
- Łopiński M., Moskit M. [Gach Z.], Wilk M., *Konspira. Rzecz o podziemnej "Solidarności"*, Gdańsk–Warszawa 1989.
- Michnik A., *Noi di "Solidarność"*, in *Società civile, Sindacato e Libertà. I periodici del fondo "Solidarność" della Fondazione Giangiacomo Feltrinelli*, a cura di E. Guercetti, Milano 2001.
- Olaszek J., *Drugi obieg wydawniczy w PRL i samizdat w innych państwach bloku sowieckiego. Podobieństwa, różnice, wzajemne wpływy*, in *Drugi obieg w PRL na tle samizdatu w państwach bloku sowieckiego po 1956 roku*, a cura di P. Gasztold-Seń, N. Jarska, J. Olaszek, Warszawa 2016.
- Sofia F., *Carolina Castellano – Il segreto e la censura. Storia di due concetti nel Risorgimento italiano*, Annali Sissco, [on-line:] <https://www.sissco.it/recensione-annale/carolina-castellano-il-segreto-e-la-censura-storia-di-due-concetti-nel-risorgimento-italiano-2010/>.
- Stone H., *Writing in the Shadow: Resistance Publications in Occupied Europe*, London–New York 2014.

- Tartaglia G., *La libertà di stampa filo rosso di un secolo e mezzo di unità e passione civile*, FNSI, 18.03.2011, [on-line:] <https://www.fnsi.it/la-liberta-di-stampa-filo-rosso-di-un-secolo-e-mezzo-di-unita-e-passione-civile>.
- Tommaseo N., Bellini B., *Dizionario della lingua italiana*, vol. IV, Torino–Napoli–Roma 1872.
- Tylko nie o polityce. Wywiady “Promienistych”. Wywiady z twórcami i kierownikami poligrafii “Tygodnika Mazowsze”, a cura di W. Bereś, K. Burnetko, Paryż 1989, *Biblioteka “Kultura”*, vol. 449.
- Voci d’Italia fuori dall’Italia. Giornalismo e stampa dell’emigrazione*, a cura di B. Deschamps, P. Sergi, Cosenza 2021.
- Wierzbicki P., “Tygodnik Mazowsze” – cudowne dziecko drugiego obiegu, “Dzieje Najnowsze” vol. 44, 2012, n. 4, pp. 63-76.

Abstract. *The Underground Press as a Civic Resurgence: From the Word of the Risorgimento to the Voice of Solidarność*

The essay examines the clandestine press as a form of civic regeneration, linking the Italian Risorgimento and the Polish “Solidarność” through the shared experience of the printed word as an act of resistance and moral renewal. In both historical contexts, underground publications defended freedom of expression under repression, turning the circulation of ideas into a practice of civic participation and ethical awareness. Thus, this form of oppositional press emerges as a moral and civic force, embodying the moral and civic conscience of a free society under constraint and reaffirming the role of the written word as a form of collective will to endure.

Keywords: Risorgimento, “Solidarność”, clandestine press, civic renewal, freedom of expression, civic awareness, resistance

Biographical note

Mirela Marta Banach, PhD, is a historian and political scientist, research assistant at the Institute of European Studies at the Jagiellonian University in Kraków. She holds a PhD from La Sapienza University of Rome and Jagiellonian University. Her research explores the political history of Poland and Italy, their mutual relations, the history of international relations, and transnational democratic movements. A member of CIRCgE (UNINT) and the Polish Group of the Istituto per la storia del Risorgimento italiano, she engages in interdisciplinary projects fostering Polish-Italian academic cooperation and research on the challenges of contemporary democracy in Europe.

KRZYSZTOF STRZAŁKA

Jagiellonian University

Italia e Polonia come medie potenze

Analisi comparativa secondo la teoria del realismo

Introduzione

Nel panorama della sicurezza europea in evoluzione dopo l'aggressione russa contro l'Ucraina, nel quale l'ordine internazionale liberale sembra cedere il passo alle politiche di forza e al "concerto delle potenze", il ruolo degli Stati di media potenza (*middle powers*) assume un'importanza crescente ai fini della stabilità regionale. La Polonia e l'Italia, situate in due aree chiave per la sicurezza del continente, il fianco orientale e quello meridionale della NATO e dell'Unione Europea, rappresentano due medie potenze regionali. Sebbene dal punto di vista geopolitico, geografico e storico costituiscano esempi di due medie potenze differenti, esse presentano anche numerosi tratti comuni, divenuti particolarmente evidenti dopo il 2022. In primo luogo entrambi i Paesi svolgono il ruolo di potenze stabilizzatrici, rispettivamente nella regione dell'Europa centro-orientale e nel bacino del Mediterraneo¹.

La Polonia, formata storicamente sotto l'influsso delle minacce continentali, pone un accento particolare – soprattutto dopo l'aggressione russa all'Ucraina nel febbraio 2022 – sulla deterrenza militare e sulla solidarietà transatlantica, attribuendo minore importanza alla costruzione di una difesa europea. L'Italia, invece, in quanto media potenza marittima, considera prioritari la stabilità e la sicurezza nel cosiddetto Mediterraneo allargato, perseguiti attraverso la diplomazia e gli strumenti economici,

¹ K. Kubiak, *Polska: dylematy państwa średniego. Stan badań albo powody rejterady*, in *Państwo średnie – Polska. Studia i szkice*, vol. 1, a cura di K. Kubiak e Ł. Przybyło, Warszawa 2022, pp. 17-33; M. Sidi, *Italy's "Middle Power" Approach to Russia*, "International Spectator" Vol. 54, 2018, n. 2, pp. 1-4.

mantenendo al contempo stretti legami con gli Stati Uniti e un atteggiamento di realismo nei confronti dell'Unione Europea. Entrambi i Paesi dimostrano diverse manifestazioni della capacità d'azione delle medie potenze nel quadro di un ordine internazionale multipolare che si va delineando in Europa.

L'articolo analizza il comportamento di due medie potenze – la Polonia e l'Italia – situate su due fronti opposti, ma egualmente strategici, della NATO e dell'Unione Europea (orientale e meridionale), applicando la prospettiva del realismo neoclassico.

Saranno innanzitutto presentati il quadro teorico e i presupposti metodologici dello studio; seguirà poi un'analisi comparativa dei principali aspetti dell'azione delle medie potenze – Polonia e Italia – nell'ottica realista, con particolare riferimento a:

- il quadro storico-strategico,
- il potenziale geopolitico ed economico,
- la presenza e il ruolo nella regione,
- il potenziale difensivo e le capacità militari e industriali,
- la cultura strategica e l'atteggiamento della società,
- il confronto delle posizioni di Polonia e Italia in qualità di medie potenze,
- le conclusioni.

L'obiettivo dell'articolo è quello di illustrare e confrontare i ruoli svolti da Polonia e Italia in qualità di medie potenze nella politica internazionale e nell'architettura della sicurezza europea. La domanda di ricerca è la seguente: I ruoli della Polonia e dell'Italia sono anzitutto complementari, competitivi o cooperativi? La tesi principale è che la complementarità dei ruoli di Polonia e Italia sia l'ipotesi più probabile, accompagnata da una rivalità selettiva e da un elevato potenziale di cooperazione.

Quadro teorico: il realismo e le potenze di medio livello

La teoria del realismo nelle relazioni internazionali, in particolare nelle sue varianti del neorealismo e del realismo neoclassico, offre una solida base per comprendere il comportamento delle medie potenze, ossia degli Stati di rango medio che – secondo la definizione più semplice – nell'ambiente internazionale seguono la regola delle cinque "C" (*capacity, concentration, creativity, coalition-building, credibility*). Secondo la teoria del realismo, una potenza media è uno Stato che:

- non possiede capacità egemoniche su scala globale;
- può esercitare un'influenza significativa a livello regionale e contribuire a modellare il proprio contesto circostante;
- agisce in modo strategico per garantire la sicurezza nazionale e tutelare i propri interessi nazionali;

- coopera con le altre potenze, ma tende a mantenere un certo grado di autonomia nella politica estera².

Il neorealismo di Kenneth Waltz presuppone che la struttura del sistema internazionale costringa gli Stati a dare priorità a elementi quali la sopravvivenza, l'equilibrio di fronte alle minacce e il perseguimento di vantaggi relativi³. Le potenze di medio livello, pur prive di influenza globale, svolgono una funzione stabilizzatrice nei sottosistemi regionali, stringendo alleanze con Stati più forti o bilanciando il potere di attori regionali. Il realismo neoclassico, formulato da Gideon Rose, integra inoltre variabili relative alla politica interna, come le istituzioni politiche/pubbliche, la percezione della leadership e l'opinione pubblica, per spiegare le differenze nel comportamento internazionale degli Stati soggetti a pressioni sistemiche simili⁴. Questo approccio risulta particolarmente utile nell'analisi dei casi di Polonia e Italia, la cui politica estera è spesso plasmata da dinamiche politiche interne, polarizzazione sociale ed esperienze storiche.

Quadro storico-strategico

La Polonia, situata in Europa centrale, sul fianco orientale dell'UE e della NATO, rappresenta una "nuova e crescente" media potenza regionale (con un'esperienza storica e una tradizione di grande potenza risalente al periodo della Repubblica delle Due Nazioni nei secoli XVI e XVII) che, dopo il 1989 (a seguito della liberazione dai vincoli del socialismo reale), ha costruito progressivamente la propria posizione internazionale, divenuta particolarmente visibile dopo l'ingresso nella NATO (1999) e nell'Unione Europea (2004). Il rapido e costante sviluppo economico della Polonia, testimoniato da un quadruplicamento del PIL tra il 2004 e il 2020, dalla costruzione di un'infrastruttura moderna e da crescenti ambizioni e alleanze regionali nell'Europa centro-orientale, ha conferito a Varsavia un ruolo di rilievo (come dimostra l'Iniziativa dei Tre Mari)⁵. L'importanza strategica della Polonia dopo l'aggressione russa all'Ucraina nel 2022 si è ulteriormente rafforzata, grazie a un aumento record della spesa per la difesa (oltre il 4% del PIL) in risposta alla minaccia russa, alla costruzione di una delle forze terrestri più potenti della NATO e all'assunzione del ruolo di

² J. Ravenhill, *Cycles of Middle Power Activism: Constraint and Choice in Australian and Canadian Foreign Policies*, "Australian Journal of International Affairs" Vol. 52, 1998, n. 3.

³ K.N. Waltz, *Realist Thought and Neorealist Theory*, in *Realism and International Politics*, a cura di K.N. Waltz, New York-London 2008, pp. 70-80.

⁴ G. Rose, *Neoclassical Realism and Theories of Foreign Policy*, "World Politics" Vol. 51, 1998, n. 1, pp. 146-148.

⁵ T. Pawłuszko, *Pozycja Polski w systemie międzynarodowym*, Warszawa 2023, pp. 191-222.

principale hub militare e logistico di sostegno all'Ucraina. A tutto ciò si è accompagnata una crescita economica costante, una politica attiva nell'ambito dell'UE e della NATO nonché il rafforzamento dell'alleanza strategica con gli Stati Uniti.

L'Italia, situata nel cuore del bacino del Mediterraneo, sul fianco meridionale dell'UE e della NATO, rappresenta una "classica" e ampiamente riconosciuta media potenza, che in passato ha aspirato a svolgere il ruolo di grande potenza (il Regno d'Italia, dopo l'unificazione nazionale, alla fine del XIX e all'inizio del XX secolo – dopo la conquista di territori coloniali in Africa; durante il periodo fascista – attraverso ulteriori conquiste coloniali e il rafforzamento della posizione internazionale)⁶. Dopo la caduta del fascismo e la sconfitta nella Seconda guerra mondiale, l'Italia, priva del suo impero coloniale, si trovò sotto l'ombrello di sicurezza degli Stati Uniti. In quanto Paese fondatore dell'UE e della NATO e dotata di una forte economia, è divenuta un attore di rilievo per l'Unione Europea (e di importanza strategica per la NATO e gli Stati Uniti) nella parte meridionale del continente. Una politica attiva, talvolta autonoma e indipendente, nella strategica regione del Mediterraneo allargato, unita a strumenti di influenza economica e militare ben sviluppati in questa regione e in Africa, hanno consolidato la percezione dello status di media potenza dell'Italia⁷.

Potenziale geopolitico ed economico della Polonia e dell'Italia

I potenziali della Polonia e dell'Italia non sono simmetrici, specialmente nella sfera economica (a vantaggio dell'Italia), ma la crescente importanza geopolitica della Polonia dopo l'aggressione russa all'Ucraina nel 2022 (dimensione strategica per la difesa della NATO e sviluppo dinamico delle capacità militari) tende a ridurre tale divario.

La Polonia rappresenta innanzitutto il pilastro centrale e orientale della NATO, un punto di raccordo dell'UE tra la regione baltica e quella carpatico-danubiana, e un vero e proprio "corridoio logistico" della risposta e del sostegno occidentale all'Ucraina. Il carattere prevalentemente terrestre del potenziale geopolitico polacco deriva dalla netta prevalenza dei confini terrestri (2.845 km) su quelli marittimi (460 km) e dalle minacce poste dai due vicini orientali non appartenenti all'UE e alla NATO, Russia e Bielorussia. Con una superficie di 312.690 km² e una popolazione in calo (36,55 milioni nel 2024 – pari all'8% della popolazione dell'UE), la Polonia si colloca

⁶ L. Riccardi, *La "grandezza" di una media potenza. Personaggi e problemi della politica estera italiana del Novecento*, Roma 2017, pp. 14-23, *Biblioteca della "Nuova Rivista Storica"*, n. 50.

⁷ L. Goretti, F. Simonelli, *La politica estera italiana verso il Mediterraneo allargato (2011-2024)*, in *Il Mediterraneo allargato e l'Italia. Dalla Guerra fredda al mondo post-bipolare*, a cura di F. De Ninno e F. Cavo, Roma 2024.

tra gli Stati di media grandezza dell'Unione Europea⁸. La Polonia possiede una delle economie in più rapida crescita d'Europa. Tra l'ingresso nell'UE nel 2004 e il 2020, anno della pandemia di COVID-19, il PIL polacco è quasi triplicato⁹. Ciò costituisce un fattore determinante nel rafforzamento della posizione dello Stato nella regione e in Europa (anche rispetto all'Italia). La crescita dinamica e costante del PIL è proseguita anche dopo la fine della pandemia. Nel 2024, secondo i dati della Banca Mondiale, il PIL della Polonia ha raggiunto i 914,7 miliardi di USD, con un aumento del 2,9% rispetto al 2023. Tuttavia, il PIL *pro capite* della Polonia rimane significativamente inferiore a quello dell'Italia (24.000 USD), pur registrando un basso tasso di disoccupazione (2,5%), inflazione moderata (3,8%) e un debito pubblico controllato (52,3% del PIL)¹⁰. La prospettiva concreta di raggiungere entro il 2026 un valore del PIL pari a 1 trilione di dollari colloca la Polonia sul punto di entrare nel ristretto gruppo delle 20 maggiori economie mondiali¹¹. Secondo le previsioni e le analisi della banca Pekao, mantenendo l'attuale tasso di crescita, la Polonia potrebbe superare l'Italia per PIL pro capite nell'arco di un decennio. Il Paese sembra destinato a diventare più prospero, tecnologicamente avanzato e meglio collegato, con un livello di investimenti previsto pari al 25% del PIL¹².

Dal punto di vista geopolitico, l'Italia rappresenta innanzitutto un "ponte" euro-mediterraneo, situato nella penisola appenninica, nel cuore del Mar Mediterraneo, con una dominante frontiera marittima (oltre 7.600 km di linee costiere) e una frontiera terrestre ben più breve e sicura nel nord (1.836 km) con vicini appartenenti all'UE e alla NATO o neutrali (Svizzera, Austria). I fattori geografico-geopolitici e le potenziali minacce determinano il carattere "marittimo" del potenziale italiano nell'area del Mediterraneo allargato, nonché i profondi legami economici ed energetici con il Maghreb e il Mashreq in Africa settentrionale¹³. La superficie del Paese, sebbene leggermente inferiore a quella della Polonia (301.340 km²), e la popolazione (58,9 milioni nel 2024 – 11% della popolazione dell'UE) con una tendenza demografica decrescente,

⁸ *Demography of Europe – 2025 Edition*, Eurostat 2025.

⁹ M. Antonović, *A New Perspective on Poland's Policy towards Russia in 2005-2007: A Middle Power Attempts to Engage a Rising Major Power*, "Politics in Central Europe" Vol. 17, 2021, n. 1.

¹⁰ *Poland. Overview*, World Bank Group, 23.04.2025, [on-line:] <https://www.worldbank.org/en/country/poland/overview> – 14 VII 2025.

¹¹ *Polska dołącza do grona największych gospodarek świata. Czy ma szansę na awans do G20?*, Business Insider, 28.07.2025, [on-line:] <https://businessinsider.com.pl/gospodarka/polska-dolacza-do-grona-najwiecej-gospodarek-swiatek-czy-ma-szanse-na-awans-do-g20/bjhbj1g> – 14 VII 2025.

¹² S. Tałach, *Polska przed sporą szansą. W 10 lat możemy przegonić duży kraj UE*, Biznes Interia, 11.06.2025, [on-line:] <https://biznes.interia.pl/gospodarka/news-polska-przed-spora-szansa-w-10-lat-mozemy-przegonic-duzy-kraj-ue>, nId,7982378#utm_source=paste&utm_medium=paste&utm_campaign=firefox – 14 VII 2025.

¹³ M. Boffo, *Mediterraneo Allargato: alcuni processi in corso in una regione di grande interesse per l'Italia, in La difesa dell'Italia e dei suoi interessi. Il Mediterraneo allargato. Genesi e sviluppo di un concetto geopolitico Marittimo. Cesmar 005 – 2024*, Vittorio Veneto 2025.

fanno sì che l'Italia sia annoverata tra gli Stati più grandi e rilevanti dell'Unione Europea. Nonostante le significative turbolenze economiche degli ultimi anni, l'economia italiana rimane tra le maggiori al mondo. Ne è testimonianza l'appartenenza dell'Italia al ristretto club dei Paesi più ricchi del mondo (G7), nonché la partecipazione al G20, benché il Paese registri negli ultimi anni una fase di stagnazione economica, di cui è espressione il modesto aumento del PIL in volume nel 2024 (0,7%) e una crescita prevista intorno allo 0,5% per la fine del 2025. Tuttavia, il PIL italiano nel 2024, secondo i dati della Banca Mondiale, ha raggiunto i 2,37 bilioni di dollari (quasi 2,5 volte superiore a quello della Polonia), confermando l'Italia come terza economia dell'UE e ottava a livello mondiale, con un PIL pro capite di 40.200 USD (quarto risultato nell'UE) e bassa inflazione (1%)¹⁴. I fattori che continuano a indebolire la posizione dell'economia italiana rimangono un tasso di disoccupazione relativamente elevato (6,8% nel 2024), soprattutto tra i giovani, e un enorme debito pubblico (quasi il 138% del PIL, pari a circa 3.000 miliardi di euro).

Presenza e ruolo nella regione: Europa centrale e Mediterraneo

L'espressione dello status della Polonia e dell'Italia in qualità di medie potenze si manifesta nel loro ruolo di leadership, di ispirazione e di orientamento nei confronti del rispettivo contesto regionale: quello dell'Europa centro-orientale (sull'esempio dell'Iniziativa dei Tre Mari) nel caso della Polonia, e quello della regione meridionale (con riferimento al Mediterraneo allargato e alla cooperazione con i Paesi del Maghreb e del Mashreq) nel caso dell'Italia.

Il principale ambito geoeconomico e geopolitico della Polonia, in quanto media potenza, è rappresentato dalla regione dell'Europa centro-orientale, nella quale negli ultimi dieci anni il Paese è divenuto un autentico motore di sviluppo. Ciò si è espresso, tra l'altro, attraverso una politica estera attiva nella regione, basata sulla creazione di nuovi formati di cooperazione regionale (come l'Iniziativa dei Tre Mari, il *Bucharest Nine* e il Triangolo di Lublino), nonché sul rafforzamento di quelli già esistenti (Gruppo di Visegrad). La radicale trasformazione della situazione europea a seguito dell'aggressione russa all'Ucraina nel febbraio 2022, che ha spostato sensibilmente verso est il baricentro geopolitico della NATO e dell'Unione Europea, ha consolidato in maniera significativa il ruolo strategico della Polonia. Fattori quali la crescita economica sostenuta, la leadership regionale in Europa centrale e la rilevanza militare sul fianco

¹⁴ *Italy. Overview*, World Bank Group, [on-line:] <https://www.worldbank.org/en/country/italy/overview> – 14 VII 2025.

orientale della NATO e dell'Unione Europea hanno definitivamente radicato la sua posizione tra gli attori più influenti del continente¹⁵.

Un punto di riferimento per la Polonia nella regione, negli ultimi dieci anni, sotto il profilo economico, dello sviluppo e della strategia, è stata l'Iniziativa dei Tre Mari, lanciata nel 2016 e promossa da Varsavia, che riunisce tredici Paesi del Centro e dell'Est Europa, insieme ai loro partner. La dinamica di crescita e di sviluppo del PIL di questi Paesi è tra le più elevate al mondo e presenta prospettive positive anche per i prossimi cinque anni¹⁶. L'idea propulsiva di questo formato – la creazione di connessioni infrastrutturali tra gli Stati membri dell'Iniziativa, nei settori dei trasporti, dell'energia e del digitale – si è inserita perfettamente nel processo di rafforzamento della sicurezza dell'intera regione, quale frontiera orientale della NATO e dell'Unione Europea, a seguito dell'aggressione russa all'Ucraina. I progetti infrastrutturali dei Tre Mari hanno assunto un'importanza strategica per la politica di sicurezza dell'Alleanza e dell'UE, consentendo alla Polonia di ampliare la propria rete di interconnessioni economiche lungo l'asse Nord-Sud e di incrementare gli scambi commerciali con i Paesi dell'intera area. Va sottolineato che, dalla creazione dell'Iniziativa dei Tre Mari nel 2016 fino alla fine del 2024, la Polonia ha mantenuto un saldo commerciale positivo con praticamente tutti gli Stati del gruppo. Lo sviluppo dinamico della cooperazione ha portato, all'inizio del 2025, gli scambi commerciali della Polonia con i Paesi dell'Iniziativa (per quanto riguarda le esportazioni) a un livello pressoché equivalente a quello con la Germania: 26% rispetto a 27,2% del totale delle esportazioni, pari in valori assoluti a 87,8 miliardi di euro contro 95 miliardi di euro. Ciò è avvenuto nonostante la persistente carenza di collegamenti infrastrutturali ad alta velocità tra i Paesi della regione¹⁷. L'importanza di questi stati per il commercio estero e i servizi polacchi continua a crescere, grazie anche ai progetti infrastrutturali e alle interconnessioni realizzate nell'ambito del Fondo d'Investimento dei Tre Mari.

Negli ultimi anni l'Italia ha rafforzato in modo significativo la propria posizione di media potenza nello spazio strategico del Mediterraneo allargato, considerato vitale per la sicurezza energetica nazionale, per il controllo dei flussi migratori e per la proiezione della sua influenza regionale. Tale area comprende, oltre al bacino mediterraneo, anche l'Africa settentrionale e subsahariana, il Medio Oriente, il Vicino Oriente e i Balcani occidentali, è divenuta una manifestazione concreta dell'autonomia della diplomazia italiana, elemento che costituisce uno dei principali criteri del suo "status

¹⁵ A.M. Lubojemski, *Finding Poland's International Position*, "Polish Political Science Yearbook" Vol. 48(1), 2019.

¹⁶ T. Pawłuszko, *Inicjatywa Trójmorza – bilans i perspektywy*, Instytut Nowej Europy, 2.08.2025, [on-line:] <https://ine.org.pl/inicjatywa-trojmorza-bilans-i-perspektywy/> – 3 VIII 2025.

¹⁷ Elaborazione propria basata sui dati dell'Ufficio Centrale di Statistica (GUS) (Esportazioni della Polonia verso i Paesi dell'Iniziativa dei Tre Mari e partner nel 2024), [on-line:] <https://dbw.stat.gov.pl/baza-danych>.

di media potenza”¹⁸. Dopo l’aggressione russa all’Ucraina, l’esigenza di diversificare le fonti di approvvigionamento energetico a seguito della rinuncia alle forniture di gas russo, insieme alla necessità di controllare l’immigrazione irregolare, ha reso i Paesi dell’Africa settentrionale (Maghreb e Mashreq) ancora più rilevanti per Roma. In quest’area – fatta eccezione per la Libia – l’Italia mantiene da oltre un decennio una posizione di influenza dominante, confermandosi principale partner commerciale ed energetico di questi Paesi. Tale scenario non è stato sostanzialmente intaccato né dalla crisi economica globale iniziata negli Stati Uniti alla fine del 2007, né – salvo che per la Libia – dalle conseguenze della Primavera araba. Gli scambi dell’Italia con i cinque Paesi dell’Africa settentrionale (Algeria, Egitto, Libia, Marocco e Tunisia) dominano il commercio complessivo italiano con il continente africano, rappresentando circa il 70% delle esportazioni e oltre il 73% delle importazioni. Alla fine del 2024, in valori assoluti, l’export italiano verso i cinque Paesi del Nord Africa ha raggiunto i 14,05 miliardi di euro, mentre l’import ha totalizzato 25,54 miliardi di euro. Inoltre, la maggior parte degli investimenti diretti italiani risulta concentrata in questi Paesi, con oltre il 70% del totale (pari a circa 320 miliardi di euro nel 2022). Analogamente, oltre 1.000 delle 1.383 imprese italiane presenti in Africa operano nell’area nordafricana, generando complessivamente più di 30 miliardi di euro di ricavi¹⁹. Alla fine del 2024, gli scambi commerciali dell’Italia con l’Africa settentrionale rappresentavano oltre il 22% del totale degli scambi dell’intera Unione Europea con la regione, evidenziando un netto vantaggio competitivo di Roma rispetto agli altri Paesi europei (21% sul lato delle esportazioni e 25% su quello delle importazioni)²⁰.

Potenziale difensivo e capacità militari e industriali

Il potenziale militare della Polonia

La Polonia è oggi uno dei Paesi europei con la più alta spesa per la difesa, che supera il 4% del PIL (oltre il doppio rispetto all’obiettivo NATO fissato nel 2014). Secondo i dati più recenti del SIPRI relativi al 2024, Varsavia ha destinato 38 miliardi di dollari USA

¹⁸ L. Goretti, F. Simonelli, *op. cit.*

¹⁹ *Osservatorio Economico Africa*, Ministero degli Affari Esteri, 1.08.2025, [on-line:] https://www.info-mercatiesteri.it/public/osservatorio/schede-aree-geografiche/Indicatori%20%20Africa_01_08_2025_1754032100.pdf – 23 VII 2025.

²⁰ *L’Italia nell’economia internazionale. Rapporto ICE 2024/2025*, Roma 2025, p. 53, [on-line:] <https://www.ice.it/it/sites/default/files/inline-files/RAPPORTO%20ICE%2025%20-%20web%20vers.pdf> – 23 VII 2025.

alla difesa, pari al 4,2% del PIL, registrando un incremento delle spese militari del 31% rispetto al 2023²¹. Il livello crescente delle spese militari, in aumento da diversi anni, ha registrato un'accelerazione marcata dopo il 2022. Nel 2025 la Polonia prevede di destinare quasi il 4,5% del PIL alla difesa, mentre nel 2026 i suoi investimenti militari si avvicineranno ulteriormente al nuovo tetto NATO fissato al vertice dell'Aia (5% del PIL)²².

In virtù della propria collocazione spiccatamente continentale, caratterizzata da una netta prevalenza di confini terrestri e dalla vicinanza a nord e a est con due Paesi ostili (Russia e Bielorussia), la forza militare polacca è concentrata principalmente sulla deterrenza terrestre e sulla difesa aerea e antimissile. Nel 2024 le forze armate polacche risultavano più numerose di quelle italiane: comprendevano 216.000 effettivi, 350.000 riservisti e circa 50.000 membri di forze paramilitari, collocando così l'esercito polacco tra i tre più grandi dell'Alleanza Atlantica, dopo quelli degli Stati Uniti e della Turchia²³.

La netta prevalenza delle forze terrestri si riflette nella consistenza del parco mezzi corazzato: 614 carri armati (che diventeranno quasi 1.000 entro la fine del 2025), 23.000 veicoli blindati, 677 unità di artiglieria semovente e 196 lanciatori missilistici mobili (tra cui Himars e K9). Le forze aeree polacche, relativamente moderne, contano 479 aeromobili, di cui 59 caccia (inclusi 48 F-16), 44 aerei d'attacco al suolo e 49 da trasporto. Pur non disponendo ancora di aerocisterne, la Polonia riceverà a breve dagli Stati Uniti 32 F-35A e 96 elicotteri d'attacco AH-64E Apache, che rafforzeranno sensibilmente l'aviazione e la flotta di 216 elicotteri da combattimento già operativi. Molto più debole, e non proporzionata alle minacce provenienti dal Mar Baltico, è invece la marina militare polacca, composta da 62 unità navali di vario tipo (tra cui 1 sottomarino, 2 fregate, 2 corvette, 3 navi pattuglia e 26 posamine)²⁴.

Rispetto a quelle italiane, le forze armate polacche dispongono di capacità più limitate di proiezione esterna e di operazioni autonome su teatri strategici lontani, a causa della mancanza di adeguati velivoli da trasporto strategico e di unità navali. Tuttavia, all'inizio del 2025, circa 1.335 militari polacchi erano impiegati in 10 contingenti militari all'estero (PKW), dislocati principalmente sul fianco orientale, nei Balcani, nel Mediterraneo, in Iraq, Libano e in Africa, nel quadro di missioni NATO, UE e ONU²⁵. Al tempo stesso, sul territorio polacco sono attualmente dislocati, in un sistema di basi non permanenti e a rotazione, circa 10.000 militari statunitensi

²¹ SIPRI *Military Expenditure Database*, SIPRI 2024.

²² *Defence Expenditure of NATO Countries (2014-2025)*, NATO, 28.08.2025, [on-line:] https://www.nato.int/nato_static_fl2014/assets/pdf/2025/8/pdf/250827-def-exp-2025-en.pdf – 23 VII 2025.

²³ *2025 Poland Military Strength*, Global Firepower, 1.09.2025, [on-line:] https://www.globalfirepower.com/country-military-strength-detail.php?country_id=poland – 24 VII 2025.

²⁴ *Ibidem*.

²⁵ J. Borowski, *Polscy żołnierze na misjach i w zagranicznych strukturach*. MON podaje szczegóły, *Defence24*, 24.04.2025, [on-line:] <https://defence24.pl/sily-zbrojne/polscy-zolnierze-na-misjach-i-w-zagranicznych-strukturach-mon-podaje-szczegoly> – 27 VII 2025

(tra cui l'unità del sistema di difesa antimissile di Redzikowo e il Comando avanzato del V Corpo dell'Esercito USA a Poznań)²⁶.

Il complesso industriale della difesa polacco, nettamente più debole di quello italiano, sta tuttavia rinascendo progressivamente grazie ai massicci acquisti di armamenti all'estero, alla ricostruzione del ruolo del Gruppo Polacco degli Armamenti (PGZ) e all'attività di aziende come HSW e WB Group, affiancate da numerose imprese di alta tecnologia impegnate nei campi radaristico, aeronautico e dei sistemi a pilotaggio remoto. A ciò si aggiungono le nuove opportunità di coproduzione su licenza con partner stranieri, in particolare Stati Uniti, Corea del Sud e Francia²⁷.

Il potenziale militare dell'Italia

L'Italia dispone in generale di forze armate moderne, la cui struttura e composizione (soprattutto la marina militare e l'aeronautica) riflettono la collocazione geopolitica del Paese, la necessità di garantire la sicurezza nell'area del Mediterraneo allargato e di sostenere la propria proiezione economica esterna. Secondo i dati del SIPRI, nel 2024 le spese militari italiane ammontavano a 37,96 miliardi di dollari, pari all'1,6% del PIL (con un incremento di appena l'1,4% rispetto al 2023)²⁸.

L'Italia figura tra gli undici Paesi della NATO che non sono ancora giunti alla soglia del 2% del PIL destinato alla difesa. Il raggiungimento della stessa, inizialmente previsto per il 2024, è stato posticipato al 2028 nel 2022; tuttavia, le pressioni da parte degli Stati Uniti e degli altri alleati hanno spinto Roma ad annunciare un aumento progressivo delle spese militari nei prossimi due anni.

Nel 2024 le forze armate italiane contavano 165.000 effettivi e 105.000 appartenenti a forze di sicurezza a ordinamento militare. La marina militare è tra le flotte da guerra più potenti e moderne al mondo. È composta da due portaerei operative, "Trieste" e "Cavour" – un numero che colloca l'Italia al quinto posto a livello globale e al terzo in Europa per dotazione di unità di questo tipo – e da 194 unità navali in servizio attivo, tra cui 8 sottomarini, 4 cacciatorpediniere, 10 fregate, 19 pattugliatori d'altura, 4 pattugliatori costieri, 10 cacciamine e 34 unità anfibe da sbarco. Parimenti moderne e numerose sono le Forze Aeree, le quali dispongono di 729 aeromobili,

²⁶ *Amerykańskie siły wojskowe w Europie w 2025 r.*, Polska Agencja Prasowa, 24.06.2025, [on-line:] <https://www.pap.pl/aktualnosci/amerykanskie-sily-wojskowe-w-europie-w-2025-r-infografiki> – 24 VII 2025.

²⁷ Z. Staszewska-Jedynasty, *Polski sektor zbrojeniowy. Rekordowe inwestycje, nowe miejsca pracy i walka o talenty*, Bussines Insider, 15.08.2025, [on-line:] <https://businessinsider.com.pl/praca/polski-przemysl-obronny-rekordowe-inwestycje-i-nowe-miejsca-pracy/lj8dcwk> – 20 VIII 2025.

²⁸ *SIPRI Military Expenditure Database*, SIPRI 2024.

tra cui 89 caccia multiruolo di nuova generazione (F-35A/B ed Eurofighter), 67 aerei d'attacco tattico e 38 da trasporto, oltre a 392 elicotteri da combattimento, di cui 37 d'attacco. Più limitate risultano invece le Forze terrestri, dotate di 200 carri armati Ariete (ormai obsoleti), 73.500 veicoli corazzati, 64 obici semoventi, 108 trainati e 24 sistemi lanciarazzi mobili. Questi dati mettono in luce la marcata proiezione marittima dell'Italia, il notevole potenziale della sua flotta e dell'aviazione militare, nonché la capacità di mobilità e di intervento su teatri operativi lontani²⁹.

Le suddette capacità trovano conferma nel numero di 39 missioni militari italiane all'estero attive all'inizio del 2025, con una partecipazione media di circa 7.750 militari. L'Italia occupa il primo posto nell'Unione Europea e il secondo nella NATO per numero di operazioni di questo tipo, impiegando personale militare sia in missioni bilaterali, sia nell'ambito di operazioni NATO, UE e ONU, prevalentemente nell'area del Mediterraneo allargato – Balcani occidentali, Africa (regioni MENA, Sahel e Corno d'Africa) e Medio Oriente – nonché sul fianco orientale dell'Alleanza Atlantica³⁰. Un elemento significativo della sicurezza nazionale italiana e una manifestazione del suo status di media potenza è inoltre la presenza sul territorio nazionale di otto basi permanenti statunitensi (terrestri, navali e aeree), nelle quali sono stanzionati circa 13.000 militari degli Stati Uniti. Roma partecipa inoltre al programma di condivisione nucleare della NATO (*nuclear sharing*), con 70-90 testate nucleari dislocate tra la base aerea di Aviano e l'aeroporto militare di Ghedi-Brescia³¹.

Un altro punto di forza dell'Italia è il suo complesso industriale della difesa, moderno, in costante espansione e basato su tecnologie e capitali nazionali. Ne costituiscono il nucleo due grandi consorzi, Leonardo S.p.A. e Fincantieri, tra i principali protagonisti del settore in ambito europeo e atlantico. Le imprese italiane sviluppano numerosi programmi di armamento autonomi e partecipano a diversi progetti di cooperazione internazionale nei settori aeronautico, navale e terrestre, in collaborazione con Stati Uniti, Francia, Regno Unito, Germania, Giappone e Turchia. Un ulteriore indicatore della capacità militare italiana è rappresentato dalla produzione di armi leggere, in cui il Paese occupa il primo posto al mondo per esportazioni, con un valore annuo di circa 5,9 miliardi di dollari, e dalla produzione di armamenti convenzionali, ambito nel quale l'Italia si colloca al sesto posto mondiale³².

²⁹ *Italy Military Strength 2025*, Global Firepower, 1.09.2025, [on-line:] https://www.globalfirepower.com/country-military-strength-detail.php?country_id=italy – 29 VII 2025.

³⁰ G. Martinelli, *Le missioni militari italiane all'estero nel 2025*, Analisi Difesa, 14.04.2025, [on-line:] <https://www.analisedifesa.it/2025/04/le-missioni-militari-italiane-allestero-nel-2025/> – 29 VII 2025.

³¹ D. Testa, *Le basi militari statunitensi sul territorio italiano: attualità delle questioni costituzionali dopo l'uccisione del generale Soleimani*, Ius in Itinere, 7.02.2020, [on-line:] <https://iusinitinere.it/le-basi-militari-statunitensi-sul-territorio-italiano-attualita-delle-questioni-costituzionali-dopo-luccisione-del-generale-soleimani/> – 25 VII 2025.

³² G. Bonamoneta, *Armi, l'Italia tra i primi 10 esportatori al mondo con un +138% delle vendite in 5 anni*, Qui Finanza, 10.03.2025, [on-line:] <https://quifinanza.it/economia/export-armi-italia-classifica/886841/> – 25 VII 2025.

Secondo il “Global Firepower Military Strength Ranking 2025”, che prende in considerazione 60 variabili di valutazione in 145 Paesi, l’Italia si è classificata al 10° posto per potenza militare complessiva (*power index*), mentre la Polonia occupa il 21° posto. In termini comparativi, la Polonia supera l’Italia in quattro categorie su otto – forze terrestri, risorse naturali, finanza pubblica e posizione geografica – mentre l’Italia prevale sulla Polonia in altre quattro: dimensione della forza lavoro, ampiezza delle forze aeree e navali, e capacità logistiche avanzate, sostenute da una fitta rete di porti e aeroporti³³.

Cultura strategica e atteggiamento della società

La posizione geopolitica della Polonia, situata tra Germania e Russia, fa sì che le sue prospettive strategiche d’azione nell’arena internazionale, in quanto media potenza, siano profondamente segnate dal passato. Da questa prospettiva, assumono particolare rilievo i fattori che contribuiscono a definire la cultura strategica del Paese, quali: le esperienze traumatiche di dominazione esterna (XVIII, XIX e XX secolo), le aggressioni e le occupazioni da parte della Germania e della Russia sovietica (negli anni 1939-1945), nonché il persistente timore dell’imperialismo russo nell’Europa centrale e orientale³⁴. Dalla memoria storica della dominazione russa e dalla diffidenza verso le garanzie di sicurezza offerte dall’Unione Europea e da alcuni Stati europei (in particolare Francia e Germania) deriva la forte orientazione atlantica di Varsavia. La Polonia concepisce la propria sicurezza attraverso il rafforzamento del potenziale difensivo e deterrente nazionale, come anche della stretta alleanza con gli Stati Uniti nel quadro della NATO. Questo contesto spiega una politica estera e di sicurezza fortemente incentrata sugli aspetti di difesa militare, sull’approccio pro-atlantico e su un atteggiamento di deterrenza attiva³⁵. L’aggressione russa all’Ucraina del 2022 ha consolidato un ampio consenso politico e sociale, trasversale rispetto alle tradizionali divisioni di partito, attorno alla linea seguita in materia di difesa e sicurezza nazionale. Nell’ultimo decennio, tutti i governi polacchi hanno perseguito una politica volta a rafforzare la

³³ *Comparison of Italy and Poland Military Strengths (2025)*, Global Firepower, [on-line:] <https://www.globalfirepower.com/countries-comparison-detail.php?country1=poland&country2=italy> – 15 VII 2025.

³⁴ R. Kłaczyński, *Źródła polskiej kultury strategicznej. Analiza problemu*, in *Bezpieczeństwo RP. Wczoraj i dziś. Studia z zakresu bezpieczeństwa państwa*, a cura di M. Śliwa, A. Żebrowski e R. Kłaczyński, Kraków 2014.

³⁵ A. Włodkowska-Bagan, *Kultura strategiczna Polski*, in *Polityka zagraniczna Polski w zmieniającym się świecie międzynarodowym. Wybrane problemy*, a cura di R. Zięba e T. Pawłuszko, Kielce 2016, pp. 75-76.

sicurezza nazionale attraverso programmi di armamento avanzati, orientati alla creazione di una delle forze armate più forti della NATO, in grado di garantire la sicurezza dei cittadini polacchi e dei Paesi limitrofi. Tale orientamento gode del sostegno della maggioranza della popolazione polacca.

La cultura strategica dell'Italia è anche profondamente segnata dalle sue esperienze storiche, in particolare dalla sconfitta nella Seconda guerra mondiale (conseguenza della politica estera del fascismo e dell'alleanza con la Germania nazista) e da una vera e propria guerra civile, accompagnata dall'occupazione alleata tra il 1943 e il 1947. Questo "trauma storico", insieme al collocamento dell'Italia sotto l'ombrello di sicurezza statunitense dopo il 1945, ebbe conseguenze di grande portata sulla formazione di un atteggiamento antimilitarista e umanitario nella società e nelle élite politiche, espresso da un lato nell'antiamericanismo della sinistra, e dall'altro nel pacifismo di ispirazione cristiana – un'evoluzione a cui contribuì in modo significativo anche la "Costituzione pacifista" del 1947, che esclude la guerra come mezzo di risoluzione delle controversie internazionali³⁶. L'atteggiamento negativo nei confronti di qualsiasi conflitto armato e la conseguente pressione dell'opinione pubblica sul potere politico a favore della pace hanno a lungo influenzato la politica estera e di difesa dell'Italia, orientandola verso la mediazione diplomatica, il *soft power* e, in particolare, la diplomazia multilaterale. Una cultura strategica così impostata si è mantenuta pressoché invariata fino ai tempi recenti. La situazione ha iniziato a mutare gradualmente dopo la fine della cortina di ferro, a seguito dell'emergere di conflitti nelle aree di diretto interesse strategico per l'Italia – nei Balcani, in Medio Oriente e nel Nord Africa – che resero necessario non solo un coinvolgimento passivo, ma anche un impegno operativo diretto delle forze armate italiane.

L'opposizione dell'opinione pubblica e delle élite (sia cattoliche che di sinistra) unita al forte ruolo del Parlamento nella definizione e nel controllo della politica estera e di difesa, fu aggirata dai governi, soprattutto dopo il 2001, attraverso una strategia di partecipazione a missioni militari all'estero con il coinvolgimento di truppe italiane, ufficialmente destinate al mantenimento della pace (*peacekeeping* o *peace enforcement*), per lo più sotto l'egida dell'ONU, dell'Unione Europea e della NATO³⁷. Questa strategia contribuì a mitigare parzialmente l'atteggiamento tradizionalmente negativo dell'opinione pubblica nei confronti delle operazioni armate (sebbene solo in nome della "costruzione della pace") e del potenziamento delle forze armate italiane³⁸.

³⁶ P. Rosa, *Strategic Culture and Italy's Military Behavior: Between Pacifism and Realpolitik*, Lanham 2016, pp. 84-115.

³⁷ C. Ruffa, "Just Deploy and Always Call it Peacekeeping!" *Italian Strategic Culture and International Military Operations*, in *European Participation in International Operations: The Role of Strategic Culture*, a cura di M. Britz, Cham 2016.

³⁸ V. Vignoli, F. Coticchia, *The Politics of Military Assistance: Italian Parties' Positions on the War in Ukraine*, "South European Society and Politics" Vol. 30, 2025, n. 1.

Gli atteggiamenti della società polacca e di quella italiana in merito all'uso della forza militare e alla disponibilità a difendere il proprio Paese si prestano a un confronto alla luce di due eventi chiave: l'aggressione russa all'Ucraina del 2022 e l'attacco di Hamas a Israele del 2023, entrambi percepiti come gravi minacce alla sicurezza. Secondo un sondaggio condotto dall'Istituto Gallup nel marzo 2024, alla domanda: "Se il tuo Paese fosse coinvolto in una guerra, saresti disposto a combattere per esso?", il 45% dei polacchi rispose in modo affermativo, il 32% negativamente, e il 23% dichiarò di non avere un'opinione. Nel caso dell'Italia, solo il 14% degli intervistati si dichiarò disposto a difendere il proprio Paese, contro il 78% che si esprime in senso contrario (il risultato più basso tra tutti i Paesi analizzati), mentre l'8% rimase indeciso³⁹.

Risultati analoghi sono stati presentati nella primavera del 2025 dal sondaggio condotto da "Le Grand Continent": soltanto il 19% degli italiani si è dichiarato favorevole ad aumentare la spesa dell'Unione Europea fino al 5% del PIL per investimenti nel settore della difesa, al fine di far fronte alle minacce esterne, mentre il 62 ha espresso la preferenza per destinare tali fondi ad altri obiettivi (socialmente più urgenti). In Polonia, l'esito è stato pressoché inverso: il 62% degli intervistati ha sostenuto l'aumento delle spese per la difesa al 5% del PIL, e solo il 17% ha ritenuto prioritari altri settori di spesa⁴⁰.

Sintesi comparativa — Polonia vs Italia nel quadro del realismo

Secondo la prospettiva realista, Polonia e Italia costituiscono due modelli di potenze di medio livello, complementari ma talvolta in competizione, nell'arena europea e atlantica. La Polonia si configura come una potenza regionale dell'Europa centro-orientale, fortemente incentrata sulla sicurezza e sulla deterrenza delle minacce provenienti dalla Russia, impegnata a costruire una posizione strategica di rilievo attraverso un significativo rafforzamento del proprio potenziale militare e una stretta alleanza con gli Stati Uniti. L'Italia, d'altro canto, incarna una media potenza focalizzata sull'area del Mediterraneo allargato, orientata al contenimento delle instabilità e alla tutela della sicurezza energetica mediante strumenti diplomatici, cooperazione multilaterale e una presenza militare selettiva.

³⁹ *Fewer People Are Willing to Fight for Their Country Compared to Ten Years Ago*, Gallup International Association, 25.03.2024, [on-line:] https://www.gallup-international.com/fileadmin/user_upload/surveys_and_news/2024/Fewer_people_are_willing_to_fight_for_their_country_compared_to_ten_years_ago/Fighting_for_the_country.pdf – 25 VII 2025.

⁴⁰ J.Y. Dormagen, *Baromètre de l'opinion publique européenne: "Quelle défense pour l'Europe"*, Le Grand Continent, 23.03.2025, [on-line:] <https://legrandcontinent.eu/fr/eurobazooka-mars-2025/> – 25 VII 2025.

Entrambi i Paesi reagiscono alla logica dell'anarchia internazionale e all'esigenza di difendere i propri interessi nazionali, ma lo fanno secondo modalità differenti: la Polonia adotta una strategia assertiva e di bilanciamento, volta al rafforzamento della deterrenza convenzionale e della propria sovranità strategica; l'Italia, invece, privilegia un approccio difensivo, pragmatico e cooperativo (*soft power*). Questi orientamenti conducono le due potenze di medio livello a una ripartizione complementare dell'arena europea delle influenze – tra l'asse orientale e quello meridionale – ma anche a una competizione per le risorse, l'attenzione politica e la leadership all'interno dell'Unione Europea e della NATO.

Conclusioni

La breve rassegna della posizione dell'Italia e della Polonia in qualità di medie potenze mostra come due Paesi di dimensioni, rilevanza geopolitica e potenziale militare simili, pur avendo un potenziale economico e demografico diverso, presentino alcune affinità ma differiscano tra loro in modo significativo. Sullo scacchiere internazionale, la Polonia e l'Italia mostrano due tendenze opposte. La prima, partita da condizioni meno favorevoli dopo il 1989 ma forte della tradizione di un antico Stato di potenza, è riuscita a elevarsi al ruolo di potenza di medio livello e di leader regionale in Europa centrale e sul fianco orientale della NATO e dell'Unione Europea. A favorire questa evoluzione sono stati il dinamismo economico, una politica estera coerente e un consenso sociale verso il rafforzamento della difesa, tre condizioni che negli ultimi anni sono invece venute meno nel caso italiano. A sua volta, l'Italia, ex grande potenza anche coloniale, si è consolidata dopo il 1989 come attore di riferimento nel Mediterraneo allargato e come potenza di medio livello europea. Tuttavia, l'instabilità politica interna e un'opinione pubblica tradizionalmente pacifista, talvolta attraversata da sentimenti antiamericani, hanno spesso condizionato le scelte strategiche dei governi in materia di politica estera e di sicurezza. Nemmeno i recenti esecutivi di centrodestra sono riusciti a superare pienamente tali vincoli, pur in un contesto di crescente consapevolezza delle minacce e delle loro possibili conseguenze per la sicurezza nazionale.

Dal punto di vista del realismo tuttavia, questa prospettiva non è sufficiente per descrivere appieno il ruolo di una potenza di medio livello nel nuovo contesto internazionale delineatosi dopo l'aggressione russa all'Ucraina del 2022. È necessario integrare l'analisi con un ulteriore livello interpretativo, capace di cogliere la dimensione diplomatica e quella della *soft power*, nonché il più ampio impegno nelle missioni di pace. In tale ambito, sia la Polonia sia l'Italia svolgono un ruolo di rilievo, benché il grado del loro coinvolgimento rifletta le rispettive capacità economiche e la specificità della loro collocazione geopolitica.

BIBLIOGRAFIA

- 2025 Poland Military Strenght, Global Firepower, 1.09.2025, [on-line:] https://www.globalfirepower.com/country-military-strength-detail.php?country_id=poland.
- Amerykańskie siły wojskowe w Europie w 2025 r., Polska Agencja Prasowa, 24.06.2025, [on-line:] <https://www.pap.pl/aktualnosci/amerykanskie-sily-wojskowe-w-europie-w-2025-r-infografiki>.
- Antonović M., *A New Perspective on Poland's Policy towards Russia in 2005-2007: A Middle Power Attempts to Engage a Rising Major Power*, "Politics in Central Europe" Vol. 17, 2021, n. 1, pp. 1-18, <https://doi.org/10.2478/pce-2021-0001>.
- Boffo M., *Mediterraneo Allargato: Alcuni processi in corso in una regione di grande interesse per l'Italia*, in *La difesa dell'Italia e dei suoi interessi. Il Mediterraneo allargato. Genesi e sviluppo di un concetto geopolitico Marittimo. Cesmar 005 – 2024*, Vittorio Veneto 2025, pp. 243-257.
- Bonamoneta G., *Armi, l'Italia tra i primi 10 esportatori al mondo con un +138% delle vendite in 5 anni*, Qui Finanza, 10.03.2025, [on-line:] <https://quifinanza.it/economia/export-armi-italia-classifica/886841/>.
- Borowski J., *Polscy żołnierze na misjach i w zagranicznych strukturach. MON podaje szczegóły*, Defence24, 24.04.2025, [on-line:] <https://defence24.pl/sily-zbrojne/polscy-zolnierze-na-misjach-i-w-zagranicznych-strukturach-mon-podaje-szczegoly>.
- Comparision of Italy and Poland Military Strengths (2025)*, Global Firepower, [on-line:] <https://www.globalfirepower.com/countries-comparison-detail.php?country1=poland&country2=italy>.
- Defence Expenditure of NATO Countries (2014-2025)*, NATO, 28.08.2025, [on-line:] https://www.nato.int/cps/en/natohq/news_237171.htm.
- Demography of Europe – 2025 Edition*, Eurostat 2025, <https://doi.org/10.2785/5077379>.
- Dormagen J.Y., *Baromètre de l'opinion publique européenne: "Quelle défense pour l'Europe?"*, Le Grand Continent, 23.03.2025, [on-line:] <https://legrandcontinent.eu/fr/eurobazooka-mars-2025/>.
- Dziedzinowe Bazy Wiedzy – GUS, [on-line:] <https://dbw.stat.gov.pl/baza-danych>.
- Fewer People Are Willing to Fight for Their Country Compared to Ten Years Ago*, Gallup International Association, 25.03.2024, [on-line:] https://www.gallup-international.com/fileadmin/user_upload/surveys_and_news/2024/Fewer_people_are_willing_to_fight_for_their_country_compared_to_ten_years_ago/Fighting_for_the_country.pdf.
- Goretti L., Simonelli F., *La politica estera italiana verso il Mediterraneo allargato (2011-2024)*, in *Il Mediterraneo allargato e l'Italia. Dalla Guerra fredda al mondo post-bipolare*, a cura di F. De Ninno e F. Cavo, Roma 2024, pp. 101-116.
- How Poland Can Keep Its Place at the Heart of Europe*, The Economist, 22.05.2025, [on-line:] <https://www.economist.com/leaders/2025/05/22/how-poland-can-keep-its-place-at-the-heart-of-europe>.

- Italy Military Strength 2025*, Global Firepower, 1.09.2025, [on-line:] https://www.globalfirepower.com/country-military-strength-detail.php?country_id=italy.
- Italy. Overview*, World Bank Group, [on-line:] <https://www.worldbank.org/en/country/italy/overview>.
- Kłaczyński R., *Źródła polskiej kultury strategicznej. Analiza problemu*, in *Bezpieczeństwo RP. Wczoraj i dziś. Studia z zakresu bezpieczeństwa państwa*, a cura di M. Śliwa, A. Żebrowski e R. Kłaczyński, Kraków 2014, pp. 229-241.
- Kubiak K., *Polska: dylematy państwa średniego. Stan badań albo powody rejterady*, in *Państwo średnie – Polska. Studia i szkice*, vol. 1, a cura di K. Kubiak e Ł. Przybyło, Warszawa 2022, pp. 13-36.
- L'Italia nell'economia internazionale. Rapporto ICE 2024-2025*, Roma 2025, [on-line:] <https://www.ice.it/it/sites/default/files/inline-files/RAPPORTO%20ICE%2025%20-%20web%20vers.pdf>.
- Lubojemski A.M., *Finding Poland's International Position*, "Polish Political Science Yearbook" Vol. 48(1), 2019, pp. 90-102, <https://doi.org/10.15804/ppsy2019105>.
- Martinelli G., *Le missioni militari italiane all'estero nel 2025*, Analisi Difesa, 14.04.2025, [on-line:] <https://www.analisedifesa.it/2025/04/le-missioni-militari-italiane-allestero-nel-2025/>.
- Osservatorio Economico Africa*, Ministero degli Affari Esteri, 1.08.2025, [on-line:] https://www.infomercatiesteri.it/public/osservatorio/schede-aree-geografiche/Indicatori%20%20Africa_01_08_2025_1754032100.pdf.
- Pawłuszko T., *Inicjatywa Trójmorza – bilans i perspektywy*, Instytut Nowej Europy, 2.08.2025, [on-line:] <https://ine.org.pl/inicjatywa-trojmorza-bilans-i-perspektywy/>.
- Pawłuszko T., *Pozycja Polski w systemie międzynarodowym*, Warszawa 2023.
- Poland. Overview*, World Bank Group, 23.04.2025, [on-line:] <https://www.worldbank.org/en/country/poland/overview>.
- Poland. Overview*, World Bank Group. Data, [on-line:] <https://data.worldbank.org/country/poland>.
- Ravenhill J., *Cycles of Middle Power Activism: Constraint and Choice in Australian and Canadian Foreign Policies*, "Australian Journal of International Affairs" Vol. 52, 1998, n. 3, pp. 309-327, <https://doi.org/10.1080/10357719808445259>.
- Riccardi L., *La "grandezza" di una media potenza. Personaggi e problemi della politica estera italiana del Novecento*, Roma 2017, Biblioteca della "Nuova Rivista Storica", n. 50.
- Rosa P., *Strategic Culture and Italy's Military Behavior: Between Pacifism and Realpolitik*, Lanham 2016.
- Rose G., *Neoclassical Realism and Theories of Foreign Policy*, "World Politics" Vol. 51, 1998, n. 1, pp. 144-172.
- Rudke M., *Polska dołącza do grona największych gospodarek świata. Czy ma szansę na awans do G20?*, Business Insider, 28.07.2025, [on-line:] <https://businessinsider.com.pl/gospodarka/polska-dolacza-do-grona-najwiekszych-gospodarek-swiata-czy-ma-szanse-na-awans-do-g20/bjhbjlg>.

- Ruffa C., *“Just Deploy and Always Call it Peacekeeping!” Italian Strategic Culture and International Military Operations*, in *European Participation in International Operations: The Role of Strategic Culture*, a cura di M. Britz, Cham 2016, pp. 101-122, https://doi.org/10.1007/978-3-319-39759-7_5.
- Siddi M., *Italy’s “Middle Power” Approach to Russia*, “International Spectator” Vol. 54, 2018, n. 2, pp. 123-138, <https://doi.org/10.1080/03932729.2018.1519765>.
- SIPRI Military Expenditure Database, SIPRI 2024, <https://doi.org/10.55163/CQGC9685>.
- Staszewska-Jedynasty Z., *Polski sektor zbrojeniowy. Rekordowe inwestycje, nowe miejsca pracy i walka o talenty*, Bussines Insider, 15.08.2025, [on-line:] <https://businessinsider.com.pl/praca/polski-przemysl-obronny-rekordowe-inwestycje-i-nowe-miejsca-pracy/lj8dcwk>.
- Tałach S., *Polska przed sporą szansą. W 10 lat możemy przegonić duży kraj UE*, Biznes Interia, 11.06.2025, [on-line:] https://biznes.interia.pl/gospodarka/news-polska-przed-spora-szansa-w-10-lat-mozemy-przegonic-duzy-kra,nId,7982378#utm_source=paste&utm_medium=paste&utm_campaign=firefox.
- Testa D., *Le basi militari statunitensi sul territorio italiano: Attualità delle questioni costituzionali dopo l’uccisione del generale Soleimani*, Ius in Itinere, 7.02.2020, [on-line:] <https://iusinitinere.it/le-basi-militari-statunitensi-sul-territorio-italiano-attualita-delle-questioni-costituzionali-dopo-luccisione-del-generale-soleimani/>.
- Vignoli V., Cotichia F., *The Politics of Military Assistance: Italian Parties’ Positions on the War in Ukraine*, “South European Society and Politics” Vol. 30, 2025, n. 1, pp. 133-157, <https://doi.org/10.1080/13608746.2024.2408233>.
- Waltz K.N., *Realist Thought and Neorealist Theory*, in *Realism and International Politics*, a cura di K.N. Waltz, New York–London 2008, pp. 67-82.
- Włodkowska-Bagan A., *Kultura strategiczna Polski*, in *Polityka zagraniczna Polski w zmieniającym się ładzie międzynarodowym. Wybrane problemy*, a cura di R. Zięba e T. Pawłuszko, Kielce 2016, pp. 55-76.

Abstract. *Italy and Poland as Middle Powers: A Comparative Analysis According to the Theory of Realism*

Adopting a neoclassical realist perspective, the article examines the behavior of Poland and Italy as middle powers operating in two complementary strategic areas of NATO and the EU: the eastern and southern ones. Poland, a ‘new and rising’ middle power in Central and Eastern Europe, focuses on security, deterring Russia, and strengthening its strategic position through the modernization of its armed forces and a close alliance with the US. Italy, a ‘classic and established’ middle power in the Mediterranean region, focuses on stabilization, migration control, and energy security, using diplomacy, multilateral cooperation, and selective military presence. Both countries show different faces of the agency of middle powers in the emerging multipolar order of Europe.

Keywords: middle powers, Polish foreign and security policy, Italian foreign and security policy, NATO's eastern flank, the wider Mediterranean

Biographical note

Krzysztof Strzałka, PhD, is a political scientist, historian, and professional diplomat. He graduated in History and studied Law at the Jagiellonian University, and obtained a degree with distinction in International Relations from Sapienza University of Rome. He is an assistant professor at the Institute of European Studies of the Jagiellonian University and serves as Minister Plenipotentiary in the Department of Strategy of the Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Poland. He is the author of a monograph and several academic articles on Polish–Italian relations, Italian foreign, European and security policies, as well as the international relations of the Holy See. He also carries out analyses of foreign policy, contemporary diplomacy, and EU policy in the Mediterranean basin and Africa.

Indeks nazwisk / Indice dei cognomi

A

Aghemo Natale 40, 150
Alatri Paolo 14, 124
Alberto da Giussano 28, 138
Amendola Giovanni 72, 180
Amsterdamska Olga 95, 203
Antoniewicz Jan Bołoz 50, 158
Antonović Mariusz 107, 213
Ardissone Grazia 80, 188

B

Baldi Stefano 84, 192
Balzani Roberto 31-32, 67, 141-142, 175
Bambi Federigo 25, 33, 135, 142
Banach Mirela Marta 7, 9, 13, 15, 17-19, 21,
101, 123, 126-127, 129, 132, 197, 208
Banti Alberto Mario 26, 98, 136, 206
Barbarossa Fryderyk 28, 138
Batowski Henryk 50, 158
Baumeister Martin 40, 149
Bednarz Wawrzyniec 16, 126
Belardelli Giovanni 26, 136
Bellini Bernardo 98, 206
Bereś Witold 95, 203

Berlinguer Enrico 81, 83, 189, 191
Berselli Aldo 36-37, 146
Bertram Łukasz 96, 203
Bianchi Giampiero 81, 189
Bianchi Ornella 81, 189
Bielański Stefan 16-17, 19, 47, 52, 54, 69,
126-127, 129, 155, 160-161, 163, 177
Bixio Nino 62, 170
Blasetti Alessandro 58, 65, 166, 174
Boffo Mario 107, 213
Boito Camillo 59, 167
Bonamoneta Giorgia 113, 219
Bonazzi Tiziano 23, 133
Bongiovanni Bruno 68, 176
Bonini Francesco 32, 142
Borowski Jakub 111, 217
Bossi Umberto 27, 138
Bova Vincenzo 80, 188
Bracco Barbara 91, 199
Britz Marlina 115, 221
Brzechczyn Krzysztof 97, 205
Bujak Zbigniew 95, 203
Burnetko Krzysztof 95, 203
Byszewski Piotr 95, 203

C

Cairolì Benedetto 43, 152
 Campi Alessandro 16-19, 23, 25, 28-29, 126-127, 129-130, 133, 135, 138, 140
 Caneva Massimo Maria 83, 191
 Casini Simone 92-93, 200-201
 Cassina Giacomina 82, 85, 190, 193
 Castellano Carolina 94, 202
 Castronovo Valerio 89-91, 197, 199
 Cattaneo Carlo 52, 160
 Cavallera Antonio Hervé 25, 135
 Cavo Federica 106, 212
 Cavour Camillo Benso di 26, 36, 40, 47, 57, 69, 74, 136, 146, 149, 155, 165, 177, 182
 Chabod Federico 13-14, 24, 123-125, 134
 Cialdini Enrico 35, 144
 Ciampani Andrea 16-19, 31-32, 35, 37, 40-41, 44-45, 67, 69-70, 126-130, 141-142, 145, 147, 149-150, 154, 175, 178
 Clark Martin 72, 180
 Colombo Paolo 73, 181
 Costantini Silvio 81, 189
 Coticchia Fabrizio 115, 221
 Cotugno Alessio 25, 135
 Crispi Francesco 43, 153
 Croce Benedetto 69-70, 72, 177-178, 180
 Cuccoli Maria Pia 37, 146
 Czartoryski Adam 49-51, 54, 157-158, 160, 163
 Czerwiński Marcin 64, 172

D

De Amicis Edmondo 57, 65, 165, 174
 De Ninno Fabio 106, 212
 Del Corno Nicola 91, 199
 Della Peruta Franco 89-93, 197-201
 Depretis Agostino 35-43, 45, 145-154
 Deschamps Bénédicte 91, 199
 Dębicki Kazimierz 60, 168
 Di Belgioioso Cristina 93, 201

Di Maio Tiziana 32, 142

Doucette Siobhan 89, 197

Drzewiecka J. 57, 165

F

Falconi Marino 93, 201

Falkowski Mateusz 96, 203

Feldman Józef 48, 156

Fiorentino Carlo Maria 31-33, 35, 67, 141-143, 145, 175

Firlej-Bieleńska Karolina 49, 157

Fisichella Domenico 14, 124

Forno Mauro 91, 199

Foscoli Ugo 26, 136

Friszke Andrzej 95, 203

G

Gach Zbigniew 95-96, 203-204

Galante Garrone Alessandro 91, 199

Garibaldi Giuseppe 26, 34, 47-48, 50-51, 54, 57, 62, 69, 72-74, 136, 144, 155-156, 159, 162, 165, 170, 177, 181-183

Garin Eugenio 25, 135

Gasztold-Señ Przemysław 95, 203

Gentile Emilio 70, 75, 178, 183

Gentile Giovanni 25, 27, 71-72, 135, 137, 179-181

Gentile Pierangelo 35, 144-145

Gerratana Valentino 28, 138

Giardina Andrea 27, 137

Gierowski Józef Andrzej 53-54, 69, 161, 163, 177

Gniadek Stanisław 71, 179

Gobetti Piero 59, 167, 171

Goddeeris Idesbald 96-97, 204

Golemo Karolina 52, 160

Gomułka Władysław 79-81, 188-189

Gontarczyk Piotr 79, 187

Goretti Leo 106, 109, 212, 216

Gramsci Antonio 28, 60, 63, 138, 168, 171-172

Grandi Dino 70, 178

Grillo Beppe 28, 138

Guercetti Emanuela 98, 206

Guida Francesco 80, 188

H

Handelsman Marcelli 49-51, 54, 157-158, 160, 163

Helman Alicja 59-60, 62, 167-168, 170

Henczel-Wróblewska Ligia 52, 160

Heruday-Kielczewska Magdalena 97, 204

Hinterscheid Mathias 82, 190

Hofer Paweł, zob. Łuczywo Helena

Humbert I 43, 57

I

Ir.Pa. 59, 167

J

J.Ł. 59, 167

Jacini Stefano 33, 143

Jackiewicz Aleksander 63, 172

Jan Paweł II, papież 48, 156

Janion Maria 69, 177

Jankowiak François 40-41, 149-150

Jarska Natalia 95, 203

Jaruzelski Wojciech 94, 202

Jaworska Krystyna 15, 125

Jurek Lidia 15, 52, 125, 160

K

Kicińska Zuzanna 16, 126

Kieniewicz Stefan 15, 49-51, 54, 57, 125, 157-160, 163, 165

Kiwior-Filo Małgorzata 13, 16-19, 21, 67, 69, 77, 123, 126-127, 129, 131, 175, 177-178, 185

Klaczyński Zbigniew 60, 63, 169, 172

Klaczyński Robert 114, 220

Koberdowa Irena 50-51, 159

Kociemski Leonardo 49-50, 157-158

Konopnicka Maria 57, 165

Kozłowski Tomasz 94, 202

Kozub-Ciembroniewicz Wiesław 71-72, 180

Kubiak Krzysztof 103, 209

Kukiel Marian 51, 159-160

Kułakowski Jan 82-83, 190-191

Kuroń Jacek 80, 83, 188, 191

Kwiatkowska Monika 16, 126

Kwieciński Bartosz 16-17, 19, 57, 65, 126-127, 129, 165, 174

L

Langiewicz Marian 47, 156

Lanza Giovanni 35-36, 145-146

Lazzaro Giuseppe 34, 143-144

Lefevre Renato 91, 199

Leon XIII, papież 41, 150

Leopoldo Torlonia 41, 150

Lewak Adam 48, 156

Lipski Jan Józef 95, 203

Lubojemski Aleksander Mieszko 108, 215

Ł

Łazuga Waldemar 57, 165

Łopiński Maciej 95-96, 203-204

Łuczywo Helena 95, 203

M

Macchia Antonio 16-17, 19, 79-80, 83, 85, 88, 126-127, 129-130, 187-188, 191, 193, 196

Magni Luigi 58, 166

Manganaro Andrea 92, 200

Mannori Luca 98, 206

Martinelli Giovanni 112, 219

Maturi Walter 25, 135

Mazzini Giuseppe 13-14, 26, 33, 47-48, 50, 54, 57, 69, 72-75, 93, 123, 125, 136, 143, 155-156, 159, 162-163, 165, 177, 181-183, 201

Meardi Guglielmo 85, 193

Menabrea Luigi Federico 35, 144
 Meriggi Marco 98, 206
 Merwin Bertold 47, 155-156
 Michałek Bolesław 60-62, 169-171
 Michałowski Kazimierz 50, 158
 Michnik Adam 80, 98, 188, 206
 Mickiewicz Adam 48-50, 69, 80, 156-158, 177, 188
 Miczka Tadeusz 62, 170
 Minghetti Marco 33, 35-40, 74, 143, 145-150, 182
 Mirecka Helena 71, 179
 Miziołek Jerzy 82, 190
 Montanelli Giuseppe 92, 200
 Moore Gene Martin 95, 203
 Morawski Kalikst 15, 48-49, 51, 54, 125, 156-157, 160, 162
 Mordini Antonio 35-36, 144, 146
 Moskit Marcin, zob. Gach Zbigniew
 Munk Andrzej 61, 169
 Mussolini Benito 27, 67-75, 77, 175-183, 185

N

Napoleon III 35, 145
 Nestorowicz Józef 57, 165
 Nullo Francesco 49, 54, 69, 157, 162, 177

O

Obrąpalska Maria 57, 165
 Ogliari Matteo 16, 20, 126, 130
 Olaszek Jan 94-95, 202-203
 Olszowski Stefan 82, 190
 Ostrowski Adam 51, 159

P

Pacifici Vincenzo Giovanni 35, 145
 Pankowicz Andrzej 52, 160
 Pasture Patrick 82, 190
 Pasztor Maria 82, 190
 Paweł VI, papież 80, 188

Pawłuszko Tomasz 105, 109, 114, 211, 215, 220
 Pécout Gilles 26, 136
 Pelczar Józef Sebastian 48, 156
 Pepe Adolfo 81, 189
 Pettinaroli Laura 41, 150
 Pietrzyk-Reeves Dorota 17, 127
 Pinto Carmine 33, 143
 Pius IX, papież 40, 47-48, 51, 150, 155-156, 159
 Płaszczewska Olga 57-58, 165-166
 Płazewski Jerzy 58, 166
 Podraza Antoni 52, 160
 Pons Silvio 81, 83, 189, 191
 Popiel Jerzy 62, 170
 Preda Daniela 52, 160
 Przybyło Łukasz 103, 209

R

Rattazzi Urbano 34-35, 37, 144-145, 147
 Ravenhill John 105, 211
 Regoli Roberto 40, 149
 Ricasoli Bettino 33, 34, 37-38, 40, 143-144, 146-147, 149
 Riccardi Luca 106, 212
 Rogari Sandro 32, 37, 68, 70, 142, 147, 176, 178
 Rognoni Vercelli Cinzia 52, 160
 Rosa Paolo 114, 221
 Rose Gideon 105, 211
 Rossellini Roberto 58, 62, 65, 166, 170, 174
 Rousseau Jean-Jacques 13-14, 123-124
 Ruffa Chiara 115, 221
 Ruffoni Gaetano Lizabe 93, 201

S

Saitta Armando 13, 123
 Sandoni Luca 31, 141
 Sartori Paolo 83, 191
 Sella Quintino 35-36, 144-146

Serafini Luca 13, 69, 123, 177
 Sergi Pantaleone 91, 199
 Sestan Ernesto 13, 123
 Siddi Marco 103, 209
 Sierpowski Stanisław 72, 180
 Siki Vittorio De 59, 167
 Simoncelli Paolo 14, 124
 Skowronek Jerzy 51, 159-160
 Sobolewska Barbara 74, 182
 Sobolewski Marek 74, 182
 Soddu Paolo 91, 199
 Sofia Francesca 94, 202
 Solaroli Libero 60, 168
 Solżenicyn Aleksandr 83-84, 191-192
 Sondel-Cedarmas Joanna 67, 175
 Spadolini Giovanni 15, 125
 Sternklar Leon 57, 165
 Stone Harry 89, 197
 Strzałka Krzysztof 16-17, 19, 103, 120, 126-127, 130, 209, 227
 Suwiński Jarosław 16, 126
 Szlachta Bogdan 17, 128

Ś

Śliwa Michał 114, 220

T

Talamo Giuseppe 68, 176
 Tałach Sebastian 107, 213
 Tartaglia Giancarlo 90, 198
 Taviani Paolo 58, 166
 Taviani Vittorio 58, 166
 Tenca Carlo 92, 200
 Testa Davide 113, 219
 Tognon Giuseppe 32, 142
 Tomasi di Lampedusa Giuseppe 61, 170
 Tommaseo Niccolò 33, 39, 68, 98, 142, 149, 176, 206
 Tosi Virgilio 60, 168

Touraine Alain 80, 188
 Tramontana Carmelo 92, 200

U

Ugniewska Joanna 50, 54, 69, 159, 163, 177

V

Valli Alida 61, 169
 Vancini Florestano 58, 65, 166, 174
 Vauchez André 27, 137
 Vignoli Valerio 115, 221
 Visconti Luchino 58-63, 65, 166-172, 174

W

Wajda Andrzej 64, 169, 173
 Waltz Kenneth 105, 211
 Wałęsa Lech 85, 94, 97, 193, 202, 205
 Wierzbicki Paweł 96, 203
 Wiktor Emanuel II 33-37, 43, 47, 57, 68, 143-147, 152, 155, 165, 176
 Wilczyńska Helena 57, 165
 Wilk Mariusz 95-96, 203
 Wituch Tomasz 51-52, 70, 159, 161, 178
 Włodkowska-Bagan Agata 114, 220
 Wojnicka Joanna 61, 170
 Wszolek Jan 51, 160

Z

Zajiček Edward 58, 166
 Zechenter Witold 57, 165
 Ziątek Zygmunt 69, 177
 Zięba Ryszard 114, 220
 Zubok Vladislav 84, 192

Ż

Żebrowski Andrzej 114, 220
 Żywczyński Mieczysław 49, 51-52, 157, 159, 161

Książka, którą oddajemy w ręce Czytelników, to rezultat pracy interdyscyplinarnego zespołu badaczy z Polski i Włoch, podejmujących refleksję nad Risorgimento jako ideą narodowego odrodzenia, wolności i solidarności, łączącą doświadczenia obu narodów. Publikacja ukazuje włoskie zmagania o jedność i niepodległość, które stały się dla Polaków inspiracją do własnego „odrodzenia”, od epoki romantyzmu po czasy współczesne. Autorzy przedstawiają Risorgimento jako uniwersalny symbol obywatelskiego przebudzenia, którego znaczenie wykracza poza XIX wiek, współtworząc duchową mapę Europy. „Naród i wolność. Oto niepodzielny dwumian obu naszych Risorgimentów... w tych latach wielkich niepokojów, wielkich konfliktów, ale i wielkich nadziei” – przypomina Giovanni Spadolini, nadając tej refleksji ponadczasowy wymiar.

Il volume che consegniamo nelle mani del Lettore è il risultato del lavoro di un gruppo interdisciplinare di studiosi provenienti dalla Polonia e dall'Italia, dediti a una riflessione sul Risorgimento come idea di rinascita nazionale, libertà e solidarietà, capace di unire le esperienze delle due nazioni. L'opera illustra le lotte italiane per l'unità e l'indipendenza, che divennero per i polacchi un'ispirazione alla propria “rinascita”, dal Romanticismo fino ai nostri tempi. Gli Autori presentano il Risorgimento come simbolo universale del risveglio civile, il cui significato oltrepassa i confini del XIX secolo, concorrendo a plasmare la mappa spirituale dell'Europa. “Nazione e libertà. Ecco il binomio indissolubile dei nostri due Risorgimenti... in questi anni di grandi inquietudini, di grandi conflitti, ma anche di grandi speranze” – ricorda Giovanni Spadolini, attribuendo a questa riflessione un valore senza tempo.

WYDAWNICTWO
KSIĘGARNIA
AKADEMICKA

www.akademicka.pl

ISBN 9788383683980

9 788383 683980 >